

1 2004
37 45 к

ӨМІРӘЛИЕВ

ҚАЗАҚ
ПОЭЗИЯСЫНЫҢ
ЖАНРЫ ЖӘНЕ
СТИЛІ

Л 2004/3745к

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

Қ. ӨМІРӘЛИЕВ

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЖАНРЫ МЕН СТИЛІ

(XIX Ғ. БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ)

Қазақ ССР-інің «ҒЫЛЫМ» баспасы

АЛМАТЫ — 1983

Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры мен стилі: (XIX ғ. бірінші жартысы). — Алматы: Ғылым, 1983. — 240 б.

Кітап XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ поэзиясының жанры мен стиліне, өлең түріне арналған.

Қазақтың ауызша поэзиясы өз дәуіріндегі қоғамдық жағдайлардың, қоғамдық ой-сананың жемісі. Сондықтан бұл поэзия өзінің тууына бірден-бір себеп болған тарихи жағдайлармен бірлікте алынып барып қарастырылуы керек. Кітапта осы талап толық ескерілген және автордың зерттеу әдісінің өзі осы талаптар тұрғысынан келуден барып туған.

Сол сияқты кітапта әдебиеттану мен тіл білімінің ортақ объектілері тоғыстырыла зерттелген. Көне мұраны текстологиялық зерттеу мәселесі де сөз етілген.

Қазақ әдеби тілі мен әдебиет тарихы мәселелері комплексті түрде қаралған бұл еңбек қазақ филологтарына, аспиранттарға, жоғары оқу орындарының филология факультеттері студенттеріне арналған.

Жауапты редактор

Қазақ ССР Ғылым академиясының
корреспондент-мүшесі Р. СЫЗДЫҚОВА

О $\frac{70202-041}{407(05)-83}$ 129.83.4603010201

© Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1983

I

1981 жыл елеулі жыл болды. Бұл жылы Қазақстанның Россияға өз еркімен қосылуына 250 жыл толды. Қазақ халқының тарихи тағдырында аса зор ролі болған бұл атаулы күн ұлы орыс халқымен мызғымас достықтың, туысқандықтың, бірліктің үлкен мейрамына айналды және республикамыздың қоғамдық-саяси өміріндегі елеулі оқиға ретінде аталып өтті.

Әрине, бұл тек өткен тарихи күнді атап өту ғана емес, осы тарихтың өн бойында қазақ халқы басып өткен жолды — патша өкіметінің отаршылдық саясаты езгісінде бола жүріп, орыстың озық ой-пікірінен, мәдениетінен нәр ала дамуы тарихын атап өту, самодержавиенің езгісінде болған орыс халқымен екі арада туып қалыптасқан достығы, бірлігі тарихын және де ұлы Ленин партиясы бастауымен Ұлы Октябрь революциясына келіп ұласқан күресте халқымыздың орыс халқымен бірге болуы тарихын атап өту.

Сайып келгенде, бұл тарихи күнді атауды Ұлы Октябрь мен оның жемісі бүгінгі социалистік өмір шындығы ғана мүмкін етіп отыр. Сол үшін де біз халқымыздың бұл өткен жолына Ұлы Октябрь берген жарқын да сәулетті өмір шындығының тұрғысынан келіп барып баға беруіміз керек болады.

Сөз жоқ, Қазақстанның Россияға өз еркімен қосылуының бұл 250 жылдығы екі жарым ғасыр бойындағы тарихтың әрбір кезеңіне аса мұқият назар аударып, ол тарихтың шындығынан терең ғылыми тұжырымдар жасауға, ғылыми дәлдікке негізделген анықтамалар шығаруға

руға, сөйтіп қоғамдық ғылымымызды маркстік-лениндік ғылым теориясын басшылыққа ала отырып жаңа танымдармен байытуға мүмкіндік беріп отыр. Біз мұны осы атаулы күнге арналған «Қазақстан халықтарының тарихи тағдырындағы Россияның прогрестік ролі» деген Бүкілодақтық ғылыми-теориялық конференцияның материалдарынан анық көреміз.

Қазақстанның Россияға өз еркімен қосылуы, біріншіден, қазақ халқын үнемі болып отыратын ішкі-сыртқы соғыстардан құтқарды: қазақ халқын бөліп-бөліп билеген хандар мен сұлтандардың ішкі өзара соғыстарынан, қазақ жеріне үнемі қырғын әкеліп отырған қазақ-қалмақ өзара соғысынан біржола азат етті; бағы заманнан тынымсыз, жайсыз, зорлықшыл корші болған жаулардың шапқыншылығына қарсы мәңгілік берік қамал орнады.

Бірақ «революцияға дейінгі Россиядағы халықтардың бірігуі күрделі де қарама-қайшы процесс болды. Қазақ халқының және көптеген басқа да халықтардың мысалындағыдай ерікті түрде қосылу оқиғаларымен қатар қысым жасау арқылы қосылу фактілері де кездесті, еріксіз келісімдер күшпен таңылды, тікелей жаулап алушылық оқиғалары да болды... Бірақ мәселенің күрделілігі мынадай еді. Россияның билеуші таптары қосылған шеткері аймақтың еңбекшілерін аяусыз қанады. Оның үстіне бұл шеткері аймақтардың халық бұқарасы өз қанаушыларының — әр түрлі байлардың, князьдардың, хандардың және басқалардың тарапынан да қанау мен езгіге душар болды»¹.

Сөйтсе де Қазақстанның Россияға өз еркімен қосылуы самодержавиенің қатал отаршылдық саясатына қарамастан, сайып келгенде қазақ халқының өмірінде объективті түрде зор прогрестік роль ойнады. Қазақ халқының шаруашылық, қоғамдық-саяси өмірінде едәуір өзгерістер болды: патша өкіметінің отаршылдық саясатқа негізделген билеу тәртібі күшейе түсті де, рулық құрылыс институты таңған ру басшыларының, хан мен бектің жеке билігі әлсіреді, бұрын «ел жақсылары» аталған бұл көп әкімдер ендігі жерде патша өкіметінің қазақ

¹ Федосеев. П. Н. «Қазақстан халықтарының тарихи тағдырындағы Россияның прогрестік ролі» деген Бүкілодақтық ғылыми-теориялық конференцияның қорытынды пленарлық мәжілісінде сөйлеген сөзі.— Социалистік Қазақстан, 1981, 1 октябрь.

даласындағы қолжаулығына, атар оғына айналды. Мұның өзі бұқара халық пен «ел жақсыларының» арасындағы ру мүддесі табыстырған байырғы «бірліктің» бір-жолға әлсіреуіне бастап әкелді.

Бір жағынан сауда айналымы берік орнап, егіншілік пен қолөнер кәсібі жандана түсті. Мұның өзі қазақ аулында таптық жіктің айқындалуына бастап алып келе жатты. Сөйтіп байырғы томаға-тұйық қалпында тұрса, тағы да неше жүз жыл өтсе де өзгеріссіз қала беретін әлеуметтік жағдайлардың патриархаттық жүйесі бұзыла бастады. Сонымен қатар ХІХ ғасырдың орта тұсына дейін «патша өкіметі әскери түрде отарлау арқылы бірсыпыра жергілікті шаруа халқының қонысы ауысып, өздерінің шұрайлы жерінен айрылды». «Патшалық отарлау саясаты қазақ халқының жерін алғанда шұрайлысын сол патшалықтың оң қолы боп саналатын казак-орыстарға, помещиктерге, әр алуан өндіріс орнатқан капиталистерге, чиновниктерге және қазақтың өзінен шыққан байлары мен бектеріне алып берді. Елдің қолынан кеткен жер патшалықтың өзі өсірген қанаушы таптарының қалаулы топтарына берілді»².

Қысқасы, сырттай елеусіз болып көрінсе де, қазақ даласының саяси-әлеуметтік жағдайлары жаңа арнаға түсіп келе жатты.

Қазақстанның Россияға қосылуы арқылы бұл өлкеге «орыстың демократиялық мәдениеті мен қоғамдық ой-пікірінің таралуы қазақ халқының рухани өміріне игілікті ықпал етті. Солардың әсерімен қазақтың аса көрнекті ағартушылары Шоқан Уәлихановтың, Ыбырай Алтынсариннің, Абай Құнанбаевтың т. б. дүниетанымы қалыптасты»³.

Әрине, бұл игілікті әсерлер қазақ өлкесіне шу бастақ бірден, кедергісіз жете қойған жоқ. Орыс мәдениеті мен ғылымы қазақтың қараңғы өлкесінің мәңгі жарық таңы болып келетін заманның басы басталғанмен, ол таңнан бұрын бұл өлкеде таң алдындағы қараңғылық сияқты бір заман болды. Ол заман «патша өкіметінің

² Әуезов М. О. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер: Алматы, 1967, 15—16-б.

³ Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің «Қазақстанның Россияға өз еркімен қосылуының 250 жылдығы туралы» қаулысы.— Социалистік Қазақстан, 1981, 30 октябрь.

әскери түрде отарлау арқылы жергілікті шаруа халқының қонысы ауысып, өздерінің шұрайлы жерінен айрылуы» заманы еді. Бұл заман қара түнек түндей ұзаққа созылды. Бұл заман «халықтар түрмесі» болған Россияда Герценнің «Колокол» журналының:

Отчего мы молчим?
Неужели нам нечего сказать?
Или мы молчим только от того
Что мы не смеем говорить?
Дома нет места свободной русской речи ⁴,—

деген сөзі — «бүкіл Россияны оятқан» сөзі әлі айтылмаған заманмен тұстас еді. Бұл заман «Басқа Россия сіздерді өз бауырындай құттықтайды, сіздерге достық қолын созады...» деген сөз әлі айтылмаған, ал оны айтқызған идея Россияның өз ішінде де өз жарығын толық, еркін түсіріп үлгермеген заманмен тұстас еді.

Дәл осы заманда Россияның бұратана атанған отар жұртында, прогресс атаулы өзінің анық формасымен жетіп үлгермеген меңіреу түкпірде Еуропаның қоғам жайлы ғылыми танымдарынан мүлде сырт тұрған, жалпы ғылым атаулыдан мақұрым, тек қазақ халқының тұрмыс жағдайларынан, онда да екінші, үшінші қатарлы оқиға түріндегі нәтижелерінен ғана ой топшылауларын жасап дағдыланған әдебиет — көшпелі заман әдебиеті патша өкіметінің «қысым көрсетуі», «жаулап алуы», т. б. қабаттаса жүрген отаршылдық саясатына — бұқара халықты жерден айыруына, қонысынан аударуына қарсы ұн қатты. Бұл әдебиет қазақ тұрмысына бұрын жат, мына болып жатқан саяси-әлеуметтік жағдайларды ұғынуға, оның қайшылықтарын шешуге өзінше кірісті. Қазақ даласындағы әлем-тапырық күйдегі өзгерістер — қайшылығы көп өте күрделі өзгерістер бұл әдебиетке сол күйінде ауысты. Осы әдебиеттің ХІХ ғасырдың 30—50 жылдарындағы басты өкілдері Махамбет ақын мен Дулат жырау болды.

Әрине, Махамбет пен Дулаттың заманы Герцен бастаған екінші Россияға қол артып, солардың жолымен болуға білімі жеткен Шоқанның, Ыбырайдың, Абайдың заманы болмады. Махамбет пен Дулаттың заманы патша өкіметінің бірыңғай әскери түрде отарлау саясаты ғана

⁴ Колокол. 1857, № 1, с. 2.

үстемдік құрған заман болды, қазақ бұқарасын қоныс аудару, жерден айыру сияқты күштеу заманы болды, хан-сұлтандар өз мүдделері үшін қазақ бұқарасын әрі күнде шауып алып жатқан, әрі өз мүдделері үшін оларды отаршылдық қысымға қарсы көтеріп жатқан заман болды. Ал бұл ауыр тұрмыс қазақ бұқарасына екі жақты қанауы жоқ өмірді, жерді аңсатты.

Осының бәрі Махамбет поэзиясына, әсіресе Дулат поэзиясына өз ықпалын тигізді. Дулат самодержавиенің отаршылдық езгі саясатына — қазақ бұқарасын қоныс аударып, шұрайлы жерін тартып алуына, қазақ әкімдерінің патшалықтың осы күштеу саясатында оларға қолжаулық болып, атар оғы болып, қосыла қанауына қарсылық білдірді және ол қарсылығын өз өлеңдерінде өткір тілмен ашына айта да алды. Өз түсінігі жеткен жерден келіп барып, қазақ бұқарасын осы ауыр күйге кіріптар етуші хан-сұлтан, би мен бек деп білді, сөйтті де оларды жерлей сөкті, қазақ әкімдерінің бұған дейін қазақ әдебиеті білмеген карикатуралы образын жасады. Сөйте тұра қазақтың патриархаттық-феодалдық өмір жағдайы таңған түсінікпен бұл саясаттан тысқары тұрғандай көрінген «ел жақсыларына» үміт те артты. Ал қазақ халқының бұл тәуелді күйге, езгіге бойсынбаған ниеті, қарсылығы, баяғы дәуірде көше қашып «құтылар» психологиясының «жер ұйықты» іздетуі — бәрі-бәрі оның шығармасында өз көрінісін берді. Октябрь революциясы болмаса, бұл мәңгілік құлдық қамытынан құтыла алмайтын қазақ халқына одан құтылар жол іздеп, ол жолды таппады, сөйтті де дағдарды, күңіреніп барып тұйыққа тірелді, тіпті торықты да. Дулат жырау осылай өз дәуірімен өтіп кетті...

Заман ауысты. Отаршыл мемлекет Россияның өз ішінде бұратана елдің бұқара жұртына «достық қолын созған басқа Россия» өсіп шықты. Олардың озық идеялары қазақ сахарасына да жетті. Мылтық асынып, зеңбірек сүйретін келген бұрынғы казак-әскерлер емес, бұл дәуірде ішкі Россиядан, жерден тарлық көрген, помещиктердің қанауында болған кедей орыс шаруалары көшіп келе бастады. Бұл заманда енді орыс халқы мен қазақ бұқарасы арасында ортақ мекенде біршама бейбіт қатынас жағдайындағы ортақ өмір жолы басталды: екі халықтың

бұл жаңа тұрмыс жолы патша өкіметінің ұлттық араздықты қасақана өршітіп, оларды бір-біріне үнемі жек көрінішті қалыпта ұстаған құйтырқы саясатының кедергілері арқылы өтуіне тура келді.

Бұл заманның бастапқы кезені Шоқанды берді, ал 70-жылдары Ыбырайды, 80—90-жылдары Абайды берді. Қазақ халқының бұл үш ұлы алыбын әлеуметтік-экономикалық және мәдени қарым-қатынастың жаңа заманы берді де, олар осы жаңа қарым-қатынастың жақтаушылары, насихатшылары болды. Олар бір мемлекеттің ортақ мүддесі бар халықтарының өзара достығын, ынтымағын насихаттаушылар болды. Бірақ бұлар да өз халқының — патшалықтың қазақ даласындағы әкімдері, чиновниктері «бұратана», «қыр-тағысы» деп атаған халықтың мүддесін қорғап барып айтқан ой-пікірлері үшін қатты қысым көріп отырды.

Жұртқа белгілі қазақ даласы қараңғы күйінде ұзақ жылдар бойы езгіде қала берді.

Д. А. Қонаев «Ұлы Октябрь революциясының 60 жылдығы туралы» баяндамасында: «Революцияға дейінгі Қазақстанның еңбекші халқы «гүлсіз көктем, сәулесіз күн, сусыз өзен сияқты» қара түнекте өмір сүрген жоқшылық пен мешеулік өлкесінің қаншалықты сұрықсыз болғаны мәлім. Патша өкіметі Россияны «халықтар түрмесіне» айналдырып, ұлттық шет аймақтардың еңбекшілерін барлық құралдармен езгіге салды, олардың ұлттық мәдениетін тұншықтырып, ұлттық араздықты қасақана өршітті»⁵, — десе, «КПСС-тің бейбітшілік пен халықтар арасындағы достықты нығайту жолындағы күрестегі тарихи тәжірибесі» атты Бүкілодақтық ғылыми-теориялық конференцияда жасаған баяндамасында былай деді: «Совет өкіметіне дейін, В. И. Лениннің сөзімен айтқанда, қайыршылықта қалтыраған халық бұқарасы, «оқу, көз ашу және білім алу мағынасында алғанда *жұрдай* болған» болатын. Әсіресе Орта Азия мен Қазақстанның, Киыр Солтүстіктің халықтары ерекше ауыр жағдайда болды. Ол кезде, сірә, ешкімнің ешқандай «артықшылығы» болмаған шығар: патша өкіметі бостандықты көксеудің қандай да болсын көрінісін басып-жаншып, тұншық-

⁵ Қонаев Д. А. Тандамалы сөздер мен мақалалар. Алматы, 1978, 457-б.

тырды, «бөлшекте де билей бер» деген қасіреттілігімен белгілі болған принципті өмірге күшпен және қулықпен орнықтырды. Қазақстанды алыңыздар. Патша өкіметі қазақ халқынан және оның жерінен тіпті оның өз атын да тартып алды. Табиғат байлығын шетелдік концессионерлер талан-таражға салды. Меңіреу өлке, сары дала, қыр тағысы, бұратана — Қазақстан мен оның байырғы халқын революцияға дейін, міне осылай деп атап келді. Миллиондаған көшпелі қазақтар өмір бойы қолына кітап ұстап көрген жоқ, оларға «институт», «университет», «академия», «театр», «кітапхана» деген сияқты сөздер беймәлім еді. Адамзатқа ұлы ақын Абай Құнанбаев, есімі дүние жүзіне әйгілі ғалым Шоқан Уәлиханов, аса көрнекті ағартушы Ыбырай Алтынсарин сияқты ақыл-ой алыптарын берген жердің өзі рухани және әлеуметтік мешеуліктің аса зор қайғы-қасіретін бастан кешірді.

Егер Ұлы Октябрь болмаса, біздің еліміздің көптеген халықтарының тағдыры не боларын айтудың өзі қиын»⁶.

Осы тар қапаста зарыққан қазақ халқы адамдар бақытты өмір сүретін таңғажайып жер ұйықты ансады. Ал оның Дулат сияқты ақын ұлдары халықтың бұл арманына жауап іздеді. Империялық отаршылдықтың құрсаулы зардаптарын анық сезініп, қатты қауіп ойлады. Бұл қауіпті, азапты күнді ақындық тілмен әсерлей суреттеп, шошындыра да, үрейлендіре де үн қатты. Шығар жол таппай, тұйыққа тіреліп, зар шекті. Болашағына үмітсіздікпен көз тікті. Ал бұл үмітсіздіктерінде шындық та бар еді.

Қазақ халқын алды қараңғы осы қайғы-қасіреттен, рухани және әлеуметтік мешеуліктен, құрып кету қауіпінен Россияда туған Октябрь революциясы құтқарып қалды.

Шындап келгенде, Октябрь қазақ халқының өзін ғана емес, оның рухани дүниесін де біржола жоғалып кету қауіпінен құтқарып қалды:

Қараңғы заманның қараңғы ортасына Ұлы Октябрдің алтын нұры өз сәулесін шашты да, қазақ халқы жарқын өмір жолына түсті, өздерімен бірге олардың көне рухани мәдениеті қайта тірілді. Дулат мұрасы осы қайта тірілген мұралардың бірі.

⁶ Қонаев Д. А. Тандамалы сөздер мен мақалалар, 410—411-б.

Қазақ халқының мәдени мұраларының бүгінгі ұрпақтың игілігіне айналуы, сол мұраларды зерттеп білуіміз де Ұлы Октябрьдің жемісі. Ұлы Октябрьден халқымыздың жаңа заман тарихы басталып қоймайды, әрі ол халқымыздың өткен тарихына да жол ашып берді. Ал қазақ филологиясының міндеті халқымыздың Октябрь жол ашып беріп отырған осы өткен тарихына тән әдебиетін бүгінгіге айналдыру болмақ, онда да аталардың тарихтың ауыр жолында жүріп жасаған рухани дүниесін қазіргі буын толық өз қалпында көре алатындай етіп барып бүгінгіге айналдыруы керек. Сонда ғана кейінгі ұрпақ өзін сол рухани қазынасының ішінде анық көре алады.

«Әрбір аса көрнекті адам өз кезінің ұлылығымен ғана қатынаста болып қала алмайды, әрі оның өз кезінің сорлылығымен де қатынасы сөзсіз болады»,— деп Гете айтқандай және Абайдың «Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым. Етек басты көп көрдім елден бірақ»,— деп осы сорлылық ішінде өзінің шарасыз қалін анық мойындағанындай өз дәуірінің бар қайшылығының ортасында болған, осы өмір қайшылығы ішінде өзінше туралық іздеп күрескен, заман ағыны ықтырған кезде дағдарған, күйінген, тұйыққа тірелген Дулат жыраудың туғанына 180 жыл толғалы отыр.

Әрбір кейінгі ұрпақтың өзінен бұрынғы өткендерді еске алып, оларға әр кез оралып отыруы, сөйтіп өткен мен бүгінгінің ұлы байланысын жасауы сол өткендердің барлығына ғана қатысты емес, бүгінгі буында оларды сол өткендерге қалтқысыз да еркін барғызатындай, сол өткендер жасаған асыл қазыналарды бүгінгілердің игілігіне молынан айналдыра алатындай зор патриоттық сезімнің болуына да байланысты.

II

Халқымыздың арғы дәуірлерден бүгінгі заманға келіп жеткен сөз қазынасы көп емес. Көркем сөз кезінде әр дәуірде мол жасалғанмен, халық басына тап келіп отырған дүрбелең шақ ұрпақ ауысуы тұсындағы кілт үзілістер ол сөздердің көбін жоғалтып отырған.

Мұның сыртында әр заманда шығып отырған кемеңгер ақын сөзін жаттап айтушы я хатқа түсіріп жинаушы жүзден біреу болды. Олар болса бұл сөздерді өздері жеткен жеріне әкеп қалдырып отырды... Керекке жаратар,

қадірін білер ұрпақ кезікпеген жағдайда олар сол жеткен жерінде біржола қалып қалды...

Анық шындық сол: өліп қалғандардың өлмейтіндігі олардың өлмейтін еңбек етуінен гөрі, өткенін өлтірмейтін заманға ие ұрпақтың болуына байланысты, өткеннің жақсысын — халықтың шын игілігін қадірлей білетін, терістемейтін заманға ие ұрпақтың болуына байланысты. Өйткені нешеме өлмейтін еңбек иелері қадірін білмес қараңғы ортаға я жауыға тиісіп, әдейі жойған қаскөй жатқа тап болып тарихтан біржола із-түзсіз кете барған.

Ал осы күңгірт тарихтың ішінен бұлыңғыр бейнедей бұлдырап көрінетін осы сөз иелері кімдер? Олардың мұрасының қазақ әдебиеті мен әдеби тілі тарихында алатын орны қайсы? Бүгінгі буын оларды қалай тани алды? Қалай игере алды?

Бұларды қалай тани алдық, ол өз алдына бір әңгіме. Ал осы Дулат және сол сияқты өзге де ақындар сөзі ішіне кіретін мәдениет мұраларын бүгінгі ұрпақтың танып-білуі не үшін керек?

Әрине, бүгінгі ұрпақтың Ертедегі Түрік Қағанаты дәуірінде 732 жылы жазылған «Күлтегін батыр туралы сөз» деген тамаша ескерткішті, 1097 жылы жазылған «Құтадғу біліг» атты 13 мың жолдық даналық дастанды, бергі ХІХ ғасырдың ақыны Махамбет пен Дулатты білмей-ақ жолдар салып, үйлер тұрғызары т. с. с. кәсіп етері хақ. Бірақ бүгінгі ұрпақтың өмір сүруінің мәні бұлармен шектелмейді ғой, оған рухани азық керек: сезімде, ой-өрісте, білімде әр жақты тереңдік, идеяда беріктік, тұрақтылық керек; адамгершілік қасиетте шынайы өнегелік, үлгілік т. б. қажет. Ал бұларды адам баласы мындаған жылдар бойында ж а с а п, тарихи категорияларға, өзінің мәніне айналдырған. Өзінің осы толық мәнінде болу үшін адамның өзін жасаған, оның мәдени сапасын жасаған тарихты білу кімге де болса керек.

Тарих бізді әркезде де не нәрсеге болса да тарихи тұрғыдан ой жүгіртуге үйретеді: өзін тануға, өзін өз халқымен бірлікте алып барып тануға, бүгінгі жетістіктердің өзі нелердің нәтижелері екендігін танып білуге, патриотизмге үйретеді. Ал патриотизм бүгінді оның терең тарихымен бірлікте алып барып тани алған кезде ғана және оның болашағын бүгінгінің тұрғысынан қарап көре алған кезде ғана пайда болады. Осының бәрі бүгінгі

буынның идеялық және адамгершілік сана-қасиеттерін құрайды.

В. И. Ленин Россия Коммунистік Жастар Одағының III съезінде сөйлеген сөзінде «адамзат білімдерінің жиынтығынан коммунизмнің қалай туғандығын көрсететін үлгі — марксизм» дей келіп, Маркс «адам баласының ойы туғызған нәрсенің бәрін қайта қорытты, сынға салды, жұмысшы қозғалысы арқылы тексеріп шықты, сөйтіп буржуазиялық шеңберден аса алмаған немесе буржуазиялық соқыр сезімдерге шырмалған адамдар шығара алмаған қорытындыларды шығарды» дей келіп, пролетарлық мәдениет жасауда мұны есте ұстаудың керектігін, өйткені «Адамзаттың бүкіл дамуы туғызған мәдениетті құнттап білумен ғана, соны қайта қорытумен ғана пролетарлық мәдениет жасауға болатындығын анық ұғынбасақ, — мұны ұғынбасақ, бұл міндетті біз орындай алмаймыз»⁷, — деді.

Міне, тарихты білудің, өткендегілер жасаған мәдениетті білудің сөзсіз қажеттігіне осы қағидалардың тұрғысынан келіп барып мән беру және аса жауапкершілікпен қарау керек болады.

Әрине, мәдениет тарихын танып білуде қойылар талаптар бар.

Ол — тарихты, мәдени мұраларды марксистік, материалистік дүние тану жүйесі тұрғысынан келіп тану талабы.

Ф. Энгельс былай дейді: «Тарихта болатын барлық қоғамдық және мемлекеттік қатынастар, барлық діни және праволық системалар, барлық теориялық көзқарастар тек әрбір тиісті заман өмірінің материалдық жағдайлары түсінілген кезде және басқаларының бәрін осы материалдық жағдайлардан қорытып шығарған кезде ғана түсінілуі мүмкін»⁸.

Демек, өткен дәуірдің мәдени мұраларын танып, бағалағанда ол мәдени мұралардың басқаша емес, дәл солай жасалуының тарихи себебінен шығарып барып тану, бағалау керек. Егер біз оларды тікелей қатысы бар материалдық жағдайларынан бөліп, жалаң алып қарайтын болсақ, сол мұралардың жалаң өзінің мазмұны мен

⁷ Ленин В. И. Шығ. тол. жинағы, 42-т., 197-б.

⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Таңдамалы шығармаларының үш томдығы. Алматы, 1976, 1-т., 528-б.

қызметі не екендігінен ғана шығарып қарайтын болсақ, және мазмұны мен қызметі не екендігін біздің өз түсінігімізге сәйкес келмейтіндігі тұрғысынан ғана қарап бағаласақ, онда біз ол мәдени мұраларға бір-біріне қарама-қайшы неше түрлі ат қойып, айдар тағамыз. Бұл, әрине, тек өз пікірімізді, өз танымымызды өткен дәуірдің мәдени мұраларына телу ғана, субъективтік пікір ғана болмақ.

Ф. Энгельс құлдық дәуірдегі мәдениеттің өркендеуіңіз «біздің бүкіл экономикалық, саяси және интеллектік дамуымыздың» болуы мүмкін еместігін айта келіп, «Құлдық сияқты масқара көріністерге асқан адамгершілікпен ашу-ызанды ақтара отырып, құлдық және т. с. жөнінде жалпылама желсөзді үйіп төгуден оңай нәрсе жоқ. Амал не, бұл ашу әркімге белгілі жайды ғана, атап айтқанда — бұл антикалық мекемелердің біздің қазіргі жағдайларымызға және осы жағдайларға байланысты сезімдерімізге енді сәйкес келмейтіндігін ғана көрсетеді»⁹, — деген болатын.

Демек, барша былайғы дәуірлердің қоғамдық санасы формаларына да дәл осы тұрғыдан келіп қарау керек болады. Адамзат қоғамының қандай дәуірлерінде қоғамдық сана формалары қалай туды дегенді негізге ала отырып барып қарау керек болады.

Ф. Энгельс былай дейді: «Қанаушылар мен қаналушылар, үстем таптар мен езілген таптар арасында осы күнге дейін болып келген тарихи қарама-қарсылықтардың бәрі адам еңбегі өнімділігінің нақ сол біршама нашар дамуынан туған. Нағыз еңбекші халықтың өзінің қажетті еңбегімен болып кеткені соншалық, жалпы маңызы бар қоғамдық істер үшін — жұмысты, мемлекеттік істерді басқару үшін, заңдылықты іске асыру үшін, искусствомен, ғылыммен және т. т. айналысу үшін — оның уақыты қалмайды; — мұндай жағдайда нағыз еңбектен бос ерекше бір таптың болуы сөзсіз еді»¹⁰.

Міне, қазақ халқының өткен дәуірлеріне тән мәдени байлықтарымен, қоғамдық сана формаларымен істес болғанда, оларды жасаушылардың кімдер болғандығы тұрғысынан [тіпті олардың қызметі тұрғысынан да] ғана келіп қарайтын болсақ та, біз көп нәрседен ұтыламыз.

⁹ Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Алматы, 1957, 178-б.

¹⁰ Сонда, 179-б.

Айталық, Москвада орыстың ұлттық архитектурасының тамаша ескерткіші Василий Блаженный храмы [Қазан хандығын жеңу құрметіне 1550—1560 жылдары салынған храм] XVI ғасырдағы орыс архитектурасының тамаша өркен жаюының анық айғағы. Ал Түркістанда Ахмед Яссауидің мавзолейі бар, Самарқандта Гөр Әмирдің мавзолейі мен Ұлұғбектің медресесі бар.

Егер осы ескерткіштерге оның иелері және оларды жасаудағы мақсат тұрғысынан қарайтын болсақ, әрі ескерткіштердің өз кезіндік қызметі т. б. тұрғысынан қарайтын болсақ, онда біздің ойымыз барынша бір жақты, барынша тар өрісті, барынша шолақ ой болар еді.

«Кісі қаншалықты мәдениетті болса,—дейді Д. С. Лихачев,— ол өткен және қазіргі мәдени байлықтарды түсіне алуға, ұғына алуға соғұрлым қабілетті және мұндай кісінің бұл мәдени байлықтарды түсіну қабілеті мен ең керектіні ала білу қабілеті әрі ой-өрісі соғұрлым кең болмақ. Ал кісінің мәдени ой-өрісі қаншалықты тар, әрі шектеулі болса, онда мұндай кісі барша жаңалықтарға және «барынша көнеге» соғұрлым жаны төзгісіз, мұнымен бірге ол кісі өзінің *әдетіне айналған ұғымының* билігіне соғұрлым тәуелді, мұнымен бірге ол кісі соғұрлым табандап тұрып қалған кертартпа және барынша тар өрісті, барынша күдікшіл жан»¹¹.

Ондай кісі Ахмед Яссауи мешітін ислам дінінің мүлкі деп қана, ал Василий Блаженный храмын христиан дінінің мүлкі деп қана, Гөр Әмир мавзолейін жеке билеуші Ақсақтемірдің қабірі деп қана қарайтын болса, онда ол кісі көне дәуірдің бұл тамаша ескерткіштерінің архитектурасындағы қайталанбас көркем қисындарды да, бұл ұлы туындыларды жасаушы ісмерлердің күдіреттей шеберлігін де, таңырқарлықтай таным-талғамдарын да ұмыт қалдырмақ.

Ал білім де, не азды-көпті идеялық көзқарас та, тіпті діни наным сияқты соқыр түсінік те жоқ жерде бұл мәдени мұраларға келер-кетерсіз қарау сияқты надандық мінез ілгері шығады. Таза «шаруаның» ғана қамындағы ондай кісілер бұл ұлы ескерткіштердің «бұзылған» кірпішін ғана көреді. Онда да үйіне тасып апарып, пеш салу т. б. қамы тұрғысынан қарап барып қана көреді...

¹¹ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. Л., 1971, с. 406.

Алдыңғы ұрпақ жасаған рухани мәдениетті оған жалғас келген екінші ұрпақтың берік иеленіп, мұраланып отыруы — табиғи заңдылық, ал бұл мұралардың зерттелуі, насихатталуы, өз жағдайында жетілдіре, дамыта отырып пайдаланылуы — екінші ұрпақтың келер ұрпақ алдындағы міндетті борышын өтеуі. Бұл болмаған жерде ол ұрпақ алдыңғылар жасаған мәдениетті өзінен кейінгі келесі ұрпаққа асырып салушы түріндегі дәнекерлік қызметін тоқтатады. Дәл осы жерде халық мәдениетінің дәстүрлі дамуында үзіліс пайда болады. Дәстүрдің үзілуі — ұлттық мәдениеттің кедейленуіне бастап әкеледі. Ал өзінен бұрынғылардың рухани жаратындыларын жоғалтып алу кейінгілердің рухани кедейлігін ғана көрсетеді.

Қазіргі заманда халықтың өткендегі мәдени мұраларымен айналысатын арнаулы ғылыми мекемелер бар. Оларға халықтың өз рухани мәдениетін замандар бойында өзі сақтап, өзі насихаттап, өзі ілгері ұзатып салып отырған ұлы да қасиетті қызметі жүктелген. Жеке адам қанша білімді болғанына қарамай, замандар бойында халықтың өзі тапқан, өзі жасаған, өзі оған мән берген бұл қызмет орнынан соншалықты төмен тұрады. Сондықтан бұл қызметті жеке адам өзінің жеке басы ой шеңбері көлемінде ғана тапқан таным-түйсігі тұрғысынан пайдалануға әсте ерікті емес. Әсіресе халықтың өткендегі рухани қазынасының тағдыры таразыға түсетін кезде бұл қызметті өзінің осы жеке басы танымы тұрғысынан келіп пайдалануға праволы емес. Жеке адамның өзі тапқан таным-түйсігі — халықтың мәдени мұрасының тағдырына өлшем емес.

Бірақ осындай таным-түсініктер бел алған кезде халықтың рухани мұраларының біршама уақыт ұмытылуына, одан бір буын ұрпақтың нәр алмай өсуіне ғылым да жанама түрде себепші болады. Әсіресе бұл, ғылымға марксистік-лениндік теориямен, методологиямен жете қаруланбаған белсенді кісілер көбірек араласқан кезде көрінеді.

Бір сүйсінерлік сол: қазір мұндай өтпелі пікірлер азайып, халықтың өткендегі мәдени мұраларын терең түсіну, бағалай алу, оларды толық меңгеруге бой ұру біздің қоғамдық ғылымдарда негізгі бағыт болып отыр. Және осы бағыт қана бүгінгі ұрпақты өз халқының мә-

дени мұрасы ішінен өсіріп шығара отырып, барлық өзге халықтар жасаған мәдениет қазыналарын игеруге бастап апара алады. Осы бағыт қана «Адамзат жасап шығарған байлықтың бәрін білу арқылы өзіннің ой-өрісінді байытқанда ғана коммунист бола аласың»¹², деп көсеміміз В. И. Ленин айтқан өсиетті толық жүзеге асыруға болады.

¹² Ленин В. И. Шығ. тод. жинағы, 42-т., 197-б.

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЖАНРЫ МЕН СТИЛІН
КОМПЛЕКСТІ ТҮРДЕ ЗЕРТТЕУ

Қазақ филологиясында поэзия тілін, өлең құрылысын зерттеуде біраз жұмыстар істелді. Ал жеке «жазушының тілі» дегенде белгілі бір грамматикалық категориялар бөліп алынып қарастырылып келеді. Оларда грамматика мен көркем әдебиет стилистикасына тән зерттеу әдістері мен формалары аралас келіп отырады. Тіпті жазушы тілін, қайсыбір көне ескерткіштер тілін, публицистикалық шығармалар тілін грамматик ретінде зерттеу бізде үстемірек болды. Мұның өзі қазақ тіл білімінде ойлаудың өзгеше әдісін қалыптастырды. Ал бұл ойлау әдісі — көркем әдебиет тілін грамматиканың материалы етіп барып қарастырудан туған бұл ойлау дағдысы өз кезегінде, керісінше, көркем әдебиет тілінің қазақ тіл білімі қарастыруға тиіс көп-көп салаларына жатсына қарауды туғызды. Егер көркем әдебиет тілін стилистика тұрғысынан қарастыратын жаңа еңбектер көріне қалса, әлгі ойлау дағдысының иелері: «мұның өзі әдебиеттану ғылымының зерттеу объектісі» деген пікірді жиі айтып жүр. Сөйтіп, филология сияқты біртұтас ғылымды қолдан бөліп, «бөтендік», «біздік» деген меншік қамалын жасап алып, осы қамал ішінен «сырт дүниеге» — әдебиетке, оның барша көркемдік тәсілдеріне тілшілер жатсына қараса, тілге, оның барша көркемдік формалар жасау амалдарына әдебиетшілер дәл солай жатсына қарайтын салт туды. Тілшілерде: әдебиетшілер көркем шығарманың тақырыбын, идеясын, сюжетін, образдарды т. б. зерттейді деген ұғым қалыптасса, ал

әдебиетшілерде: тілшілер — грамматиктер, яғни тілдің дыбыс жүйесін (дауысты, дауыссыз дыбыстар, екпін, буын т. б.), сөздің грамматикалық (зат есім, сын есім, жалғау, жұрнақ т. б.) әрі лексикалық мағыналарын (тура мағына, ауыспалы мағына, архаизм, неологизм т. б.), сөйлем жүйесін (бастауыш, жай сөйлем, құрмалас сөйлем т. б.) зерттеушілер деген ұғым берік қалыптасқан. Өзге халықтарда жүз жылдаған тарихы бар грамматика ғылымы үлгісінде аз уақыт ішінде қазақ тілі грамматикасы мәселелерін әрі практикалық, әрі ғылымдық міндеттер тұрғысынан шешу сияқты өте зәру жұмыстар жасаумен айналысып қалудан туған үлгірмеушілік қана.

Егер де тіл білімі грамматикалық категориялардың анықтамалары мен ерекшеліктерінен ғана тұратын болса, онда бұл ғылым үшін қазақ әдебиетінің ұлы классиктері Абай мен Мұхтардың шығармаларына соқпай да, оларды мүлде ұмыт қалдырып та оқулықтар жасауға, осы оқулық талаптары сипатындағы монографияларды жазуға әбден болады. Қазақ тілінде пәлен дауысты дыбыс я пәлен дауыссыз дыбыс бар екенін түсіндіру үшін, немесе *ол барды* дегенде *ол* — бастауыш, *барды* — баяндауыш деу үшін, я болмаса *ол* — есімдік, жіктеу есімдігі, *барды* — етістік, ашық рай, жедел өткен шақ т. б. деу үшін тілдік материалдарды не батырлық жырлардың, не ғашықтық жырлардың, не ертегінің я қазіргі күнгі роман-повестер мен поэмалардың бірінен әдейілеп таңдап келтірудің тіпті қажеті жоқ.

Бірақ тіл туралы ғылымның қызметі бұлар ғана емес қой.

Ұлы ақын Абайдың:

Алыстан сермеп,
Жүректен тербеп,
Шымырлап бойға жайылған;
Қиуадан шауып,
Қисынын тауып,
Тағыны жетіп қайырған,
Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлеймін десең, өзің біл,—

дегенінде де, немесе Дулаттың:

Ләпсі — төбет қабаған,
Жемтік көрсе тұра ма,
Ырылдап танау жиырмай:
Өзімнен өзім қызғанып,
Азын-аулақ жиғаным
Өзіме де бұйырмай;
Күнәм жойқын, тәубем аз,
Тіршіліктен не таптым,
Дүние — жемтік, мен — төбет,
Соны бақпай не бақтым.
Ырылдасып әркіммен
Не қапқыздым, не қаптым,—

деген аллегориялы өлеңінде де бастауыш пен баяндауыш та, зат есім мен етістік те, сөз тіркесі мен сөйлем де бар.

Абай да, Дулат та өз өлеңдерін тілшілердің осылай талдауы үшін, грамматика деген ғылымның осы керегі үшін жазған жоқ. Бірақ қалай дегенде де өлеңді *жасап* тұрған тілдік материалдар талдануы тиіс.

Бұл тілдік материалдар *нені жасап тұр, қандай қызметке жегіліп тұр?*

Жұртқа белгілі, әрбір құрал белгілі бір қажеттіктен, керектен туған. Өз қызметін сол керекке жұмсаған. Сондықтан да бұл әрбір құрал өз қызметімен бірлікте алынып барып қаралғанда ғана танылмақ, бағаланбақ. Сол сияқты жоғарыдағы өлеңдердегі тілдік материалдар да нені жасап тұр, қандай қажеттікті өтеп тұр, өлең жасауда ақын оларды қандай формаға түсіріп барып керекке жаратты, «өлең» атты бір бүтін форманы жасауда қандай қызметке жекті?— міне, осылар, яғни өлеңдегі тілдік материалдар осы тұрғыдан талдануы тиіс.

Поэзия тілі — поэзияның өзі.

Сөз — жібек жіп,
Жыр — кесте,—

деп Дулат айтқандай, поэзия — сөз-жібектің ұқсас әрі ұқсас емес өрнекті бірнеше қайталау арқылы ұқсас көпөрнектердің тізбек қатарын жасап барып, бір бүтін кесте шығаруы, үйлесімді, гармониялы стильдің тууы. Ақынның әрбір өлеңі — әр түрлі өрнекті бір-бір кілем. Ал осы кілем бетінен тыс алғанда әлгі өрнектерден тек қана математикалық фигураны ғана ұғынамыз. Поэзия тілі де осылай: поэзияның өзінен бөліп алып қараған-

да, олардың әлгі математикалық фигуралар сияқты ғана (грамматикалық қана да деуге болады) мәні бар.

Алатаудың тасы мен топырағы соншалық көп. Бірақ сол тас пен топырақты қаншалықты сөз қылғанмен Алатаудың суреті шықпайды. Сондықтан да Алатаудың тасын айтқанда Алатаудың өзін айттым деп түсінбеу керек. Поэзия тілі де осылай: ондағы тілдік құбылыстарды өлеңнің туу шартынан, жасау процесінен, өлең атты сөз архитектурасының алуан формаларынан, бояу-өрнектерінен бөліп алып қарағанда, онда біз поэзия тілін емес, тілдік материалдарды, яғни поэзияға қатысы жоқ ұғым атауларын қарастырған боламыз, Өйткені бұл сөздер дара тұрып кез келген жеке бір индивидтің ауызекі әңгімелесуі үшін де, бірнеше ақынның әр алуан өлең жасауы үшін де қызметке жегіле береді...

Қазақ тілінің барша жұмсалу өрісі — қазақ лингвистикасының зерттеу объектісі. «Тіл» мен «әдебиет» екі түрлі қоғамдық құбылыс болғанмен, әдебиет (төтелеп, әдебиетті жасайтын көп белгілерді ескермей айтқанда) — тілдік материалдардың жиынтығы, оларды әр түрлі формада қолданудың нәтижесі, «лингвистика жалпы алғанда барша тіл туралы, сонымен бірге көркем тіл туралы да ғылым»¹. Тіл өзінің ішкі мүмкіндігін әр алуан формада қолданысқа түсіргенде (сол тілді тұтынушы индивидтердің сөйлеу, айту процесінде, әсіресе ақындардың, жазушылардың айту я жазба түрде айту процесі үстінде), яғни өзінің қатынас құралы қызметін өтеу үстінде толық ашады. Бұл тұста сол айтушылардың айту үстіндегі психологиясы, сезім-күйі, көзқарасы идеясы т. б. өз сөздерінде (орысша «речь», французша «de langage») таңбасын түсіреді. Бұл таңба әрі тілдің өз мүмкіндігі шеңберінде танылатын, әрі нақты сөз иесінің айту шеберлігіне ғана тән таңба. Әрине, бұларды лингвистиканың грамматика саласы емес, *лингвистикалық стилистика саласы қарастырады.*

Көркем әдеби тіл деген категорияның объектісі не? Болмаса оның өзі қандай күрделі категория аясына кіреді? дегенде біз қазірше осы салада айтылған пікірлерді келтірумен шектелеміз.

¹ *Винокур Г. О.* Избранные работы по русскому языку. М., 1929, с. 255.

В. В. Виноградов жалпы сөз искусствосын қарастыруды бірде «поэтика», бірде «әдебиет теориясы», тіпті кейде «стилистика» деп атап жүргенін, бірақ осы терминдердің қай-қайсы да анықтама мен мазмұны жағынан әлі толық айқындалған жоқ дегенді ескерте отырып, поляк ғалымдары Л. Долежелл мен К. Гаузенбастың мына пікірін келтіреді. «Стилистиканы поэтиканың негізгі бір саласы ретінде қарау салтқа енді; бірақ стилистиканы поэтика аясына екі түрлі ескертумен енгізуге болады: 1) көркем әдебиеттің стилистикасының негізгі ядросы көркем әдебиеттің тілдік стилін қарастыратын сала лингвистикалық стилистика болып табылады; 2) лингвистикалық стилистика поэтиканың шеңберімен шектелмейді, өйткені оның предметі көркем шығарманың стилі ғана болып табылмайды, сонымен бірге (тепе-тең түрде) тілді пайдаланудың барлық саласы мен тәсілдері де оның зерттеу объектісі болып табылады...

Сөйтіп, стилистика әдебиет тануға да, тіл біліміне де олардың интегральды құрамды бөлігі ретінде кіреді. Әдебиеттік, лингвистикалық стилистика өзінің зерттеу саласында бірде сәйкесіп отырады, бірде, қалай дегенде де, олар бөлек-бөлек. Әдебиеттану (поэтика) шеңберінде стилистика әдеби шығарма стилін (оның барлық элементтерімен қоса) зерттейді, сонымен бірге тілдік стилистика оның негізгі элементінің бірі боп табылады; ал тіл білімі шеңберінде стилистика нақты бір айту, сөйлеу стилін талдаумен, дара және ерекше дара стильдің ерекшелігіне (яғни объективті стильге, немесе тілдің стиліне) сипаттама берумен айналысады. Лингвистикалық стилистика тіл білімінің фонология, лексикология, грамматика әрі айту, сөйлеу теориясы сияқты жалпы жүйедегі салаларына қарама-қарсы тұрады...

Тілдік көркем стиль көркем әдебиет саласында лингвистикалық стилистиканың предметі болып табылады... дәлірек айтқанда, нақты әдеби шығарманың (көркем айтудың) стилі әрі жалпы стилистикалық категориялар: дара стиль (жазушы стилі), жанрлық стиль, әдеби мектептің стилі, дәуірдің стилі т. б. болып табылады. Көркем стильді зерттеудің теориялық әрі методологиялық қиындықтары мынадан келіп туады: өйткені мұнда ерекше әрі бөлінбейтін бірліктегі екі бірдей әр түрлі қоғамдық құбылыс — тіл мен әдебиет біріктірілген. Екі түрлі

қатынас: тілге қатынас (тілдің стилінің құрамына байланысты қатынас) әрі әдебиетке қатынас (әдеби шығарманың стиліне байланысты қатынас) — көркем стильдің тікелей конститутивті белгісі болып табылады, тек осы екі қатынас аясында ғана көркем стильді тануға, талдауға (теориялық әрі тарихи тұрғыда) болады»².

Отандық ғалымдардан А. Н. Соколовтың мына пікірін келтіреді: «Көркем шығарманың тілі форманың элементі (тілдік форма) ретінде стильге — тұтас алғанда көркемдік форманы айқындаушыға — бағынады.

Көркем әдебиет тіл туралы жұмыстардан стилистикалық факторлардың ауқымды әрі әр түрлі тізімін кездестіреміз, солардың ішінде мыналар барынша жиі көрсетіледі: тақырып, идеялық мазмұн, персонаждар, автордың образы, жанр, бағыт... Бұларды, көркем әдебиеттің өзге де категорияларын белгілі бір дәрежеде шығарманың стилін айқындаушы факторлар ретінде қарауға болады»³.

В. В. Виноградов стилистика туралы мынадай тұжырым айтады: «Көркем әдебиеттің стилистикасы бүкіл әдебиеттің жалпы жүйесімен тікелей байланысты, ол ол ма, әдебиеттің осы жүйесін ұйымдастырушы әрі айқындаушы белгілі бір заманға тән әдебиет шығармаларының құрылымдық типтерімен, сондай-ақ жазушылардың стилімен, олардың әдеби мектептерімен және ұстанған бағытымен тығыз байланысты. Сөйтіп, осы заманғы әдебиеттің негізгі стилистикалық формалары мен жанрлық тармақтарын қамтитын және де дара-дара тілдік-көркемдік жүйелерді, сондай-ақ әдеби мектептер мен бағыттарды қамтитын құрылым турасында нақты тарихи түсініктерді қалыптастырып алмайынша көркем әдебиеттің стилистикасын жасауға болмайды. Тіл мен әдебиет дегеніміз — екі басқа және дербес қоғамдық құбылыстар екені өзінен-өзі түсінікті. Оларды шатастыруға да, бірін екіншісімен біріктіруге де болмайды (мәселен, К. Фослер осылай қараған). Алайда олардың өзара қарым-қатыстылығын, байланыстылығын және белгілі бір құрылымдық, нақты-тарихи жағдайларға сәйкес олардың астасқан формаларын көрмеуге және

² Виноградов В. В. *Стилистика. Теория поэтической речи*. Поэтика. М., 1963, с. 165—166.

³ Сонда, 168-б.

мойындамауға әсте болмайды... Оның үстіне көркем әдебиет стилистикасы өлең тілінің тарихы мен теориясына және оның жанрларына арналған айрықша тарауды да өзіне телиді»⁴.

Міне, осылардың бәрін қазақ көркем әдебиетінің стилистикасы деген тұрғыдан келіп баяндау үшін бізге соншалық көп жұмыс істеуге тура келеді. Ал мұндай қыруар іс қайсыбіреулердің басында жүрген түсінік тұрғысынан келіп, сол түсінік тапқан модель-үлгіге салып зерттеу арқылы әсте жүзеге аспақ емес, әуелі осы система ішіндегі жеке-жеке мәселелерді жан-жақты тұрғыдан келіп, кең түрде зерттеу керек. Ал зерттеу тану жұмыстары негізінде ғана белгілі бір құбылыстың толық болмысын біле аламыз. Мұнсыз ол құбылыстың өзі туралы пайымдаулар — біржақты пайымдау болмақ.

Бізде белгілі бір аралық кезеңдегі «поэзия тілі», «баспасөз тілі», «ақын (не жазушы) тілі», «эпос тілі», «жазба ескерткіш тілі», «ескерткіштегі белгілі сөздер тобы» «ескерткіштегі формалар» т. б. сияқты біраз жұмыстар істелді. Зерттеу объектісіне алынып отырған материалдардың қай-қайсысы да әдебиет материалдары болғанына қарамай, ол зерттеулер жалпы тіл элементтерін көбірек сөз етіп, олардың стилистикалық ерекшеліктеріне өте аз барып отырады. Яғни тарихи грамматика мен әдеби тілдің тарихына қатысты категориялар қатар алынып қарастырылады. Керісінше, әдеби тілдің (көркем стилистиканың) материалдарын әдебиеттің жанр, композициялық құрылыс т. б. сияқты категорияларына байланыстырып зерттеу өте сирек кездеседі.

Соңғы кезде әдеби тіл тарихын әдебиеттің тарихымен, халық тарихымен бірлікте, қатар алып зерттеу қажеттігі жиі айтылып жүр. Өйткені тілдік стиль көркем шығарманың тақырыбымен, идеясымен, жанрымен тікелей байланысты. Б. А. Ларин орыс әдеби тілінің тарихы туралы еңбегінде әдеби тіл тарихы әр түрлі дәуірдегі тілдің, әр түрлі жанр тілінің ерекшеліктерін, тілдің «стилінің» ерекшеліктерін қарастыруы тиістігін айта келіп: «Бұл тұста әдеби тілдің әлеуметтік-экономикалық формациялардың тарихымен, қоғамдық ойдың, идеоло-

⁴ Виноградов В. В. Стилистика..., с. 204.

гияның т. б. тарихымен байланыстылығы туралы мәселе кезекке қойылады»⁵,— дейді. Кезінде В. Г. Белинский «Жаңа идея, табиғи түрде, жаңа тілді қажет етеді». «Тіпті тілдің өзі идеяның талаптарымен сәйкесіп отырады» деген. Ал жанр мен тіл қатынасы жөнінде: Пушкинмен бірге Грибоедов шықты, ол, Крыловтың орыс мысалының тілін жасағаны сияқты орыс өлең комедиясының тілін жасады»⁶,— дейді.

Өз кезінде ақын әрі әдебиетші В. Я. Брюсов жаңа идеяның өзгерткіштік ықпал-күшін айта келіп: «Өткеннің тәжірибесі көрсететініндей, әдебиетте жаңа мазмұн әр уақытта да жаңа форманы талап етеді. Өткендегі әдебиет жасаған формалар барынша жетілген, барынша әр жақты, барынша икемді формалар болса да, олар жаңа дүние, таным жайлы түсініктерді айту үшін жарамсыздық етеді. Жаңа мазмұн ескі формада, соған барабар түрде айтылуы мүмкін емес; бұл үшін жаңа тіл керек, жаңа стиль, жаңа метафоралар, жаңа өлең, жаңа ырғақ керек. Осындай жаңа формалар кезінде романтиктермен де, реалистермен де, символистермен де келген болатын»⁷,— деген. Демек, белгілі бір ақын тілі ол жасаған жанрмен бірлікте, сол жанрдың ерекшелігінен шығарып барып зерттелуі тиіс. Зерттеуді жалаң тілдік фактіге құру лингвистикалық стилистикаға жат.

Осы тұста В. В. Виноградовтың мына пікірі жетекші болуға тиіс: «Поэтика саласында зерттеудің лингвистикалық әдістері әдебиет тану әдістерімен ұласып, оны байыта түседі. Көптеген проблемалар, атап айтқанда: шығарманың идеялық және тақырыптық жоспары мен оның тілдік жүйесінің байланысы сияқты проблема, біртұтастықтағы көркем туынды бөлшектерінің композициялық жағынан біте қайнасуы және өзара ұласуы сияқты проблема, сюжеттің жекелеген тізбектерін өрбітудегі композициялық параллелизмдер сияқты проблема, оқиғаны өрбіту барысында уақыттың көркемдік мөлшермен жылысуы сияқты проблема, кейіпкерлердің тарихи-әлеуметтік ортаға тән және типтік болуы т. б. проблема — бәр-бәрісі тек комплексті жолмен — әрі лингвистика,

⁵ Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка (X середина XVIII в.). М., 1975, с. 5—6.

⁶ Белинский В. Г. Полн. собр. соч. М., 1955, т. 9, с. 477.

⁷ Брюсов В. Я. Избранные сочинения. В 2-х т. М., 1955, т. 2, с. 335.

әрі әдебиеттану тұрғысынан қарастыруды талап етеді. Лингвистикалық талдаудың өзіндік дара ерекшелігі мен құндылығы мынада: ол тексті мұқият әрі жан-жақты түсіндіруден басталады да, оны сол өзіне тұстас заманның мәдениеті, қоғамдық тұрмысы, әдеби өнері, әлеуметтік міндеттерімен бір контексте жариялап көрсетеді. Әдебиеттік талдауда саяси-әлеуметтік тарихтың, ұлттық және әлеуметтік сипатқа ие психологияның, қоғамдық-идеологиялық күрес тарихының фактілері мен деректері, сондай-ақ өнердің басқа түрлерінен, әсіресе, бейнелеу өнерінен келтірілген параллелдер анағұрлым кеңірек те, еркінірек те пайдаланылады»⁸.

Барлық элементтері өзара тығыз байланысты әрі бір-біріне ықпалы мол күрделі категорияны осы қалпында тұтас, онда да органикалық бірлікте байланыстыра, бірінен бірін шығара ілмелеп, тіркестіре зерттемейінше, ол күрделі құбылысты толық тану мүмкін емес. Ал бұған қарама-қарсы да зерттеу түрлері болады. Олар бұл күрделі категорияның жеке бір элементін «жұлып алып», өзге элементтерінен бөліп, бір жақты тәсілмен зерттейді. Бұл зерттеуде әлгі жеке бір элементтің өзін барлық ерекшелігімен толық таныту былай тұрсын, қайта оның табиғатына тән көп қасиеттерін, ерекшеліктерін кемітіп көрсетеді.

Бірақ күрделі категорияның көп элементтерін тұтас зерттеуге я бір аппараттың, я бір ғылымның, я бір кісінің шамасы келмеуі мүмкін. Мұндайда тұтас зерттеуге қабілеті жететіндей етіп бұларды қайта мамандандыру керек, әдебиеттану және тіл білімі бірігіп зерттеу үшін комплексті программа жасалуы тиіс.

КПСС XXV съезінде ғылымда тиімділікті арттыру үшін комплексті тәсілдің керектігі атап көрсетілді:

«Түрлі ғылымдардың, атап айтқанда жаратылыс тану және қоғамдық ғылымдардың ұштасқан жерінде жалпы теориялық, іргелі, сондай-ақ қолданбалы сипаттағы жемісті зерттеулер үшін жаңа мүмкіндіктер ашылып отыр. Оларды мейлінше толық пайдаланған жөн». «Социалистік табиғат пайдалануда, тиімді демографиялық саясат әзірлеу — жаратылыс тану және қоғамдық ғылымдардың тұтас комплексінің маңызды міндеті»⁹.

⁸ Виноградов В. В. Стилистика..., с. 186—187.

⁹ КПСС XXV съезінің материалдары. Алматы, 1976, 91—92-б.

Салыстыру, бір құбылысты анық көру үшін оған екінші бір құбылысты фон етіп алу — ғылымда барынша тиімді әдіс. Мысалы, Көкшетаудан басқа тау көрмеген кісіге Көкшетау ең биік тау. Егер ол одап да биік таулар бар дегенді естісе, ол тауды тек Көкшетау тұрғысынан ғана елестетіп, соның тұрпатына ұқсатып, оның үлкейген, биіктеген түрін ғана көре алады. Оған салыстырмайынша басқа тауды көре алмайды. Ал өзге бір тауды көру ол кісінің Көкшетау туралы түсінігін жөндеп, түзетіп қана қоймайды, әрі Көкшетаудың өзін бұрынғыдан толығырақ таныта түседі. Өйткені өзге таудың өзгеше бітімі ол кісіні Көкшетаудың бұрын өзі байқай қоймаған, мән бере қоймаған бітіміне үңілтеді. Міне, бұған екінші бір тау, оны кісінің көруі себеп болып отыр. Барша артықшылықтарды әрі барша кеміс-кемшін жайды өзінің толық, ақиқат қалпында көретін көз — салыстыру. Кісі бір нәрсені көреді: үлкен я кіші, түзу я қисық, тегіс я бұдыр т.б. Кісі бұл көруде ешқандай қателесіп тұрған жоқ. Бірақ ол сол нәрсенің осы қалпы не артықшылығы, не кемшілігі екенін осы көрумен анық біліп те тұрған жоқ. Ол үшін жаңағы нәрселермен өзге бір нәрселердің арақатынасын жасау керек, адамның өз әрекет қатынасы жасалуы керек. Осы қатынастың нәтижесі ғана әлгі нәрселердің «үлкендігінің» де, «кішілігінің» де артық-кемдігін білдіреді. Асқар таудың биіктігі — құдіреттілігі, ұлылығы; дарияның суы мол, ағыны қаттылығы — құдіреттілігі, ұлылығы. Өйткені бұлар «тауға», «өзенге» тән ұғымнан туған артықшылықтар. Ал адам үшін бір кезекте олардың осы артықшылығы міні де. Мұны халық поэзиясы тамаша айтқан:

Дария, сенде бір мін бар,—
Өтуге өткел бермейсін.
Асқар тау сенде бір мін бар,—
Кісіге асу бермейсін.

Айталық, ХІХ ғасырдың орта тұсында Орынбай, Жанақ, Шөже, Тезек т. б. айтыс ақындары болды. Олар, тамаша айтыс өлеңдерін жасаушылар, айтыс өлең дәстүрін дамытушылар ретінде қазақ әдебиетінде артықша бағаға ие. Олар әрі азаматтық тақырыпта да өлең-жыр туғызды, әрі олар эпос, тұрмыс-салт жыр-

ларын айтушы жыршы ақындар болды. Яғни бұлардың репертуарларында поэзияның бірнеше жанрына тән мұралар болды.

Бірақ осы ақындардың қай-қайсысы да мақтау өлең шығарушы ақындар болды да, қазақ халқының сол дәуірдегі саяси жағдайында, тұрмысында болып жатқан елеулі оқиғаларға назар аудара қоймады. Егер мұнысын қазақ халқының сол кездегі әлеуметтік-экономикалық жағынан артта қалуы, қоғамдық ойдың дамымауы сияқты тарихи шындықпен ақтасак, онда бұл назар аудармау олардың үлкен міні болып табылмас еді. Сол кездегі әлеуметтік жағдайдың жеткізбеген жері боп есептелінер еді. Бұлай болу сол кез үшін толық мүмкін де еді.

Бірақ тарихи шындық олай емес. Бұл ақындық ортада Махамбет пен Дулат та болды. Бұл екеуі өз дәуірінің саяси-әлеуметтік жағдайында болып жатқан өзгерістерді, бұқара халықтың тұрмыс күйін, феодалдық үстем тап өкілдерінің бұқара халықты сүлікше соруын т. б. көре білді, өлеңдерінде бұл жайлар барынша өткір тілмен суреттелді.

Міне, бұл ортада Махамбет пен Дулаттың болуы, әсіресе Дулаттың сыншыл өлеңдер жаратуы бір жағынан бұл мақтау өлең шығарушы ақындарды терістейді.

Міне, бұлар салыстыру көзі көрсететін, танытатын жайлар, салыстыру негізінде топшыланатын, анықталатын, бағаланатын жайлар. Салыстыру әдісі осы үшін де зерттеу барысында үнемі негізгі тәсіл ретінде бірінші кезекте тұруы тиіс. Ол салыстырмалы-тарихи сипатта болуы тиіс.

Дулат өлеңдері тілін біз қазақ филологиясында бұл күнге дейін өз алдына жеке алынып келген өлең сөздің өлшем-өрнектерімен бірлікте алып қарастырдық*. Өйткені өлең қандай бір өлшем-өрнекте тумасын, ойдың, мағынаның берілуі бірінші кезекте тұрады. Барлық көркемдік тәсілдер — ойды берудің құралы. Өлеңнің әр алуан өлшем-өрнектерінің ортақ бірлігі ойды берудің

* Қазақ өлеңдерінің өлшем-өрнектері профессор З. Ахметовтың «Өлең сөздің теориясы» (1975) деген үлкен еңбегінде тамаша баяндалған. Біз онда жасалған теориялық тұжырымдарды өз еңбегімізде иінді жерінде ретіне қарай басшылыққа алып отырдық.

күрделі формасын жасайды. Ой (қысқа я күрделі болсын) сөздердің мағыналық бірлігі, мағыналық байланысы, қызмет дәрежесіне қарай орын тәртібі т. б. жағынан топтасуы негізінде берілмек. Бұл — өлең сөз үшін де, қара сөз үшін де ортақ. Яғни ойдың белгілі бір сөйлем аясында берілуі бұл екі жанр үшін де ортақ. Бірақ қара сөзде ойды қандай сөйлем түрінде беру негізгі де, өлең сөзде ойды қандай өлшем-өрнекте беру, яғни сөйлемді қандай өлшем-өрнекке құру негізгі. Егер сөйлемді жүйрік аттың шабыс қадамы десек, ал жүйрік ат жердің ылди-өріне, жазықтығына қарамай, ұзақ нысаналы бір бағытқа өзгеше аяқ тастайды да, ара қашықтығы шамалас, кедергісі көп ойын алаңында өзгеше аяқ тастайды. Бірінде *шауып оту* мақсат болса, бірінде *қалай аяқ тастау*, кедергі арасында *қалай аяқ алу* мақсат болады.

Демек, өлеңнің барша өлшем-өрнектері өзі қызметкері болған сөйлемнің, яғни синтаксистік жүйенің аясында, тұтас бір форманың ішінде алынып, осы тұтас форманың жасалуы тұрғысынан [бұл форманы жасауға қатысқан материалдар ретінде] қаралмақ. Әрі осы материалдардың форма құраудағы орны, өзара қатыстығы, қызметі сол форманың өзімен бірлікте қаралмақ.

Өлеңнің ырғақ жігінен шумақ формасына дейінгінің бәрі осы синтаксис аясында алынып шешілмек. Демек, өлеңнің ырғақ жігі, шумақ жігі, шумаққа бөліну шарты өлеңнің синтаксис жүйесімен бірлікте қаралады. Мұның сыртында сөз иесінің (автордың) өз қолжазбасымен жетпеген, ауызша айтылуынан кейін хатқа, жазуға түсірілген өлеңдердің өлшем композициясына текстологиялық түзетулер жасау үшін де бірден-бір тірек осы шарттылық болмақ. Ал өлең өлшемінің композициясына текстологиялық түзету жасау — ауызша жеткен өлеңдерді түр жағынан айырып тануда үлкен тірек.

Бұл тәсіл ауызша туып, ауызда сақталған я жазбаша туып, ауызда сақталып жеткен, ал кейін өлең сөз құрылысынан теориялық білімі жоқ адамдардың жазуымен қағазға түсірілген күллі қазақ поэзиясы үшін әсіресе қажет.

Өлең тілін «ырғақ», «инверсия», «синтаксис» деп, бірі — өлең сөзінің дыбыстық өлшемі; бірі — өлең

сөзінің буыны мен ұйқасы талабынан келіп туатын өрнек, яғни сөздердің, сөз тіркестерінің орын ауысуы, сөйлемдердің тармақ іші, шумақ іші орын ауысуы; б і р і — сөздердің ойды айту, білдіру талабынан келіп туған байланыс бірлігі сияқты үш түрлі құбылысты бір топтап тақырып еткенде Дулат поэзиясы тілі жайлы айтылмақ пікір-тұжырымды осы үш құбылыстың өзара байланысы негізіне құра отырып айтпақ болдық.

Біріншіден, өлең белгілі бір ырғақ ағымында туады. Жол (не тармақ) бойындағы ырғақ ағымы іштей толқын-толқынды ішкі ағымдарға бөлінулі болады. Осы ішкі ырғақ ағымы (ырғақ қалыбы) өзінің аясына сиятын сөз я сөздер тобын таңдайды (құрады). Яғни сөздер өзінің қалыпты тәртібімен емес, ырғақ ағымы талабымен құралып, ырғақ қалыбына құйылып шығады. Тіпті ырғақ ағымының өз әуез үйлесімі болады. Бұл әуез үйлесімі сөздерді әрі дыбыстық сипатына қарай да таңдайды. Сонда, өлеңдегі сөздердің таңдалуы мен орналасу тәртібі — әуез үйлесімі тәртібі, дәлірек айтқанда, сөздердің музыка әуеніне, нотаға түсуі. Өйткені өлең «ә» дегенде-ақ белгілі ырғақ құндағында, ырғақ аясында туады. Жоғары-төменді дыбыстар тоғыспайынша ырғақ шықпайды. Өлеңнің ырғақты болуы, екпін жағынан жоғары-төменді, ұзақтығы жағынан шағын я созылмалы болуы жол әрі шумақ (тіпті сөйлем) аясына — өлшемді жік ішіне белгілі бір дыбыс үйлесіміндегі сөздерді тоғыстыруға байланысты. Музыкада дыбыстар нотаға түсетіні сияқты өлеңде сөздер ырғақ үйлесімімен орналасады. Сөздердің сөйлем іші қалыпты тіркесім тәртібі сақталған жерде ырғақ барынша аз қатысады. Ал ырғақ аз қатысқан жерде өлеңде үн, әуез жағынан күрделілік болмайды. Үн мен әуезде күрделілік болмаған кезде өлең сөздердің орналасу тәртібінде өзгерістер аз болады. Яғни өлеңнің айтылу, естілу көркемдігі төмен болады. Өлең сөзінің (яғни тілінің) көркемдігі ырғаққа көп түсіп, ырғақ қалыбы талабында сөз көп таңдалып, орын жағынан көп сусып, ауысып, өзгеше синтаксистік жүйе табуына байланысты.

Бір ақынның өлеңі қанша болса, ырғақ жүйесі де сонша. Демек, бұл өлеңдер сөздердің жол іші орын тәртібі жағынан да, жол аралық я шумақ іші орын тәртібі, үйлеуі жағынан да бөлек-бөлек.

Міне, бұлардың бәрі органикалық бірліктегі формалар. Осындай өзара бірліктегі формалар тұтастай қарастырылғанда ғана көркем шығарманың тілі сөз етілді деуге болар.

Сөз жоқ, поэзия тілін оның жеке-жеке элементтеріне бөліп-бөліп зерттеу осы салада — поэзияға тән ерекшеліктерді айырып білуге көмектеседі және өлең сөз туралы ғылымның қазақ топырағында дамуының бұл салада табыстарға жетуіміздің негізгі шарттары болады. Бірақ зерттеудің бұл әдісі поэзияны жанр, стиль т. б. жағынан даму сипатында қарауға, поэзияға тән категорияларды бір-біріне әсер-ықпалы бар, бір-біріне тәуелді, байланысты деп қарауға көп жағдайда кедергі болады. Зерттеудің өз әдісі мүмкіндік бермейді. Айталық, дидактикалық-шешендік толғау-өлеңдер өзінің синтаксистік, әрі формалық, әрі лексикалық қайталауға құрылуы жағынан қазақ поэзиясының басқа түрлері ішінде ерекше орынға ие*. Бұл жағынан оған бірде-бір өлең түрі тең келмейді. Ал егер де жоғарғы құбылыстарды жеке-жеке алып, өз алдына бөлек-бөлек қарастырсақ, сөйтіп олардың бір ақын өлеңдерінде болуының жеке-жеке фактілерін ғана көрсетумен тынсақ, онда біз сол фактілердің нақты бір өлеңде неліктен бірлікте болу ерекшелігі сырын, неге өзге бір өлең үлгісі бұған қарама-қарсы ерекшелікке ие боп келу сырын мүлде білмей кетеміз.

Зерттеудің мұндай түрі негізгі әдіс болғанда, кісі «жеке заттарды көріп, олардың өзара байланысын көрмейді, олардың бар болуын көріп, олардың тууын және құруын көрмейді, олардың тыныш қалпынан келіп, олардың қозғалысын ұмытады, талды көріп, тоғайды көрмейді»¹⁰, — деп Энгельс айтқан кісі болады.

Зерттеуші бұл жерде, сөз жоқ, зерттеудің әдісіне тәуелді. Осы әдісті өзгертпейінше ол құбылысты (мысалы поэзия тілін) еш уақытта да тұтастай алып, *өзара сабақтастықта* көре отырып зерттей алмақ емес. Бұл үшін зерттеу әдісі өзгеруге тиіс.

Марксистік теорияның құбылысты, мәселені танып білуде қоятын талабы мынадай:

* Біз мұны «XV—XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі» (1976) деген кітапта кең сөз еткенбіз, 126—139-беттерді қараңыз.

¹⁰ Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Алматы 1957, 25-б.

«Затты шындап білу үшін, оның барлық жақтарын, барлық байланыстары мен „қарым-қатынастарын“ қамтып, зерттеу керек. Бұған біз еш уақытта толық жете алмаймыз, бірақ барлық жақтарын қамтуды талап ету бізді қателерден, шала-жансар болып қалудан сақтандырады. Бұл — 1-ден, 2-ден, диалектикалық логика затты оның дамуы бойынша, оның „өз қозғалысы“ бойынша (Гегельдің кейде айтатынындай), өзгеруі бойынша алуды керек қылады... 3-ден, адамзаттың бүкіл практикасы, ақиқаттың критерийі ретінде де, заттың адамға керекті нәрсемен байланысын практика жүзінде белгілеуші ретінде де, заттың толық „анықтамасына“ еруге тиіс, 4-ден, диалектикалық логика: „абстракциялық ақиқат жоқ, ақиқат әрдайым нақты“ деп үйретеді»¹¹.

Егер алты айлық тұлкі сүйрей жөнелмесе, өздерінің үш күн бойы жарыса шапқан жазығы өгіздің жаурыны екенін білмей қоятын «Алыптар туралы ертегідегі» салт атты аңқау жолаушылар тіл білімі майданында да бола береді. Олар тілдің жеке бөлшегін — формаларды я жеке сөзді, сөз тіркесін т. б. бір жазушының шығармасынан я бір көне ескерткіштен бірнеше жыл теріп жинағанмен, өздері соншалық көп уақыт жіберіп шиырлаған сол шығарманы тұтас күйінде еш уақытта да көре алмайды. Тұтас күйінде көрмеген соң, өздері іздеген тілдік бөлшектердің нақ сол жерде (сол контексте) болу себебін де, олардың бірнешеуінің бір шығармада қатар келу себебін де, олардың арасындағы заңды байланысты да, ең бастысы сөз ұстасының оларды қандай керекке жарату себебін де, аша алмайды, олар тек сол бөлшектердің бар фактісін ғана есепке алады.

Әрине, бұл сол кісілердің жеке басына тән кемшілік емес, зерттеу әдісіндегі кемшілік.

Керісінше, бізде нақты бір құбылысты ол құбылыстың өзін құрайтын нақты фактілерді есепке алмай, ол фактілердің сипатын, бар болу себептерін есепке алмай, неге солай болып келу заңдылықтарын, олардың арасындағы байланыстылықты — сол құбылыстың келіп шығуының жиынтық факторларын қорытпай сөз ету салты бар. Бұл — қазақ тіл білімінің әдеби тіл тарихы мен тіл тарихы саласында жиі көріне беретін жағдай.

¹¹ Ленин В. И. Шығ. тол. жинағы, 42-т., 83—84-б.

ҚАЗАҚ ЖЫРАУЛАРЫ—КӨШПЕЛІ ХАЛЫҚТЫҢ ЖАЗБА ӘДЕБИЕТКЕ ДЕЙІНГІ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ӨКІЛДЕРІ

Қазақтың Абайға дейінгі ақын-жырауларының бәрі де қазақтың рулық, патриархалдық-феодалдық құрылысы ішінен шықты: онда да шаруашылық жағдайы негізінен бір ғана малшылыққа құрылған көшпелі халықтың жабайы тұрмысы ішінен шықты. Қараңғы, оқуы жоқ нандан ортадан, мешеу тұрмыс жөргегіндегі ортадан барыжоғы табиғи дарындарымен бөлектенгені болмаса, бұл ақындар да күнделікті тұрмыста қазақтың самарқау күйде болған тіршілігі ішіндегі өмірдің атам заманнан өзгеріссіз, бір қалыпты баяу ағыны ортасында болды.

Бұл табиғи дарын иелері қай заманда да болып отырған. Олар қазақ халқының ауызша әдебиетін — көшпелі халықтың жазба әдебиетке дейінгі жердегі поэзиясын жасады. Ал бұлардың көбінің сөздері қалды да, өздері көп ұмытылған жандар сияқты, ұмытылып кете барды. Тек қазақ халқының басынан өткен ірі оқиғаларға — кейін аңызға, үлгі тұтар, мақтан тұтар мирасқа айналған тарихи оқиғаларға қатысты сөз иелерінің аты ғана осы «ауызша тарихнамасымен» бірге өлмей, өшпей аман қалып отырған. Онда да өз дәуірінің ірі тарихи тұлғаларына *арнау сөзі* болған жыраулардың, ақындардың аты ғана сақталып жеткен. XIV ғасырда Жәнібек ханның бір «әділетсіз» ісі оған деген Асанқайғы жыраудың арнау сөзін туғызса, XV ғасырда Едіге бидің бүлігі Сыпыра жырау толғауын туғызды. Ал XVII ғасырда Есім ханның бір «әділетсіз» ісі Жиёмбет батырдың оған айтқан сес көрсету сөзін туғызды т. с. с.

Әрине, ол ақын-жыраулардың бәрі де өз дәуірінің өздеріне қойған талаптары шеңберінде ғана сөз айта алды. Бірақ ол кезде нағыз ұлы жыраулар бүкіл халық атынан сол халықтың ортақ мүддесін айтты, олардың бүгінгі күнін, күйін тербете толғап, келешегіне өсиет-сәуегей сөзін арнады. Олар осы сәтте ортақ мүддеге қайшы келген хан мен қара мінезін қатар сөзге іліп, сын-ескертпесін алаламай айтты, оларды ынтымаққа, мәмілеге шақыра сөйледі, өзінің түйген ойына хан-қарасын бірдей жетелеп әкеліп отырды.

Жайшылықта, қауым ішінің ынтымақты бейбіт шағында бұл жыраулар, батыр-ақындар хан қасынан табылып отырды, олардың арттырған салтанатын мақтап, атағын дәріптей көтеріп жырлар да шығарды. Ол кезде үлкен жыраулық тұғырдан түсіп, төменшіктеп келіп, олардың қайсыбірі Шалғезше:

Сен — алтынсың, мен — бұлмын,
Сен — жібексің, мен — жүнмін,
Сен — сұлтансың, мен — құлмын,
Сен — сұңқарсың, мен — кумын,
Жемсауыңа келгенде
Сом жүрегім аяман.
Саған дұспан — маған жау,
Керекті күні алдыңда
Ғазизлеген, сұлтан, жанымды аяман!¹—

деп, мақтау жыр айтты. Ал Жиёмбет сияқты батыр-ақындар бірде «терезесі тең кісінің» сөзін айтып, өрлік көрсетсе, бірде:

Сырым саған түзу-ді
Садаққа салған бұлындай
Жұмыскерің мен едім
Сатып алған құлындай
Жүруші едім араңда
Өзіңнің інің менен ұлындай,—

деп, қызметінде жүрген күнін айтып, жығыла тіл қатты. Тіпті бұл батыр-ақын тепсінген сөзге көшіп:

Мен өлсем, құнсыз кетер деме сен
Кешегі өзің ұрып өлтірген
Тілеуберді құлындай,

¹ Записки Оренбургского отдела Императорского Русского Географического общества. 1875, вып. 3, с. 265.

деп, үстем тап өкілі хан түсінігіндей шамадан бір-ақ шығады.

XVI — XVII ғасырдың бұл ақындарында бұқаралық түсінік, қарапайым халықтың мүддесі айтқызар ой жат болды. Өйткені олар өздерінің айналасына бұқара халықтың, жылаулар нашардың, құл мен күннің көзімен қараған жандар солған жоқ. Сол үшін де Жиёмбет Есім ханды құлды өлтірдің деп айыптап, сынап жатқан жоқ. Бұлай айыптай сынау Жиёмбет сияқты батыр-ақынның ойына кіріп шықпайтын жай. Ол болса тек сұраусыз өле беретін, өлсе, сұрауы жоқ, құны жоқ құл мен емес дейді. Құлдың өлімі Жиёмбет үшін заңды нәрседей.

Сөйтсе де бұл жыраулар өздері жасаған тарихи дәуірдің рулық-патриархалдық қоғамының қайраткерлері болды. Олар ең әуелі өз руларының мүддесіне, онан соң өз руы кірген хандықтың мүддесіне қызмет етті. Ой-топшылаулары да осы екі салада болып отырды.

Бұл жыраулардың таным-түсініктері, ұғымдары өз дәуірінің жалаң оқиға түріндегі фактілерінен, практикалық процестердің барысынан, онда да *болып өткен* әрекеттердің, оқиғалардың факті түріндегі нәтижелерінен ғана құралып отырды. Олар осы болып өткен нақты әрекеттерді, фактілерді тізіп сөз түрінде *айтушылар* ғана болды. Бұл жыраулардың ең мықтағанда «көре-білгені» — қауым басына төніп тұрған нақты қауіпті осындай қауіп бар деп *айта білгені* ғана болды.

Ол заманның жыраулары үшін қауым өз ішінде «бұзылмаған», «бір бүтін» күйінде көрінеді де, қауымның ішкі қайшылығы адамдардың (онда да хан, сұлтан, би, батыр) жеке басы әрекетіндегі, мінезіндегі міні, кемшілігі түрінде ғана көрінді, «жолдан, жорадан айну» сияқты бағаланды. Мұндайда жыраулар «Бас сынса — бөрік ішінде, қол сынса — жең ішінде», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді», — деп береке-бірлікке, ынтымаққа шақырған қалпымен ғана көрінді. Айыпқа, жолға хан да, қара да — «жығылып» жатты.

² Жақсы үгіт жинағы. Қазан, 1908, 22-б.

Ол заманның жалпы қауым көлеміндегі ең үлкен ортақ проблемасы біреу-ақ болды: ол — сыртқы елдің шабуылы, шапқыншылығы. Бірақ мұнда да сан рет қайталаудан барып туған нақты практикалық нәтижелер бар еді. Бұл шақта жыраулар халықты не ұлы жорыққа үндеді (мұндайда өткен бабалардың ерлік ісіне, батыл ісін өнеге тұтарлық жырлар шығарып, патриоттық сезімге жел беріп отырды). Немесе жау жақтың күшін шама-лап барып, оны зор сарын түрінде ұлғайта суреттеп, халықты қ а ш а кө ш у ге, жау аяғы жетпес жер табуға үгіттеп, толғау жырлар айтты. Малшы халықтың тұрмыс қалпы үшін кө шу қандай өмірлік қажеттік болса, бұл кө шу соғыс жағдайында да сондай керекті іс болды. Асанқайғыдан бастап Бұхарға дейінгі жыраулардың «Жиделібайсын — жер ұйық» мекенге кө шуді айтуы — қазақ халқының өз басынан сан рет өткізген практикалық ісін қайталап айту ғана.

Сөз жоқ, көшпенді-бақташы халықтың бұл ақындарының таным-түсініктері сол кездегі қоғамдық ойдың жеткен жері еді. Ол кездегі қауымның рулық жүйедегі өте ұсақ ұйымдарға бөлшектенуі, әрі олардың соншалық томаға-тұйық күйде өте қарапайым тіршілік құруы қоғамдық ойдың барынша тар көлемде, барынша жұпыны болуына себепші болды. Ол кездің қоғамдық мүддесі көбіне шектеулі болды, ру мүддесінен көп асып кетпеді.

Осы себепті де бұл ақындар жасаған поэзияда халық, бұқара көріне берген жоқ. Олар еске де алынбады. Бір жағынан бұқара халықтың өзі де ол дәуірлерде өзін таныған жоқ еді. Себебі олар өз мүдделері тұрғысынан — үстем таптан бөлек мүддесі тұрғысынан әрекетке тартылған жоқ.

Абай айтқандай, «екі тізгін, бір шылбырды» ру басы ақсақал, би-сұлтанға, бек пен батырға беріп, өздері солардың еркін орындаушылар болды, санасыз күш қана болды. Сондықтан жырлардың өзі жеке адамдардың — батырлар мен батыр-хандардың төңірегіне құрылды. Халық бар істің, жеңістердің шешуші күші болса да, олар сол жеке батырлар мен хандар туралы жыр-өлеңдер тыңдап, солардың ерлік ісіне сүйсінді.

«XVIII ғасыр ішкі өзара соғыстар мен қиын-қыстау заманы болды. Осы дәуірге тән аңыз-жырлар өзінің жоқ-

тау сарындылығы, жабырқанқылығымен ерекшеленеді. Бөтен елдің шапқыншылары оларды өз туған мекенінен ығыстырды, қазақтар мен ноғайлардың туысқандас [ода-еын] жылатып отырып айырды. Қалмақтың Хо-Улугінен ығысып, ноғайлар Жайық пен Еділдің арғы жағына кетті, ал қазақтар оңтүстікке ауды»³.

XVII ғасырдың аяғы, XVIII ғасыр тұтасымен қазақ-қалмақ арасында болған соғыстың, қалмақ шабуылының заманы болды. Қазақ халқының тарихындағы болған ерекше дәуір оның поэзиясына да ерекше әсер-ықпал етті. XVIII ғасыр эпостық жырдың да, азаматтық тарихи өлең-жырдың да мол туындап, ерекше дамыған дәуірі болды.

XVIII ғасырда қазақтың ауызша әдебиетінде азаматтық сарындағы, халықтық патриотизм рухындағы толғау-жырлар мол көрінді. Қалмақ шапқыншылығы, «ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» жағдайы күн тәртібіне қазақ халқының қайта бірігуі мәселесін қойды. Дәлірек айтқанда қазақ халқының басын қайта біріктіретін хандықты, біртұтас хандық мемлекетті нығайтуды күн тәртібіне қойды. Осы тұста қазақ халқының бір хандыққа бірігуінің идеологы ретінде өз толғау-жырларымен Бұхар жырау көрінді*.

Әрине, Бұхар да қауым мүшелерін бөліп қараған жырау болған жоқ. Бұхар былай деді:

Ақсұңқар құстың баласы
Ұяда алтау тумас па?
Ұяда алтау туғанмен,
Оның ішінде біреуі-ақ
Алғыр болмас па?
Адамзаттың баласы
Атадан алтау тумас па?
Атадан алтау туғанмен,
Соның ішінде біреу арыстан болмас па?
.....
Арыстаннан айрылса,
Қанаты түптен қайрылса,
Ел шетіне дау келсе,

³ *Валиханов Ч. Ч.* Киргизское родословие.— Собр. соч.: В 5-ти т. Алма-Ата, 1968, т. 1, с. 218.

* Бұхар жырау жайлы соңғы пікірді Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Ы. Дүйсенбаевтың Ғасырлар сыры (1970), академик-жазушы С. Мұқановтың Халық мұрасы (1974) деген еңбектерінде жақсы айтылған.

Өтініп оны ала алмай,
Алдына келген жақсының
Қадірін оның біле алмай,
Қадір-құрмет қыла алмай,
Артыңда қалған жамандар
Бас-басына тозбас па? ⁴—

Осында Бұхардың «жақсы» әрі «жаман» деп отырғаны тап мүшелері емес, олар өзі тұтас алып қарап отырған қоғамның адамдары, мүшелері ғана.

Бұл жікке бөлмеу Бұхардың «Айналасын жер тұтқан» өлеңінде тіпті айқын.

Айналасын жер тұтқан
Айды батпас деменіз,
Айнала ішсе азайып,
Көл суалмас деменіз.
Құрсағы құшақ байлардан
Дәулет таймас деменіз.
Жарлыны жарлы деменіз,—
Жарлы байға тең келіп,
Жайлауға жарыса көшпес деменіз.
Жалғызды жалғыз деменіз,—
Жалғыз көпке теңеліп,
Жапанда бір соғысып,
Кегін алмас деменіз ⁵...—

Бұхарда «құрсағы құшақ байлар» мақтау тауып отырған жоқ, кемсітіліп отырған кедей тағы жоқ, жырау екеуіне де әділ көзбен қарайды. Бұл дүние — кезек дүние: мәңгілік байлық та, көптік те, мәңгілік жарлылық та, жалғыздық та жоқ, кезек келетін осы дүниеге, оның осы сипатына лайығын ғана жаса. Бұхар гуманизмі осылай дейді.

Бұхар адамдарды бөлетін белгі ретінде малды атайды. Адамдар малдың бар-жоғына қарай теңеседі:

Тәрде отырған қарт бабаң
Төресін жаңылар малдан соң...
Байдың ұлы көрпелдес
Шұбалаңқы тартады
Айдап жүрген малдан соң ⁶.

⁴ Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасының қолжазбалар қоры, папка —1170, 782-б.

⁵ Таң журналы, № 2, 1925.

⁶ Қазақ ССР ҒА Орталық ғылыми кітапханасының қолжазбалар қоры, папка —1170, 774-б.

Бұхар, біріншіден, өзі сияқты ақылгөй баба ел атасын айтып отыр. Төре-билік ақылдың ғана ісі емес, мал-дәреженің де ісі. Соңғысы болмаса алғашқысы да жоқ. Екіншіден, Бұхар: байлық қатарға қосқан бай ұлы қолдан мал кетсе, мал әкелген қасиетінен айырылады, — дейді. Бұл өзі қазақ даласында туған үлкен ой еді.

Бірақ байды байлығы үшін мақтап жатқан, кедейді кедейлігі үшін міндеп, я мүсіркеп жатқан Бұхар жоқ. Тіпті байды байсың деп, кедейді кедейсің деп, айырып танып отырған Бұхар тағы жоқ. Айырып тану үшін «байлық», «кедейлік» себептерін іздеу керек болар еді. Ал бұлар Бұхар жыраудың ойламаған нәрсесі.

Бұлар ғана емес, XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Махамбет те, Дулағ та осы көшпенді дәуір әдебиетінің өкілдері болды. Олар да осы қазақтың көшпелі тұрмыс жағдайы туғызған ауызша әдебиетінің ішінен өсіп шықты.

Бұл екі ақын да бары-жоғы патриархалдық-рулық тұрмыс жағдайындағы көшпелі қазақ аулынан шықты: көшпелі халыққа тән барымта соғыстар мен табиғаттың жұт сияқты стихиялы апаттары жиі болып, өнер табысы көп жылға кейін шегініп, көп нәрсе қайтадан басынан бастап жасалып отыратын мешеу тұрмысты ауылдан шықты; төрт түлік мал баққан, оның өнімін жабайы құралмен өндеген, қозғалмайтын бар материалдық байлығы *түйе жүгі* ғана болған ауылдан шықты: ал бұл ауыл сонау «атам заманнан» бір рудан — туысқандас адамдардың семьяларынан «құрылған» болып, ауыл шеңберіндегі еңбек бөлінісі семья іші еңбек бөлінісінің күрделенген түрі сияқты болып еңбек бөлінісі «ағайындықтан» тасасында қалып, шын еңбек етушілердің таптық *мүддесі таптық сана* түрінде дами қоймады. Міне, бұл сияқты ерекшеліктер қазақ аулында *рухани еңбектің таптық сипаты бар мәнде дамуына* мүмкіндік бермеді. Ал мұның өзі жеке бір индивидтердің ойшыл ретінде қауым мүшелерінің арақатынасын бір таптың тұрғысынан келіп анықтайтын ой-танымдар құрауына, идея туғызуына жеткізбеді. Өйткені ол индивид-ойшылдың өзі де таптың мүшесі ретінде «өздерінің тіршілік жағдайларын күн ілгері белгіленген күйінде» кездестіретіндіктен, «тап олардың тұрмыс жағдайын, сонымен бірге олардың жеке тағдырын да белгілеп, оларды өзіне» бағындыра-

тындықтан⁷, сол тіршілік жағдайларына, осы жағдайлары таңған түсініктеріне бағынулы болады. Міне, бұлар төменгі тап индивидтерін өзінің үстем таптан бөлек тап екенін саналы ойлатпайтыны сияқты, мұндай таптық айырымды олардың индивид-ойшылары да ойлай алмайды. Осылардың бәрі сайып келгенде қазақ аулында оның төменгі табының ортақ мүддесі айтқызатын идея түріндегі қоғамдық ойдың көрінуіне жеткізбеді. Өйткені қазақ аулының төменгі табының ортақ мүддесі олардың үстем тапқа қарсы күресінің негізінде ғана қалыптасып, көріне алатын еді.

Мұның сыртында бұл ақындар да қоғамдық құбылыстарды ғылыми тұрғыдан танудан алыс жатты. Олар қараңғы ортадан өздерінің көкірегі саралығымен ғана бөлектенеді. Мектебі, университеті, академиясы жоқ мешеу де сауатсыз ортаның ауызша әдебиетін жасаушылар болды.

Бұл ауызша әдебиетті анық шамалау үшін осы ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы Европа халықтары әдебиеті мен орыс әдебиетін еске алайық: бұл әдебиеттер университеттік, академиялық ғылым бесігінен өсіп шықты, ғылым мен әдебиеттің *Ерте дүние*, *Орта ғасыр* (V—XIV ғ.), *Ояну дәуірі* (XV—XVII ғ.), *Ағартушылар дәуірі* (XVIII ғ.) деп бөлінген ірі-ірі дәуірлеріне тән ұлы мұраларының ішінен өсіп шықты. Ал бұл әдебиетті жасаушылар адамзат қоғамының Ежелгі грек дәуірінен бергі жердегі даму тарихынан мол танымы бар *білімді жазушылар* болды. Бұл жазушылар ХVІІІ ғасыр мен ХІХ ғасырдың бірінші жартысында Европадағы болып өткен ұлы-ұлы тарихи оқиғалардың — қоғамдық таптар күресінің ұлы мектебінің ішінде болды, бұл күрестің тарихи сабақтары мен нәтижелерін көрді. Ал бұл тарихи оқиғалар кезінде әр түрлі саяси партиялар шықты, олар өздерінің теориялық және практикалық программаларын жасады. 1848 жылы «Коммунистік партияның манифесі» шығып, ол «Осы күнге дейін өмір сүрген барлық қоғамдардың тарихы таптар күресінің тарихы болды». «Құрыған феодалдық қоғамның қойнауынан шыққан қазіргі заманғы буржуазиялық қоғам таптық

⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Таңдамалы шығармаларының үш томдығы. I-т., 61-б.

қайшылықтарды жойған жоқ,... ол таптық қайшылықтарды айқындады: қоғам бірден-бірге, біріне бірі жау екі үлкен лагерьге, біріне-бірі қарама-қарсы тұрған екі үлкен тапқа — буржуазия мен пролетариатқа бөлініп келеді»⁸— деп, тарихтың ендігі барысы осы екі таптың арасындағы күрестің тарихы болатынын, бұл күресте буржуазияның құритыны, пролетариаттың жеңетіні сөзсіз екенін жария етті.

Осындай ұлы өзгерістер болып жатқан кезде, ал «европалық — білімді жазушылар» осы оқиғалардың ішінде жүріп шығарма жаратып жатқан кезде бұлардан бұрынша оқшау қиыр бір шетте қазақ халқы Европа халықтары әлдеқашан басынан өткізіп үлгірген қоғамдық тұрмыс жағдайында — патриархалдық-рулық тұрмыс құндағында күн кешті. Олар [өзге жұрт адамзат тарихын Ертедегі гректерден бастап, ал өзді-өзі тарихын V — IX ғасыр аралығынан тартып біліп отырғанда] өздері ішінде жүрген тұрмыс қалпын «атам заманнан» дәл солай болған деп ұғынды, ал өз тарихын жеті аталарына дейінгі жерге апарып тоқтататын танымы ғана болды: өзгерісі жоқтай күйдегі жабайы тұрмыстың жабайы ұғымы жетегінде жүрді. Ал қазақ жыраулары осы ортадан шықты.

Әрине, қазақ жырауларының мектебі де, академиясы да қазақ халқының өмірі болды. Қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік жағдайында болған өзгерістер, тарихи оқиғалар бұл жырауларды өсіріп отырды.

Айталық, Дулатпен замандас дерлік Махамбет ақын да көшпенді дәуір әдебиетінің өкілі болды. Ол да 1837—38 жылғы көтеріліске дейінгі жерде бұрынғы жыраулар сияқты дидактикалық үлгідегі толғау жырлар, мадақ өлеңдер, кезі келгенде тепсіне айтқан, сес көрсете айтқан сөздер шығарған ақын ғана болды. Бірақ 1837 жылғы шаруалар көтерілісі Махамбетті осы ақындық мектеп ортасынан алып шығып, көтерілістің рухына сай ақынға — жаңа сипатты ақынға айналдырды: Махамбет көтерілістің тілінде жырлар шығарып, көтеріліске дейінгі Махамбеттен мүлде бөлек ақынға айналды.

⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Танд. шығ. үш томдығы. 1-т., 107—108-б.

Көтеріліс «баяғыдан» өз ата-бабаларына, ауылдарына, руларына тиелі болған ең жерді Жәңгір хан мен оның қасындағы ірі билердің біртіндеп тартып алуына, әр түрлі атпен «теңдікті малын» тартып алған зорлығына шыдамы таусылған шаруа халқының наразылығы болатын. Махамбет ақын шаруа халқының осы наразылығының басында болды. Қолдан кеткен жайлау-қыстауын халыққа қайырып әперуге, «теңдікті малын бермеуге, теңсіздік малға көнбеуге» бекініп көтеріліске шықты, Жәңгір ханға, оны жақтаған ірі феодалдарға қарсы шықты.

Ақын:

Баста дәурен тұрғанда
Біздер дағы, Байеке,
Оза көшіп кең жайлап,
Еркімен еркін жатқан ел едік,—

дейді. Мұнысы сол 1837 жылдан 10—15 жыл бұрынғы жағдай.

Еділ үшін егестік,
Тептер үшін тебістік,
Жайық үшін жандастық,
Қиғаш үшін қырылдык,
Тендікті малды бермедік,
Тендіксіз малға көнбедік,—

дейді. Мұнысы көтеріліске себеп болған жер мен мал. Ал:

Еділдің бойы ең тоғай
Ел қондырсам деп едім,
Жағалай жатқан сол елге
Мал толтырсам деп едім,
Еңсесі биік ақ орда
Еріксіз кірсем деп едім,...

.....
Тақта отырған хандардың
Төрде отырған ханымын
Қатын етсем деп едім,...

.....
Тілекті тәңірім бермеді
Өздеріндей хандарды
Осылай бір қылсам деп едім⁹,—

дейді. Мұнысы көтерілістің мақсаты, шаруа халқының

⁹ Қазақ ССР ҒА Орталық ғылыми кітапханасының қолжазбалар қоры, папка — 1169, 70-6

мүдделі тілегі, «Еділді елге толтыру, елге мал толтыру», «ханнан кек алу»— Махамбеттің негізгі мүддесі. Ал Жәңгір ханды шауып алғаннан соңғы жерде хан өкіметінен басқа қандай билік түрін талап ету керек, қандай билік мекемесі болуға керек? Бұл тұста ақында программа жоқ. Тіпті патша өкіметінің отаршылдық езгісі, Еділ мен Жайық, Каспий бойындағы шұрайлы жерді казак-орыс әскерлерінің кесіп алуы¹⁰ т. б. Махамбет өлеңдерінде көріне бермейді. Ол тек кең қоңыстың тарылғанын ғана, ол қонысқа енді казак-орыс әскерлері қоныс теуіп, өздерін жолатпай қойғанын ғана реніш, өкініш түрінде айтумен тынады:

Маң-маң басқан сары атан
Маңғыстап шығар өріске,
Бұрынғыдай қарыштап
Қона алмадық қонысқа,
Келе алмадық келіске.
Жағалай қонып қонысқа
Тағы жақын келдік орысқа:
Ат басына соқтырып,
Ата-енені сөктіріп,
Нәлет болсын жігіттер
Біздің осы жүрген жүріске¹¹.

Қысқасы, бұларда Сырым батыр бастаған көтеріліс тұсындағы талаптар сияқты ірі талаптар да болған жоқ.

Жалпы ол заманда саяси программасы жоқ көтерілістің ұзаққа бармайтыны, жемісті, нәтижелі бола алмайтыны анық. Ал Исатай мен Махамбеттің ханды тақтан тайдырған соң, ол тақты — билік мекемесін қай керекке жегу қажеттігі жайлы сұрақ қоймауы да осыған саяды. Егер Жәңгір хан азын-аулақ жеңілдіктермен, қазақ жолымен бітімге келіп, шегінсе-ақ болды, көтеріліс өзінен-өзі аяқсыз бітпек. Сондықтан да көтерілістің сәтсіз аяқталуы олардың абыроймен жеңілуі де болды. Біз мұны ақын Махамбетке де айта аламыз.

Сөз жоқ, шаруалар көтерілісі сияқты көтеріліске қатысқан, басшыларының бірі болған ақынға оның шыққан ортасы, ол ортаның тілек-мүддесі шеңбері бұдан артық көтерілуге мүмкіндік бермеді.

¹⁰ Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1957, 1-т., 316—317-б.

¹¹ Қазақ ССР ҒА Орталық ғылыми кітапханасының қолжазбалар қоры, папка —1169, 69-б.

Ал XIX ғасырдың бірінші жартысында өзге де көп ақындар болды.

Бұлардың көбі ұлы ақын Абайдың:

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен, сөз қосарлап,
Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап...

Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап...

Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап,
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мақтар құдай қарғап ¹²,—

деп сынаған ақындары — мақтаушы ақындар болды.

Тілінен сөз маржаны төгілген, ақындық таланы құдіреттей, поэтикалық тілдің нешеме зергер ұсталары осы өнер тілін мағынасыз әңгімеге қаншалықты бей-берекет шашқан. Керексіз жерге төгіп-төгіп кеткен жаңбыр бұлтындай осы ақындар өнер тілін қоғамдық мәні жоқ тақырыпқа қаншама аямай жұмсаған десеңізші?! Атақты Жанақ ақын Түбекпен айтысқанда былай дейді:

Дегенсің менің атым ақын Жанақ,
Шалбарым бес теріден сеңсең балақ ¹³.

Қаншалықты мағынасыз!? Поэзияда бұдан өткен бейшара күй болмас. Есіл өнер нені айтуға қор болған!

Шөже болса Кемпірбайға.

Жаралған екеуінен біздей болып,
Жиені Қазыбектің мен емес пе?
Туыпсың Бөгенбайдан қисық-қият
Жын қаққан тұқымымен сен емес пе?

десе, оған Кемпірбай:

Қу соқыр, сөз сөйлейсің түрлі көптен,
Мен бе екем сенен асып кері кеткен.

¹² Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Алматы, 1957, 1-т., 66—67-б.

¹³ Айтыс. 1-т. Алматы, 1965, 73-б.

дейді.

Міне, бұлар өздерін мақтап, қарсысын қалай жамандаса, өз руын солай мақтап, қарсы ақын руын солай жамандайды; өз руын қалай мақтаса, өз руы байын солай мақтайды; қарсы руын қалай жамандаса, қарсы ру байын да солай жамандайды. Сондықтан байды жамандағанда көрініп қалар жылт етпе шындыққа бұл тұста алданыш етуге мүлде болмайды. Тіпті жамандалған бай: «сасық бай», рақат өмір көрмеген «дүние қоңыз» бай, «сараң бай», «надан бай» болып келеді. Керісінше, өзі мақтап отырған байы да өзі жамандап отырған байы сияқты екенінде ақынның мүлде жұмысы жоқ. Өйткені ақында таптық түсінік жоқ. Ал ол неге бай болды, байлық себебі не? Бұл жөнінде бір ауыз сөз жоқ. Сөйтіп, екі ақын да, екі ақынның рулары да, екі ақын еліндегі «жақсылар» да сілікпеге түседі. Айтыс өлеңнің бір артықшылығы осынысында ғана. «Бөтен» рудың байын мұқатып, өзін көтермелеп жатса, анау ру байына керегі сол, ақыңды жарылқайды да тастайды осы үшін де анау ақын, Абай айтқандай, осындай «Қайда бай, мақтаншаққа таңдап барады». Ақынға да, байға да керек нәрсе орындалып жатыр. Олар қазақ даласында болып жатқан тарихи өзгерістерге туралап қарай да алған жоқ. Бірлі-жарым деректер тіліне оралса, оның өзі қарсы жақты мұқату үшін ғана еске түсіріліп отырды.

Ал азаматтық сарындағы толғау-жырға келсек, бұл XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы ақындардың көбі-ақ Ломоносов, Державин сияқты салтанат пен байлықтың, даңқтың ақын-жыраулары болды: әрине, Жәңгір хан қасындағы Байтоқ та, Кене хан қасындағы Досқожа мен Нысанбай да, орыс әдебиетінің бұл ірі ақындарындай мол мұра жасамағанмен, өздерінің тынысы жағынан аналогиялық салыстыруға келетін бір тұғырлас ақындар болды.

Әрине, бұлар: Байтоқ та, Досқожа да, Нысанбай да бір ғана тақырыптың — өз кезіндегі хан-сұлтандардың салтанаты мен даңқы-дәрежесінің, абырой-атағының

¹⁴ Айтыс. 1-т., 1965, 69-б.

ақыны болды да, былайғы бұқара тұрмысын жырлай алған жоқ. Жырлай алмауы әдейі бір ойластырылған ақындық программаның жемісі емес, тарихы сонау арғы жерден бері келе жатқан дәстүр — тұрмыстық тақырыпты сөз етуге дейін «төмендей» алмай, одан жоғары тұрған құбылыстарды сөз қылу дәстүрі — ерік берген жоқ.

Дулат қазақтың патриархалдық-феодалдық құрылысы институтының ішінен өсіп шыққан ақын. Ал ол қоғамда қауымның барлық басқару шаралары ру басшыларының «ырқымен» жүріп отырады. Ру басшыларының бұл іс-әрекеті, шаралары, өз табының мүдделері талап етуден барып туғанына қарамай, қауымның барлық мүшелерінің ортақ мүддесі талабынан келіп туған сияқты көрінеді. Бұл мүдденің таптық сипатын рулық қоғамдағы таптық жіктелістің бадырайып анық көріне бермегені де, рудың бұқара тобы мен ру басшыларының мүдделері арасында қайшылықтар «болмайтыны» да бүркемеледі. Міне, сондықтан да ол заманның ойшылдары да осы түсінікте болды. Олар қауым шеңберінде болатын әр түрлі сәтті-сәтсіз оқиғаларды таза ру басшыларының қайраткерлік ісінің ғана жемісі деп білді. Халық басына тап келген әр алуан оқиғалардың себепкері тек қана «ел жақсылары» деп түсінді: сөйтіп үмітін де соларға артты, сынын да соларға айтты, мақтауын да, жерлеп сөгуі де сол «ел жақсыларына» арналды.

Дулат та осы түсініктің ақыны болды. Сол үшін де оның өз кезіндегі бір «ел жақсысын» түйрей сынауының да, екінші бір «ел жақсысына» үміт артуының да сыры, негізі, міне, осында жатыр.

Ал түсініктердің өзгеруі оны туғызған жағдайларды өзгерту арқылы ғана болатын нәрсе. Сондықтан да Дулаттардың өз кезінде «тапқан» түсініктеріне олардың өздерін туғызған қоғамдық, тарихтық ерекше жағдайлардың шеңберінде ғана қарау керек. Біз оған Василий Блаженный храмы мен Ахмед Яссауи мавзолейіне қараған тұрғыдан қарайтын болсақ-ақ, немесе біз антикалық құлдықты айыптауымыз сияқты тұрғыдан, жалаң осы сияқты тұрғыдан қарайтын болсақ-ақ, Ф. Энгельстің «гректер дүниесінің құлдыққа негізделгендігі жөнінде жиреніш білдірген Дюринг мырза гректерде бу машиналары мен электр телеграфының болмағандығын да олар-

ға кінә етіп тағуға сондай праволы»¹⁵,— дегеніндей болмақ.

Көшпелі халықтың жазба әдебиетке дейінгі жердегі поэзиясының өкілі болған Дулатты жұрт Шоқанның дәрежесінде, Ыбырай мен Абайдың дәрежесінде болмағандығы үшін кінәлайды.

Біріншіден, Шоқанды қазақ даласының жағдайы берген жоқ. Екіншіден, Шоқан да, Ыбырай мен Абай да бергі дәуірдің, бірі 50—60-жылдардың, бірі 70—80-жылдардың, енді бірі XIX ғасырдың соңғы 20-жылының адамы. Осы себепті де Шоқан да, Ыбырай мен Абай да өз халқын Россияның бір бөлегі — бұратана елі деп мойындаған, өздерін осы Россия мемлекетінің шеткері аймақтағы бұратана елінен шыққан азаматы ретінде саналы сезінген адамдар. Сондықтан да қарсылық дегенде Шоқан сахарадағы әскери мекеменің қазақ халқына қарсы жорық жасауына ғана қарсы наразылық білдіріп, «өз баласындай болған елдің тағдыры туралы қам жеудің» керектігін ғана айта алды. Бірақ осы үннің өзі отаршыл патша өкіметі үшін конституция сұраумен бірдей көрінді. Шоқан осы тілегі үшін үлкен қарсылыққа да кездесті. Сондықтан да ол өз пікірін айтқан адамды «әуелі отырғызып, артынан Макардың бақташысы етіп жібереді»¹⁶,— деп ашына жазды. Міне, өз халқының тағдыры тербенткен кезде бұратана елдікті мойындаған Шоқанның жағдайы осындай болды.

Ал осы көзқараста болған Ыбырай да қазақ халқының келешегі үшін патша өкіметінің қам жеуін тілеуден, ең мықтағанда қазақ халқының болашағы келіп тірелетін жер мәселесінде «Қазақ отырықшылары үшін қолайлы егістік жерлерді қалай да сақтау керектігін» айта келіп, «Амал не, мұндай жерлер бізде өте тарылып келеді. Егерде орыс қоныстанушыларын тағы да орналастыра беретін болсақ, онда мұндай жерлер тіпті азая түспек. Бізге белгілі, егінші қазақтар өзіне қолайлы жердің әрбір түгін қадірлей бастады. Әрі ұрпағының бар келешегі соған байланыстылығын түсініп, қайткен күнде де осы жерде қалуға дайын. Осындай жағдайдан кейін жаңа қоныстанушы орыс шаруаларына қазақтардың,

¹⁵ *Энгельс Ф. Анти-Дюринг, 179-б.*

¹⁶ *Валиханов Ч. Ч. Собр. соч.: В 5-ти т., Алма-Ата, 1968, т. 4, с. 65.*

жұқалап айтқанда, қырын қабақпен қарайтынын көрсек, бұл табиғи нәрсе»¹⁷,— деген пікірден ары бара алған жоқ.

Ал Абай болса, «Орыстың ғылымы, өнері — дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі. Бірақ осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы қазақты аңдысам екен дейді. Жоқ олай ниет керек емес»,— дей келіп,— «Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейін, мені көріп және үйренушілер көбейсе, ұлықсыған орыстың жұртқа бірдей заңоны болмаса, заңонсыз зорлығына көнбес едік, қазаққа күзетші болайын деп ...үйрену керек»¹⁸,— деген тұрғыда ғана айта алды. Ал ең ашынған кезде:

Малыңды жауға,
Басыңды дауға
Қор қылма, қорға, татулас.
Өтірік, ұрлық,
Өкімет, зорлық
Құрсын, көзің ашылмас¹⁹,—

деп, қазақтың сол кездегі ішкі-сыртқы жағдайына күйініш білдіруден ары бара алған жоқ.

Отаршылдық саясатты мойындап, соған бой ұсынған халықтан, Россияның бұратана елден шыққан бұл азаматтары қазақ халқы мен орыс халқының тарихи жағдай тоғыстырған тағдырының болашақ бірлігіне үміт артты. Орыстың сол тұстағы алдыңғы қатарлы ойшылдары, ағартушылары сияқты қазақ халқын да ағарту, білімдендіру арқылы мәдениетті ел қатарына жеткізуді ойлаған демократ-ағартушылар болды.

Оларды, Дулат сияқты, патша өкіметінің отаршылдық езгісіне қарсы шығуды айтудан «кеш қалдырған» да, бергі дәуірдің революционерлері сияқты халықты таптық, азаттық күреске шақыру ұранына «жеткізбеген» де олардың жасаған дәуірі, ортасы болды.

Ал Дулат отаршылдық саясат өзі көздеген жайларды іске жаңа асыра бастаған, «әскери түрде отарлау арқылы

¹⁷ Алтынсарин И. Собр. соч.: В 3-х т. Алма-Ата, 1976, т. 2, с. 104—105.

¹⁸ Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы, 2-т., 179-б.

¹⁹ Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы, 1-т., 90-б.

бірсыпыра жергілікті шаруа халқының қонысы ауысып, өздерінің шұрайлы жерінен айрыла бастаған»²⁰ алғашқы кезеңде жасады да, оған қарсылық білдірді. Отаршылдық езгіге оппозицияда болды.

Әрине, Дулатта хандық билік дәуірін еске алу бар. Бірақ мұны жалаң түрде «өткенді ансау» деп, бір жақты қарамау керек. Бұл дала ақынының тұйыққа тірелгенде іздеп тапқаны. Отаршылдық езгінің, қысымның зардабынан келіп туған қазақ шаруасының түсінігі. Еуропа-лықша білім алмаған, тарихтың, қоғамның даму заңдылықтарынан хабарсыз, білімсіз, қарапайым дала қазағының — патриархалды шаруаның түсінігі.

Дулат өзіне дейінгі қазақ поэзиясында бар дәуірде мақталып, дәріптеліп келген тап — үстем тап өкілдерін, бірінші рет өзінің таптық, қанаушылық бейнесін әшке-релей отырып, жеріне жеткізе сынады. Бұл сынау қазақ әдебиетінде Дулаттан басталады.

Қайырсыз сараң малынды,
Еріншек есек жарыңды,
Халыққа емес сыйымды,
Парақор баспақ биінді,
Ел бүлдіргіш бегінді
Улы тілмен улаттым.
Сана беріп ойына,
Қуат беріп бойына,
Аққан жасы сел болған,
Етегі толы көл болған,
Беріш боп шері байланған,
Ұйқы беріп, қайғы алған
Қайғылыны уаттым,—

деген жыраудың осылай аталуға толық қақы да бар.

Дулат — әдебиетке (поэзияға) қоғамдық сипат беріп, оның атқарар қызметін саналы профессионал ақын ретінде түсініп, поэзияны өнер, құрал деп танып, осы танығанын айта білген ақын және қоғамдық қызметке программалық түрде жеге де білген ақын. Сондықтан да ол «саяси бостандығы жоқ халықта әдебиет бірден-бір трибуна» деп Белинский айтқандай, Абайға дейінгі қазақ поэзиясын өз дәуірінде қоғамдық пікірдің құралы дәрежесіне дейін көтере білген, бұл қоғамдық пікірі

²⁰ Дуэзов М. Әр жылдар ойлары. Зерттеу мақалалар. Алматы, 1959, 7-б.

негізінен өз халқының тағдыры жайлы болып келетін ақын.

В. И. Ленин «революцияны көріне түсінбеген, революциядан бойын көріне аулақ салған» ұлы суреткер Л. Н. Толстой туралы былай деген: «Толстойдың шығармаларындағы, көзқарасындағы, ілімдеріндегі, мектебіндегі қайшылықтар — шынында да бадырайып тұрған қайшылықтар. Бір жағынан, ол орыс өмірінің теңдесі жоқ бейнесін жасаған, оның үстіне дүние жүзілік әдебиеттің де маңдай алды шығармаларын берген кемеңгер суреткер. Екінші жағынан — құдайға жалбарынып диуаналық еткен помощник. Бір жағынан — қоғамдағы өтірік-өсек пен жалғандыққа қарсы керемет күшті, тікелей және шын пейілмен наразылық білдіруші; екінші жағынан „толстойшыл“». «Бір жағынан — капиталистік қанауды аяусыз сынау, үкіметтің зорлықтарын, сот пен мемлекетті басқарудағы комедияны әшкерелеу, байлықтың өсуі, цивилизацияның табыстары және жұмысшылар бұқарасының қайыршылануының, тағылануының, азап шегуінің өсуі арасындағы қайшылықтардың бүкіл терең сырын ашу; екінші жағынан — „жамандыққа“ күшпен „қарсыласпау“ жайындағы диуаналық уағыз. Бір жағынан — нағыз батыл реализм, бет перде атаулының бәрін де сыпырып тастау, екінші жағынан, дүниедегі ең оңбаған нәрселердің бірін, атап айтқанда: дінді уағыздау...»²¹. «Осындай қайшылықтарының салдарынан Толстойдың жұмысшы қозғалысын да, оның социализм үшін күрестегі ролін де, орыс революциясын да мүлдем түсіне алмағандығы өзінен өзі айқын нәрсе». «Толстойдың көзқарастарындағы қайшылықтарды осы заманғы жұмысшы қозғалысы мен осы заманғы социализм тұрғысынан қарап бағаламай (әрине, солай бағалау қажет, бірақ ол жеткіліксіз), ал жақындап келе жатқан капитализмге, бұқараның күйзелуіне, жерден айрылуына қарсы орыс патриархтық деревнясы туғызуға тиісті қарсылық тұрғысынан қарап бағалау керек»²².

В. И. Ленин Л. Толстойдың наразылығы мен әшкерелеулері «қарапайым шаруалар демократиясының пи-

²¹ Ленин В. И. Лев Толстой — орыс революциясының айнасы. — Шығ. тол. жин., 7-т., 226—229-б.

²² Сонда, 229-б.

ғылын білдіретінін, оның капитализмді әшкерелеуі „патриархальды шаруаның мейлінше үрейленуін“ көрсететінін, бірақ жалынды наразылық білдірушінің „Россияға төнген дағдарыстың себептерін және дағдарыстан шығудың жолдарын түсінбейтіндігін“ көрсеткендігін айта келіп: «ал мұндай түсінбеушілік — европалық білімді жазушыға емес, тек патриархтық аңғал шаруаға ғана тән қасиет»²³, — десе, енді бір ретте: «Жерге жеке меншікті теріске шығару бүкіл күрестің күшін шын дұшпанға қарсы, помещиктік жер иелігіне қарсы және оның саяси құралы өкіметке, яғни монархияға қарсы бағыттамай, қиялдағы, тұрлаусыз, дәрменсіз күрсіністерге әкеп соқты»²⁴, — дей келіп, «Толстойдың көзқарасындағы қайшылықтар оның өз пікірінің ғана қайшылықтары емес, реформадан кейінгі, бірақ революцияға дейінгі замандағы орыс қоғамының әр алуан таптары мен әр алуан топтарының психологиясын белгілеген мейлінше күрделі қарама-қайшы жағдайлардың, әлеуметтік ықпалдардың, тарихи дәстүрлердің көрінісі»²⁵, — деген болатын.

Л. Толстой туралы осы бағалау үлгі болуға тиіс. Дулаттың отаршылдық езгіге, қанауға қарсылығы — қазақ халқы патша өкіметіне қарағанға дейінгі дәуірдегі жерден қысым көрмеген шаруаның отаршылдықпен бірге келген күйзелістен, жерден айрылу күйзелісі туғызған психологиясын білдіреді. Оның хан, сұлтандарды, би мен бекті сынауы, оларға ызалана, кектене дүрсе қоя беруі, бұқара халыққа қиянатын, зорлығын, әшкерелеуі, бұқара халықтың ауыр тұрмысын сөз етуі — демократиялық пікір. Оның өткен дәуірді жақсы жағынан суреттеуі, өз кезіндегі хан-сұлтан, бек пен би сол заманда да болып, олар өзі сынаған әкімдер сияқты елді қанағанын қаға беріс қалдыруы, еске алмауы — қайшылығы, дағдарысы, отаршылдық езгіге түспеген дәуірді армандауы ала келген, соның көлеңкесінде туған қайшылығы. Царизмнің қолы жетпейтін «Жиделібайсын», «Жер ұйық» мекенді іздеуі — ауыз әдебиетінде Асанқайғы, Бұхардан келе жатқан тарихи дәстүрдің ықпалы, көшпелі халықтың жаулықта болған көрші

²³ Ленин В. И. Л. Н. Толстой. — Шыр. тол. жинағы. 20-т., 22-б.

²⁴ Сонда, 20-т., 22—23-б.

²⁵ Сонда, 20-т., 23-б.

елден іргесін аулақ салудың бір амалы болған «Ұлы көшу» сияқты тарихи салттың көрініс беруі.

* * *

Осы бөлімнің соңғы сөзі ретінде айтарымыз:

Біріншіден, «Қазақстанның Россияға XVIII ғасырдың өзінде-ақ басталған өз еркімен қосылуы халқымыздың тарихи дамуында алға басқан елеулі қадам болды». Мұның өзі әрі қазақ халқының өткен тарихы бетінен өте үлкен орын алмақ, әрі «халықтардың түрмесі» атанған патша өкіметінің аяусыз езгісіне түскен орыс халқымен тарихи тағдыры қосылған халықтың жаңа тарихының басы ретінде де танылмақ. Бұл жаңа тарихтың беті басталуына, міне, 250 жыл толып отыр. Ұлы орыс халқымен болашақ тағдыр тарихы қосылған сонау бастау жылды да, оның бұл 250 жылдық тарихын да біз барынша құрметтейміз.

Екіншіден, бұл тарихи прогрестің басталуын, оның ұзақ жылдық тарихын құрметтеуіміз қазақ халқының патша өкіметінің қатал отаршылдық саясаты әкелген аяусыз езгіге түсуі заманын, осы қанаудағы тұрмыстың ауыр көрінісін тақырып еткен оның адал ұлдарының творчествосын сөз етуімізге ешқандай қайшы келмейді.

КПСС Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшесі, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші секретары Д. А. Қонаев «Қазақ Советтік Социалистік Республикасы мен Қазақстан Коммунистік партиясының 50 жылдығы туралы» баяндамасында: Жолдастар! Бүгін Ұлы Октябрь көркейткен қазақ жеріндегі қуанышты мейрамды атап өте отырып, хандардың, сұлтандардың, байлардың, патша чиновниктерінің және капиталистердің еңбекші халықты аяусыз қанаған, ауылдарды озбырлық пен зорлық жайлаған, езілген, жасқаншақ та қараңғы кедейлер бұқарасының адам айтқысыз тепкіде болып, адам деген жоғары атаққа лайықсыз, аянышты тіршілікте күн кешкен уақытты еске түсірмеске болмайды. Дәрекі заңдар мен әдет-ғұрыптар халықтың қасиетін қорлады. Халық өз мемлекеттілігін құру правосынан айрылды, ал оның территориясы бөліске салынды. Ең-

Бекші халық даланың боранындай мейрімсіз тағдырдың тауқыметін тартты»²⁶,— десе, «КПСС-тің бейбітшілік пен халықтар арасындағы достықты нығайту жолындағы күрестегі тарихи тәжірибесі» атты Бүкіл одақтық ғылыми-теориялық конференцияда жасаған баяндамасында патша өкіметі қолданған қатал заңдарды айта келіп, «Қазақстанды алыңыздар. Патша өкіметі қазақ халқынан және оның жерінен тіпті оның өз атын да тартып алды. Табиғат байлығын шетелдік концессионерлер талан-таражға салды. Меңіреу өлке, сары дала, қыр тағысы, бұратана — Қазақстан мен оның байырғы халқын революцияға дейін, міне осылай деп атап келді. Миллиондаған көшпелі қазақтар өмір бойы қолына кітап ұстап көрген жоқ, оларға «институт», «университет», «академия», «театр», «кітапхана» деген сияқты сөздер беймәлім еді. Адамзатқа ұлы ақын Абай Құнанбаев, есімі дүние жүзіне әйгілі ғалым Шоқан Уәлиханов, аса көрнекті ағартушы Ыбырай Алтынсарин сияқты ақыл-ой алыптарын берген жердің өзі рухани және әлеуметтік мешеуліктің аса зор қайғы-қасіретін бастан кешірді.

Егер Ұлы Октябрь болмаса, біздің еліміздің көптеген халықтарының тағдыры не боларын айтудың өзі қиын»²⁷,— деді.

Қазақ халқын осы отарлық езушілік пен патриархаттықтың қара түнек қараңғылығын құтқарған да Ұлы Октябрь болды.

Қазақ халқы мен орыс халқын ортақ күй, ортақ мүдде табыстырар *ынтымақ-достық* атты *жарқын жағаға* жеткізбей, олардың арасына ұлттық араздық, ұлттық алакөздік, жек көру, өштік атты түпсіз терең тұңғыық орнатқан қаскөйлікке толы заманнан алып шыққан да Ұлы Октябрь болды.

Қазақ халқына аттары аңыз күйінде ғана жетіп, сөздері пұшпақ-пұшпақ түрінде өте аз сақталып қалудан құтқарған да, сөйтіп қазақ халқының ХІХ ғасырдағы ірі ақындарын да, олар жасаған зор әдеби мұраларды да берген Ұлы Октябрь болды.

Демек, патшалық отаршылдық езушілікке қарсы

²⁶ Қонаев Д. А. Тандамалы сөздер мен мақалалар, 120—121-б.

²⁷ Сонда, 411-б.

шыққан үнге толы, жергілікті феодалдардың езушілігін әшкерелеуге толы Дулат творчествосының қазақ халқының игілігіне айналуының өзі де Ұлы Октябрьдің арқасы.

Ү ш і н ш і , қазақ халқының жүз елу жылдан артық отаршылдық езгі мен жергілікті феодалдардың қанауында болған тарихын алып қарасақ, бұл ауыр да қорлықты тұрмысқа қазақ халқы «жасымады және бақытты тұрмысты, сәулетті болашақты аңсаған арманын естен шығарған жоқ. Халықтың абзал перзенттері таптық және отарлық тепкіге қарсы талай көтерілді»²⁸, ал бұл қанауға, езгіге халық әдебиетінде де наразылық, сынау, қарсылық түрінде тойтарыс берілді. Шындап келгенде, бұл көтеріліс тарихы, отаршылдық және таптық қанауға оппозицияда болған әдебиет тарихы — халықтың арнамыс тарихы, ождан тарихы.

²⁸ Қонаев Д. А. Тандамалы сөздер мен мақалалар. 122-б.

**ХІХ ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНА СИПАТТАМА**

**І. ХІХ ғасырдың 30—40 жылдарына дейінгі
қазақ поэзиясының өлең түрлері**

Қазақ поэзиясында өлең-жырдың қандай түрлері болды, олардың өзара қатынасы қандай деген мәселе — поэзияның таза теориясына әрі тарихына қатысты мәселе.

Қандай сөз үлгілері поэзия аясына кіреді дегенде классикалық әдебиетте қалыптасқан таным бар. Гегель «Эстетика» деген еңбегінде оқиганың, заттың т. б. ақындық «мен»-нің қатысынсыз объективті түрде баяндалуына немесе бұларды баяндауда ақындық «мен» араласып, «мен»-нің ішкі әлемі, жан сезімі, көңіл-күйі, ой толқуы т. б. қоса сөйленуіне, не жалаң осылардың өзі сөз боп көрінуіне қарай, әрі осы «мен»-сіздік пен «мен»-нің қатар бір шығарманың ортақ белгісі ретінде көрінуіне қарай поэзияны эпикалық, лирикалық, драмалық поэзия деп үшке бөледі.

Эпикалық поэзияға: *эпиграмманы* (бағанаға, аспапқа, сыйға тартқан затқа, ескерткішке жазылған жазу; мұнда зат туралы ғана айтылады да, адам әлі өзінің анық «мен»-ін ашпайды); антикалық *гноманы* (грекше — ой, пікір-байлам, нақыл), яғни адамгершілік *афоризмдерін*, Пифагор атына байланысты *ақыл сөздерді*, *дидактикалық поэманы*, поэтикалық формадан әлі арыла қоймаған ежелгі *философиялық* шығармаларды, *теогонияны* (тәңірі жайлы діни-мифтік жүйе), *космогонияны* (аспан әлемі жаратылысы жайлы жүйе), ақырында *эпосты* жатқызады. [Қазіргі әдебиеттерде *поэма* мен *мысалды* поэзияның осы тегіне қосады].

Лирикалық поэзияға бір жағы *баяндау* формада, бір жағы осы баяндалған объектіге ақынның өз сүйіс-

пеншілігі, қайғы-мұңы, жабығуы, жоқтау, құптау түріндегі көңіл-күйі т. б.— қысқасы, ақынның ішкі дүниесі көрініс беретін формада жасалған *ерлік өлең-жыр, романс, баллада*, эпикалық сыңайы жоқ, одан гөрі жылы сезім, өткір ақыл көрініс берген *эпиграмма*, ақынның өзіне қатысты ерекше сәті тілге оралтатын *кеннеттік сәт өлеңдері*, Хафиздің *сүйіспеншілік өлеңдері* сипаттас өлеңдер, *халық поэзиясы*, әрі *сонет, секстина, элегия, сәлемхат* (послание) т. б. жатқызылады¹.

Поэзия жайлы еңбектерде бұлардың сыртында *ода, эклоги* (не *буколика*, яғни *бақташы-ақын өлеңдері*), *ән-өлеңдер* (песня) т. б. поэзия түрлерін лирикалық поэзияға жатқызады².

Поэзия жайлы трактаттарда араб өлеңдерін (бейт) үш түрге бөледі: қасыда (قصيده), месневи (مثنوی), мусаммат (مسموط). Қасыда — бірнеше бейт бір ұйқаспен жазылатын өлең түрі. Ал муфрад (مفرد), рубай (رباعي), ғазель (غزل), қыт'а (قطعه) осы өлең формасына жатады. Месневи — әр бейт екі ұйқаста жазылатын өлең түрі. Мусаммат — бір бейт төрт бөліктен тұрып, оның үшеуі бір ұйқаспен келеді, ал төртіншісі негізгі ұйқас боп өлеңді аяқтап отырады. Кейде төртінші бөліктің бір сөзі не тұтас бір жолы қайталап келеді: Мусаммат — төрттен он жолға дейін болады³.

Алишер Науаи шығармаларында қыт'а — 4, 6, 10 жолды боп келеді, ұйқас жағынан: *аәбә, ааәә, ааәа* түрінде, әрі *аәбәәә* және *аәбәәәәә* түрінде, ал буын жағынан 10, 14, одан көп буынды болады. Рубай — үнемі төрт тармақты болады, ұйқас жағынан: *аааа; ааәә; ааәә* түрінде келеді. Ғазель — ұйқас жағынан: *аа, әә, ба, га...* түрінде жалғасып отыратын өлең түрі, жол саны жағынан 10, 12, 14—20 кейде 22 жолға дейін барады.

Қазақ поэзиясын ең алғаш түрге бөліп қараған ғалым — Шоқан Уәлиханов. Ол қазақ поэзиясын: *жыр* (барлық батырлық, ерлік — жорық жырлары), *жылау*

¹ Гегель. Сочинения. Лекции по эстетике. М., 1958, т. 14.

² Квятковский А. Поэтический словарь. М., 1966, с. 109.

³ Вахид Табризи. Джем-и мухтасар. Трактат о поэтике. М., 1959, с. 37—38.

(ж о қ т а у өлеңдер), *қайым* (жиын-тойда қыз бен жігіттің сұрау-жауап түрінде жұмбаққа, әзіл-оспаққа құрылған төрт тармақты өлеңі), *қара өлең* (дауысқа, әуенге құрылған төрт тармақты өлең), *өлең* болып, беске бөледі. Поэзияның бұл соңғы түрі жөнінде былай дейді: «Өлең қазақ арасында бұдан елу жыл бұрын шамасында кірді. Өлең төрт тармақтан тұрады, алғашқы екеуі әрі соңғысы бір ұйқасқа құрылады. Белгілі «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» поэмасы өлең түрінде Жанақ аузынан қайта айтылған. Қазіргі барлық жаңа ақындар суырып салып айтуларында да, поэма үшін де осы өлең түрін қолданады. Өз айтуларында Орынбай мен соқыр өлеңші Шөже бұл өлең түрін көбірек қолданды. Бұл өлең объектісінің көбі Сейт Батал қажы ерлігі, Жүсіп — Зылиқа сүйіспеншілігі, Ибрагим өмірі т.б. түрінде келеді»⁴.

Шоқанның бұл бөлуін қазіргі дағдыға келтірсе: 1. *батырлық жырлар*, 2. *жоқтау жырлар*, 3. *тұрмыс-салт айтыс өлеңдері*, 4. *ән-өлең*, 5. *күллі он бір буынды, төрт тармақты ескі тақырыпты поэмалар*, сол кездегі Шөже, Орынбай сияқты ақындардың он бір буынды төрт тармақты *арнау* әрі *айтыс өлеңдері* — түрінде жіктелмек.

В.В. Радлов өзінің қазақ әдебиеті үлгілерін берген кітабында қазақ поэзиясын мынадай жікке бөліп береді:

А. I. Үлгілі сөз, II. Бата сөз, III. Ұзатқан қыздың өлеңі (жар-жар, беташар), IV. Жоқтау жыры, V. Қайым өлең (Жанақ пен Түбектің айтысы), VI. Бақсы сөзі, VII. Қара өлең (1. Туған жерге арнау өлең; 2. Шоң биге арнау өлең; 3. Қожамберді дегеннің Өскембайға айтқаны; 4. Өтірік өлең; 5. Ақбала — Боздақ айтысы; 6. Қаршығаны мақтау өлең), VIII. Қазақтың бұрынғы заманының батырларының өлеңі мен мысал сөзі (мұнда «Ер Көкше», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырлары, Төтінің өспеті, Бұқар жыраудың Абылайға айтқан өлеңі т. б. кірген); IX. Батыр ертегі (Қан Шентай, Еркем Айдар т. б.).

Б. Кітап өлең: I. Үлкен қысалар: 1. «Боз Жігіт», 2. «Ғамра», 3. Сейфул — Мәлік; II. Өлеңмен шығарылған қысқа қысалар: 1. Сақып — Жамал, 2. Ақсақ Темірхан т.б. III. Дін үйрететұғын қысалар: 1. «Шарнар»,

⁴ *Валиханов Ч. Ч.* Киргизское родословие. — Собр. соч.: В 5-ти т.

2. «Қубас», 3. «Бозторғай», 4. «Зарзаман», 5. «Заман ақыр» (соңғы екеуі Шортанбай өлеңдері), IV. Дін ыслам ерлерінің қысалары; 1. Құсайын қысасы т. б.⁵ В. В. Радлов бөлуінде тақырып, мазмұн негізге алынған, бірақ бұл меже берік емес, кейде жанрлық айырымға қарау да бар.

С. Сейфуллин «Қазақ әдебиеті» деген кітабында арғы дәуірдегі қазақ әдебиеті нұсқаларын екі үлкен топқа бөліп береді.

Бірінші топ. I. Ертегілер. II. Салт өлең-жырлары (Тойбастар, жар-жар, сыңсыма, жұбату мен үгіт; Беташар; Бесік жыры; Қоштасу мен өсиет жырлары; Естірту, көңіл айту, жоқтау). III. Ескілікті дін салтынан туған өлең-жырлар, тақпақтар (Ескілікті мейрам-ұлыстың ұлы күні тақырыпты айтылған өлең жырлар; Бақсының жырлары, шақыру, арбау, байлау жырлары, бәдік, жарапазан). IV. Мал туралы, «қадірлі» жануарлар туралы әңгіме, өлең, күй, жырлары [Автор бұл бөлімде төрт түлік жайлы белгілі жырлармен қатар, батырлар жырынан Тарғынның Тарланбозы, Алпамыстың Байшұбары, Қобландының Тайбурылы т. б. туралы үзіндіні, атақты «Көкжендет» атты ән-өлеңді, алғыр құс араласып, мысалға алынатын арнау жыр, шешендік сөздерді т. б. қоса береді]. V. Жастық ойын-күлкі өлең, тақпақтары (Қысқа әзіл-сықақ, күлдіргі өлеңдер, өтірік өлең, қыз-жігіттің қысқа айтыс өлеңдері, жаңылтпаш балалар ойын-өлеңі т. б.). VI. Билер сөздері (Мұнда: Едіге би, Асан би, Арғын Алшынбай би, Ұлыжүз Төле би, Сүйіндік Бұхар жырау сөздері, Беріш Есет би т. б. сөздері кірген).

Екінші топ. I. Батырлық жырлар. II. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Қыз Жібек» сияқты жырлар⁶.

Мұхтар Әуезов қазақ ауыз әдебиеті материалдарын «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» деген еңбегінде түр-түрге бөледі. Ол: «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры формасы жағынан мейлінше алуан түрлі», олардың барлық түрін біз мынадай негізі тарауларға бөліп қараймыз.

⁵ Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи, ч. 3, Киргизские наречия. Спб., 1870.

⁶ Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті. Алматы, 1964, 6-т.

I. Халық поэзиясының шағын түрлері: 1. Үйлену-салт жырлары («Жар-жар», «Бет ашар», «Сыңсу»). 2. Мұң-шер өлеңдері («Жоқтау», «Қоштасу», «Естірту»). 3. Діни-салт өлеңдері («Наурыз» жыры, «Арбау», «Жалбарыну» жыры, «Бақсы сарыны», «Бәдік», «Бата», «Жарапазан»).

II. Ертегі, аңыздар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар (Ертегілер «Қиял-ғажайып ертегілері», «Хайуанат жайындағы ертегілер», «Салт ертегілер», «Балаларға арналған ертегілер», «Аңыз ертегілер», «Күй аңызы»).

III. Батырлар жыры («Қобланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын»).

IV. Ғашықтық жырлары («Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман — Шолпан»).

V. Тарихи жырлар (Сырым жайындағы, Исатай мен Махамбет жайындағы, Бекет пен Жан-қожа жайындағы тарихи жырлар, Есімнің, Абылай мен Қабанбайдың, XVI — XVIII ғасырларда өмір сүрген басқа да тарихи адамдардың жорықтары жайындағы тарихи жырлар, Орақ-Мамай жайындағы тарихи жырлар⁷).

VI. Айтыс өлеңдері [Автор осы орайда былай дейді: «Қазақтың халық поэзиясы жанрларының ішінде тыңдаушы жұрттың ежелден ықылас қоя тыңдайтыны — айтыс». «Мәселен, Боздақ пен Ақбаланың, Біржан мен Сараның, Сақау мен Тоғжанның, Мұрат пен Жантолының, Шортанбай мен Орынбайдың, Соқыр Шөже мен Кемпірбайдың, Құлмамбет пен Жамбылдың айтыстары»; айтыстар «ру айтысы, қыз бен жігіт айтысы, жұмбақ айтысы және басқа да алуан түрлі айтыс болып келеді»]⁸.

Қазақ ауыз әдебиеті материалдарын соңғы екі автор жіктеген жүйеде қарастыру Мәлік Ғабдуллиннің «Қазақ ауыз әдебиеті» деген кітабында⁹, Қажым Жұмалиевтің «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» деген еңбегінде¹⁰ бар. Бірақ бұл зерттеулердің қай-қайсысы болса да, біріншіден, қазақтың ауызша туған барша сөз

⁷ Әуезов М. Қазақ халқының эпостары мен фольклоры.— Уақыт және әдебиет. Алматы, 1962, 75—76-б.

⁸ Сонда, 36-б.

⁹ Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, 1958.

¹⁰ Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. Алматы, 1968, 1-т.

үлгілерін «ауыз әдебиеті» және «тарихи әдебиет» деп екіге бөліп қарайды¹¹. Осыдан келіп, қазақтың ауызша тұған поэзиясы — бір негізді поэзиясы таза жанр жағынан бір топталмай, авторын сақтау-сақтамауына қарай екі бөлініп, екі әдебиет дүниесі ретінде қаралады. Екіншіден, қазақ поэзиясы жанр жағынан жіктелгенмен, өлең түріне, стиліне қарай бөлу бұл еңбектерде мақсат етілмеген.

Тек академик Қ. Жұмалиев «Абай поэзиясының тілі» деген еңбегінде: «Көп тәңірге бағыну қалдықтарын көрсететін «Күн жайлату», «Күн жаудыру», «Жылан арбау», «Бүйіні оқу», «Бәдік» тәрізді салт жырлары және «Қара өлең», «Қайым өлең», қысқасы, ауыз әдебиетінің ұсақ жанрларына жататын әр түрлі өлеңдерден бастап... «Қырымның қырық батыры» тәрізді жырлар». «Бақсы жыры», «Үгіт, жұбату», «Бет ашар», «Бесік жыры», «Қазақтың мақал, мәтел, нақыл сөздері», «Билер сөзі», «Шешендік сөз», «Батырлар жыры, лиро-эпос, тарихи жырлар» — деп атап өтсе, енді бірде «жоғарғы үзінді келтірген өлең, жыр, мақал, мәтел, шешендік сөздер», — деп бөліп айтады. Ал тағы бір орайда ауыз әдебиетінде «өлеңнің ырғағын, шумағын толтыру үшін өлеңнің шумағында айтайын деген ойына қатысы жоқ сөз, не сөйлем я жолдар кіргізіп отырушылық болатын. Бұл әдеттен Абай алдындағы тарихи әдебиет те түгелдей арыла алмады. Бұл «Қара өлең», «Қайым өлең», «Айттыс» — барлығында да кездеседі», — деп өлең түрін атап өтеді.

Тарихи әдебиет өкілдері мұраларын сөз еткен орайда Қ. Жұмалиев бұл ақын-жыраулар мұрасын «өлең» деп атайды: «Бұхар, Махамбет тағы басқаларының өлеңдері»; «Жанкісі өлеңі»; Жанұзақ жыраудың «Жәңгір ханның алдында айтқаны» дейтін ұзақ өлеңінде де, Байтоқ жыраудың «Жәңгір хан дүниеден қайтқан соң айтқан сөзі «дейтін жоқтауында»; «Бұхар өлеңдері ылғи толғау»; «Махамбет өлеңдері, көбіне жыр ағымымен келеді»¹². Бұлай баяндау, атау біздің жалпы филология ғылымына ортақ жай.

¹¹ Сонда, 243—247-б.

¹² Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиетінің мәселелері және Абай поэзиясының тілі. Алматы, 1960, 134—141-б.

Бұл мәселе тек қазақ өлеңдері жүйесін түбегейлі зерттеген проф. З. Ахметовтың еңбектерінде ғана бірқыдыру сараланып берілген. Автор өзінің «Өлең сөздің теориясы» деген еңбегінде барлық поэзия үлгілерін (эпос, лиро-эпос көлеміндегі сөз үлгілерінен басқасын) «өлең», «өлең-жыр» деп атап отырса да, кейде дағды бойынша «жыр» мен «өлең» сөзін қатар қояды:

«Айрықша назар аударарлық бір жай *жырда* өлең жолының аяғында тек үш буынды сөз бен үш буынды сөз тіркесі ғана қолданылады. Мысалы:

Жыламаймын мен дағы,
Өзіңнің де, көкежан,
Көзіңнің жасып тый деді..

«Қазақ тілінде сөздердің шектескен жерінде екі дауысты дыбыс қатар келсе, айтылғанда біреуі түсіп қалатыны белгілі. Бұл өлеңде де кездеседі.

Не қыларын біл(е) алмай,
Өлейін десем өл(е) алмай,
Өз жанымды қый(а), алмай («Алпамыс») ¹³.

Ал жырға анықтама берген орайда былай дейді: «Жыр деп әдетте *эпостық жырлар* мен *толғау, терме* секілді ықшам, желдірмелі әуенмен айтылатын, тармақтары жеті-сегіз буынды болып, түйдектеліп келетін шығармаларды айтады. Жырдың өлшемі мен өрнегі (түйдегі, ұйқасы) әсіресе эпостық шығармаларда көбірек кездесетін болғандықтан, жыр эпостық поэзияға тән өлең түрі деген мағынада да қолданыла береді»; «Шоқанның айтуына қарағанда кезінде *жыр, жырлау* деген сөздер кейінірек *терме, термелеу* деген сөздердің мағынасын да бере алған»; «*Терме мен толғауда* жыр өлшемінен басқа өрнек сирек қолданылады»; «*Толғау* әдетте қоғамдық, әлеуметтік, тарихтық, философиялық мәселелерді терең қозғайтын, желілі ой түйетін шығарма болып келеді, Эпостық жырларда кейіпкердің арнайы айтылған көлемді сөзін (монолог) толғау дейтіні белгілі, *терме* көбінше жеке-жеке нақыл сөздерден құралады»¹⁴.

Бұдан соң З. Ахметов байырғы жыр мен қазіргі лирикалық өлеңдерді жіктей келіп былай дейді:

«Ауыз әдебиетінде *жыр өлшемі* қолданылған шығар-

¹³ Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. Алматы, 1973, 138-б.

¹⁴ Сонда, 153-б.

малардың қай-қайсысын да *жыр* деп атаған болу керек. Кейінгі кезде, соның ішінде қазіргі әдебиетімізде *лирикалық өлеңдердің* жанрлық сипаты өзгеше болғандықтан, *жыр өлшемімен* жазылса да, *жыр деп* атамайды. Қазіргі әдебиетте *жыр* деген сөз *өлең* деген сияқты, көбісіне *лирикалық поэзияға жататын шығармалардың жалпылама атауы ретінде қолданылады*. Лирикалық туындылардың барлық түрлерін де *өлең, жыр* деп атай береміз. *Жыр* деген сөздің ауыз әдебиеті жайлы айтылғанда бұрынғы мағынасын (эпостық жыр, толғау, терме деген сияқты) сақтайтыны, әрине, өз алдына»¹⁵.

Міне, қазақ поэзиясын жанр, түр жағынан жіктеу шамамен осылар сипаттас.

Жұртқа белгілі, тілдің ең кіші бөлшегі — сөз. Бірақ «сөз» деген атаудың берер мағынасы, жұмсалу орны әр тарап. Ол әрі тілдегі жеке атаудың да (*тау, кісі, көңіл* т. б.), әрі тілдегі күллі атаудың да («қазақ тіліндегі сөздер», «байырғы сөздер», «жаңа сөздер», «термин сөздер», «кірме сөздер» т. б.), әрі пікірге, ойға құрылған желілі айтудың да (мысалы: «Шал тұрып: «Өзінің жақсысын танымаған — өзгенің жаманына табынар» деп бір қойды») атауы. Бәрі де «сөз» деп аталады. «Сөз»-дің бұл мағыналық өрістері тілдің таза практикалық қызметі аясына кіреді.

Әрине, бізге керегі «сөз»-дің бұл мағыналық өрістері емес. «Сөз» сонымен қабат тіл өнерінің де — творчестволық туындылардың да атауы. Мұны анық тану үшін біраз шегініп, көне тарихқа барайық.

Көне түркі жазба ескерткіштерінде «сөз» (*ол меңә сөз сөзләді*¹⁶) деген атаумен қатар қолданылған «сав//саб» деген атау болған. Біріншіден, ол кезде де «сөз»-дің жоғарғы үш түрлі мағыналық өрісінде бұл екі атау («сөз» және «саб») бірінің орнына бірі жүре берген. Екіншіден, «саб» атауының өзіне ғана тән қызмет өрісі де болған.

Бірінші, «хабар, дерек» немесе «хабар сөз», «дерек сөз» деген мағына берген: *Үч көрүг кісі келті. Сабы*

¹⁵ Ахметов З. Өлең сөздің теориясы, 153-б.

¹⁶ Қашғари Махмұд. Дивану-Луғат-ит түрк. Ташкент, 1963, 3-т., 312-б.

бір... — үш жансыз кісі келді, Хабары сөзі бір жерден шығады¹⁷; *Йырақ йер савын арқыш келдүрүр* — алыс жер хабарын керуен әкелер¹⁸.

Екінші, «мақал, мәтел, үлгі сөз» дегеннің орнына жұмсалған. М. Қашғари былай дейді: сав — аталар сөзі. Сол үшін де савда мұндағ келір — аталар сөзінде осылай деп келеді¹⁹.

Үшінші, «сәлем сөз, хат» деген мағынада жұмсалған: с а в — рисала, хат, кіші кітапша²⁰.

Төртінші, «тарихи әңгіме», «оқиға баяны» дегеннің орнына жүрген: с а в — хикая. Бірер оқиғаны айтып беру²¹.

Бесінші, «әңгіме», өткен оқиғаны айту», «әңгімелеп айтылған, әңгіме түрінде айтылған өткен оқиға» дегенді де білдірген: с а в — қисса. Көне оқиғалардан хабар беру, айту²².

Алтыншы, «алда болатынды болжап айтқан қара сөз немесе өлең түріндегі аяң сөз, сәуегейлік сөз дегеннің орнына жүрген: с а в — алдағыны хабар ету, енді болатынды болжап айту. Осыдан келіп нәбиге (пайғамбарға) с а в ш ы дейді²³.

Бірақ, сөйте тұрса да, М. Қашғари заманында «сөз» деген атау «өлең» дегеннің орнына да жүрген: *сөз тізді* — сөз тізді, сөз құрады, өлең жазды²⁴.

Міне, мұның бәрінде де «сав» және «сөз» атауы творчестволық туындылардың атауы орнына жұмсалған. Яғни VIII ғасыр жазба ескерткіштерінде, тіпті оған дейін де қарасөз (проза) үлгісінде айтылған шежіре, әңгіме, тарихи әңгіме, оқиғалы аңыз-әңгіме жанры «сав» деп аталған. Тіпті мақал сөз жанрын да, шешендік сөз жанрын да «сав» деп атаған. Ол ғана емес, с ә л е м с ө з, с ә л е м х а т (послание) жанры да болды, оны да «сав» деп атады. «Сав» сөзі осы жанрлардың бәріне ортақ ат, ортақ термин сөз ретінде қызмет атқарды. Ал кейде осы жанрлардың өлең түрінде айтылуын «сөз» деп те атады.

Демек, VIII—XI ғасырда «сав» және «сөз» деген атау-

¹⁷ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.; Л., 1951, с. 63.

¹⁸ Қашғари Махмуд. Дивану..., 1-т., 127-б.

¹⁹ Сонда, 3-т., 168-б.

²⁰ Сонда, 3-т., 168-б.

²¹⁻²⁴ Сонда, 3-т., 168-б.

да әрі терминдік мағына да болды. Олар творчестволық туындылардың атауы қызметін де атқарды.

Бұл дәстүр ХІХ ғасырға дейін де үзілмей келді. ХІХ ғасырда да «сөз» деген атау арғы дәуірдегідей творчестволық туындының, көркем туындының, әсіресе өлеңмен айтылған шығармалардың ортақ аты ретінде де жұмсалды. Ұлы ақын Абай өлең жаза отырып:

Сый дәметпе, берсе алма, еш адамнан,
Нең кетеді жақсы өлең сөз айтқаннан...²⁵
Талай сөз бұдан бұрын көп айтқамын...

Жұртым-ай, шалқақтамай сөзге түсін,
Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін,
Ыржаңдамай тындасаң нең кетеді,
Шығарған сөз емес қой әңгіме үшін...

деп, өленді, өлең сөзін «сөз» деп атайды. Тіпті қазақ поэзиясында «жел» сөзін қосып, «желсөз» деп те айтады:

Ықыласыңмен тындасаң,
Сөзімді пұлдап несіне —
Бойымды балап кернейін.
Атасы тегін жел сөзден
Бас-басыңа жетерлік
Еншіңді неге бермейін? ²⁷

Міне, түркі халықтарының көне дәуірдегі әдебиетінде де, қазақ әдебиетінің бергі дәуірінде де «сав» және «сөз» әдеби жанр болды.

Көне дәуірде поэзияның өзге де жанрлары болды. Тақпақ сөзден (шешендік сөзден), мақал-мәтелден, яғни ырғаққа құрылған сөз үлгілерінен бөлек, әнге, әуенге құрылған поэзия жанры — **йыр** (жыр) болды. М. Қашғари «йыр» сөзін былай түсіндіреді: йыр — ғазал, мақам, күй;²⁸ йыр — күй, мақам... *Ол йыр йырлады.*— Ол бір мақамды күйледі. Бу сөз көбіне ше'рге байланысты қолданылады;²⁹ *Ол йыр қошды.*— ғазал, ше'р жазды³⁰.

Махмуд Қашғари дәуірінде түркі поэзиясына тән байырғы «йыр» сөзі арабтың «ше'р» сөзіне балама болған. М. Қашғари 7—8 буынды және 11—15 буынды өленді келтірген орайда арабша түсініктемеде «ше'р» сөзін қолданады.

²⁵ Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-т., 70-б.

²⁶ Сонда, 1-т., 173-б.

²⁷ Үш ғасыр жырлайды. Алматы, 1965, 237-б.

²⁸ Қашғари Махмуд. Дивану..., 3-т., 156-б.

²⁹ Сонда, 3-т., 9-б.

³⁰ Сонда, 2-т., 14-б.

Ежелгі түріктер «йыр» айтушыларды «йырағу» деп сөзінің қызметі сияқты бір-ақ сөзбен — «йыр» сөзімен атаған. Жазылған өлеңді де, ауызша өлеңді де «йыр» деп айтқан, бөлмеген.

Ежелгі түріктер «йыр» айтушыларды «йырағу» деп атаған: й ы р а ғ у — қобызшы, әнші³¹. Яғни *йырағу* (жырағу > жырау) қобызбен ән сазына келтіріп, әндетіп *йыр* айтушылар болған. Бұл жыраулар айтатын жырлар: 1. *Соғыс жырлары, ерлік жырлары*; 2. *Өсиет-үлгі жырлары*; 3. *Жоқтау жырлары, естірту жырлары* болды. Бұлардың сыртында ас-жиында қыз бен жігіт айтатын *жастық-айтыс жырлары* (сүйіспеншілік айтыс жырлары), айтысқа құрылған *ән-өлеңдер* болды. Жаңа жылда, ұлыстың ұлы күнінде көктемнің келуін қасиеттейтін *табиғат жырлары* да өте мол болған. Тіпті VI ғасыр түріктері салтын сөз еткен деректерде олар: «өлеңді бір-біріне қарсы қарап тұрып айтады»,³² — дейді.

Егер «өлең сөз халықтарда тіл әлі жасалып бітпеген дәуірде-ақ көріне бастауы мүмкін, соның өзінде де өлең сөз тек поэзия арқасында ғана өзінше дами бастайды»³³ — дегенді ескерсек, көне түріктерде поэзияның көп түрлері өте ерте-ақ туған. Олардың бәрін «йыр» деп атаған. Әрі оларға «сөз» атауы қосылып жүрген. Бұл «йыр сөзді» айтушылар қобызшы, әнші йырағулар болған. Ал бұл салт кейінге дейін жеткен. Айталық, Шоқан: «Барша дала жырлары әдетте қобыз сүйемелдеуімен әндетіп, әнмен айтылады»³⁴, — десе, Абай осы деректің толық картинасын беріп: «Қобыз бен домбыра алып топта сарнап, Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап»³⁵ — деген.

Біз бұл «сөз» мен «жыр» атауларының қатар қолданылу ізін XIII ғасыр поэзиясынан да көреміз. «Жочы өлімін естіртуде» әуелі жыршы бір ауыз (төрт тармақты бір шумақ) тұспал өлең айтады. Оған Шыңғыс сондай үлгіде жауап сөзді жырмен қайтарады. Ал жыршы болса екінші

³¹ Сонда, 3-т., 43-б.

³² Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.; Л., т. 1, с. 231.

³³ Гегель. Соч. т. 14, с. 200.

³⁴ Валиханов Ч. Ч. Собр. соч.: В 5-ти т. Алма-Ата, 1961, т. 5. с. 196.

³⁵ Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы, 1-т., 67-б.

диалогта:

— Сөйлэмәккә еркім йок,
Сен сөйләдің, а ханым?—

деп, Шыңғыстың жырмен айтқанын «сөз» деп атайды. Ал ақынның тұспал жыр сөзін Шыңғыс «жыр» деп атайды:

Жырың көңіл үркүтүр,
Жочы өлді болғай мы? ³⁶

Әрине, көне дәуір әдебиет үлгілері бізге үзіліссіз келіп жеткен жоқ. Сондықтан да қазіргі өлең сөзге қатысты терминдік мәнді атауыш сөздердің жүзеге шығу кезеңін біле қою өте қиын. Айталық, арғы VIII—XI ғасыр әрі XI—XIII ғасыр бізге «жыр» сөзі жайлы толық дерек берсе, XIII ғасыр мен XV—XVI ғасыр арасындағы жазба ескерткіштер бұл сөз жайлы анық мәлімет бермейді.

Сөз жоқ, «жыр» сөзі XI—XIII ғасырларда қандай мағынада қолданылса, кейінгі XV—XVI ғасырларда да сондай мағынада жұмсалды. Бұл екі аралықта туған жаңа жанрлар да осы «жыр» сөзімен аталды. Олар «сөзі» деген қосалқы атқа ие болды, «жырла-», «сөйле-» деген сөздер қатар жұмсалды: «*Сөйлемәккә еркім йок//Сен сөйләдің, а ханым*»,— деп айтқан сонау XIII ғасыр жыршысынан тартып,

Ханға жауап *айтпасам*,
Ханның көңлі қалады.
Қандыра жауап *сөйлесем*,
Халқым не деп айтады ³⁷,—

деген Бұхар жырауға дейінгі жерде бұл дәстүр бұзылған жоқ. Бірақ бергі XV—XVI ғасырларға тән сөз үлгілерінде байырғы бұл «жырла-» сөзімен қатар «толға-», «сарна-» сөздері де кездеседі.

Қол қусұрұп тұрғачдын
Толғайды да *жырлайды*,
Жырлайды да *сарнайды*.
Сарнаса сансыз ноғай қарғайды.

³⁶ *Бартольд В. В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Тексты. Спб., 1898, ч. 2, с. 163—164.

³⁷ Қазақ ССР ҒА Орталық ғылыми кітапханасының қолжазбалар қоры, папка 1170, 780-б.

Өкүлүне түскен йахчылар
Өксүп-өксүп жылайды ³⁸,

Арайна десе болғай ма?
Арайнасыз ернің ісі болғай ма?
Арайна болған Мырза Мамай *толғай ма?* ³⁹

Мен *толға* десең *толғайын*,
Қарабатыр саған *толғайын*.
Мен сенің түп-түбіңменен айтайын ⁴⁰.

Бұл *толға*, *сарна* сөздері дәстүрге қашан енді? Жұмсалу орны қандай? Жыр түріне қатысы бар ма?

Мұны білу үшін өзге де осы тектес сөздердің сол арғы дәуір сөз нұсқаларында жұмсалуына назар аудару керек болады.— Айталық, XV ғасыр жырларында:

Хан Тоқтамыс қорланып,
Байтағым деп *зарланып*,
Айтып жылай жөнелді ⁴¹,—

деп келетін жолдардағы «*зарла*» сөзінің өлең-жырға қатысы қандай? Ұлы Абай өлең жайлы, өлеңге ақын көңлінің қатысы жайлы былай дейді:

Өзгеге, көңлім, тоярсың,
Өлеңді қайтіп қоярсың?
Оны айтқанда *толғанып*,
Іштегі дертті жоярсың.
Сайра да *зарла*, қызыл тіл
Қара көңлім оянсын,
Жыласын, көзден жас ақсын,
Омырауым боялсын.

Тындамаса еш адам,
Өз жүрегім *толғансын*.
Әр сөзіне қарасын,
Іштегі дертім қозғалсын ⁴².

Немесе ел жайын қам жей тебіренген бір өлеңінде былай дейді:

³⁸ Березин И. Н. Турецкая хрестоматия. Казань, 1862, т. 2.

³⁹ Сонда, 79-б.

⁴⁰ Валиханов Ч. Ч. Собр. соч.: В 5-ти т., т. 1, с. 191.

⁴¹ Сказание об Идиге и Туктамыс.— Записки Императорского Русского Географического общества по отделению этнографии. Приложение к т. 24. Спб., 1905.

⁴² Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы.

Қайғы шығар ілімнен,
Ыза шығар білімнен.

Қайғы мен ыза қысқан соң,
Зар шығады тілімнен ⁴³.

Ақын бірде: «Толғауы тоқсан, қызыл тіл//Сөйлеймін десең, өзің біл»; «Сайрай бер, тілім, //Сарғайған соң бұл дерттен» деп те айтады.

Осы үзінділердегі тілдің «сайрауы», «зарлауы», («зар шығаруы») «толғауы», «сарнауы» өзара жақын, тектес сөздер, мағыналық жұмсальысы да жақын.

Тіпті ұлы ақын Абай өз көңілімен, өз сөзімен сырласатын, мұңдасатын бір өлеңінде:

Іште қайғы дерт қысып,
Көкіректі өрт қысып,
Айтуға көңлім тербенді ⁴⁴.—

дейді. Осындағы *тербе*- сөзі де жоғарғы сөздер тобына жатпақ.

Бұлардан нені көреміз? Байырғы жыр үлгісі біреу болды. Ал осы үлгіде әр алуан тақырыпта, әр алуан мазмұнда сөз туды. Халық осы сөздерді мағынасына қарай жік-жікке бөліп, оларға ат беріп отырды.

Сонда өз көңіл қалауын арнай айту, арғы-бергіні қозғай Сөз айту, ой айту үлгісін *Толғау* деп, іштей тербеніп, күйіне, ашына Сөз айтуды *Сарнау* деп, өз ішкі мұң-шерін, қайғысын айтуды *Зарлау* (кейде *Сайрау*) деп атаса керек.

Осы орайда — М. Әуезовтің мына бір сөзі барынша ескерілуі керек. Ол қазақ театр өнерін жасау жайына тоқталып, қазіргі сахнада көне дәуірдің несін тірілтіп, халыққа нені қайта ұсыну керектігін айта кеп, көне сөз үлгілерін, сөз иелерін былай жіктейді: «ертеде заман шерін айтып *сарнаған* Асан қайғы, *толғау* айтқан Бұхар сияқты жырауларды тірілту керек. Тақпақ айтқан билерді, *естіру*, *жоқтау* өлеңдерін айтқандарды, қобызбен *сарын* айтатын бақсыны, сыбызғымен *күй* шығарған күйшілерді тірілту керек»⁴⁵.

⁴³ Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1957, 1-т., 148-б.

⁴⁴ Сонда, 117-б.

⁴⁵ Әуезов М. Уақыт және әдебиет. Алматы, 1962, 29-б.

Бұл сөздердің бәрі ішкі сезімге қатысты сөздер. Бірақ бұлардың бәрі бірдей сол ішкі сезім тіліне — *Сөзге* ат болған жоқ. Бірі терминдік мән алып, негізгі атауыш қызметке ие болса, бірі солардың жай синонимі себебінде қызмет етті. Немесе сөздер өз мазмұнына қатыссыз өзге терминдік ат алып кетті де, керісінше, — олардың мазмұнын тікелей ашатын сөздер сол терминдердің синониміне айналды. Мұны *зарлау, сайрау, тербеу* сияқты сөздерге қатысты айтуға болады. Болмаса *қоштасу* жырлары ішінде *зарлау* мәнді өлеңдер жиі ұшырасады. Айталық XVIII ғасырда «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаға» қатысты туған «Қаратаудың басынан көш келеді» деген өлең — *зарлау өлеңі*. Ал ноғай-қазақ бірлігі ыдырау тұсына тән, «жылау, жылау, жылау күй» деген жыр да — *зарлау өлең-жыр*.

Бұл өлең-жырлардың бәрі — «мен — ақынның» сөзі, «мен»-нің сөзі, лирикалық поэзия. Бұл лирикалық поэзияның жеке-жеке жанрлары өте көне заманда-ақ туды. Олардың өз ізін ауызша поэзияда айқын қалдырған дәуірі — XV—XVI ғасыр мен одан бергі дәуір.

XV—XVI ғасыр мен XVIII ғасыр арасындағы ауызша поэзияны, оның ішінде лирикалық поэзияны бағдарлай, шола сүзе қарасақ, бұл дәуірде осы лирикалық поэзияның: *сарнау, толғау, зарлау, тақпақ, естірту, жоқтау, қоштасу* сияқты әлеуметтік-тұрмыстық-философиялық мазмұнға ие жанрлары болды. Осы дәуірде дара ақындар жасаған *ерлік-жорық, жортуыл* жырлары болды. Бұл дара ақындардың бір тобы айтыс ақындары болды. Олар айтыс жырларын жасады. Бұлардың да тақырыбы ру арасындағы тартысқа құрылған әлеуметтік мәселелер болды. Бұлардың бәрі негізінен бір ғана жыр үлгісінде (7—8 буынды жыр түрінде) туды. Бұлардың бәрі «мен-ақынға» тән туындылар болды. Бұлардың бәрі белгілі бір жырау, я ақын, я белгілі бір би атына таңылып, ел аузында сақталды. Сөйтіп бұлар бұл күнде дара ақындыққа тән творчестволық мұраларды құрап отыр.

Әрине, «Қаратаудың басынан көш келеді» деген 11 буынды төрт тармақты (ақсақ ұйқасты) өлең XVIII ғасырда туғанын ескерсек, осындай он бір буынды өлең қазақтың ауызша лирикалық поэзиясында XVIII ғасырда өлең үлгісінде болды. Бірақ бұл өлең түрі тұрмыс-

салт поэзиясында «жар-жар», Шоқан айтатын «қайым өлең» түрінде қыз бен жігіт айтысында ғана қолданылды. Дара ақындар бұл өлең түрінде туындылар жаратқан жоқ. Бұл өлең түрінде сөз жасау қазақтың ауызша поэзиясында, Шоқан айтуынша, XVIII ғасырдың аяғы, XIX ғасырдың басында дәстүрге айналды⁴⁶.

Жанақ, Орынбай, Шөже сияқты ақындар «өлең» үлгісінде әрі арнау-мақтау өлеңдерін туғызды, әрі айтыста да осы «өлеңді» қолданды.

Бір ескеретін жай дара ақындық творчествода айтыс жанрында өлең қазақтардың солтүстік, солтүстік-шығыс бөлегінде негізгі дәстүр болды да, Жетісуда айтыс жанры негізінен жыртүрінде — байырғы дәстүрде дамыды.

2. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы ауызша поэзия және оның жанры мен стильдік сипаты

Дулатпен тұстас сөз ұсталарының көбі — айтыс ақындары болды. Қазақтың айтыс салтында он бес-он алтыдағы бала ақын елу-алпысқа келген қарт ақынмен тартысқа түсіп, ақындық келесінде өнер сынаса берген. Сонда бір ақын өз өмірінде үш буын өкілімен — үш заман ақынымен өнер сынасып, айтысқа түсетін болған: егер жасында қарт ақынмен айтысып, өткен буын өкілімен сайысқа түссе, орта жаста өз замандасымен көп үзенгі қағыстырып, сөз егесіне түскен, ал қарттығында жаңа буынның жас перісімен (өзі бала күнінде айтысқанындай) тағы айтысқан.

Демек, ақындарда жас жағынан замандастық көбіне бола бермейді. Айталық, Құлмамбет ақын өз тұрғыласы Сүйінбаймен де, әрі Сүйінбайдың шәкірті Жамбылмен де айтысқан. Сондықтан да айтыс ақындары творчествосын белгілі бір қысқа кезеңге — дәлірек айтқанда, Дулаттың ақындық құрған кезеңіне орайластырып барып талдау өте қиын іс. Олар бір айтысында ақындық аренаға шыққан Дулатпен тұстас келсе, бір айтысы Дулаттың ақындық тұғырдан кеткен кезінде, өте беріде — XIX ғасырдың 60—70 жылдарда болуы.

⁴⁶ *Валиханов Ч. Ч. Собр. соч.: В 5-ти т. т. 1, с. 196—201.*

Оның сыртында біздің мақсатымыз ХІХ ғасырға тән айтыс өлеңдерді арнайы талдау емес. Біз мұны Дулат тұсындағы қазақ поэзиясының жайы қалай еді? — дегенді аңғарту мақсатында — Дулатқа фон ретінде алып қараймыз.

Бірінші, Дулатпен тұстас әрі бір өңірлес Сабырбай ақын болды. Олар бірін-бірі жақсы білді.

Екінші, Дулатпен заманы бірге ақындар: Жанақ, Түбек, Шөже, Балта, Орынбай, Шортанбай, Майкөт т. б.

А. Янушкевич қазақ даласына жасаған сапары жайлы. «Күнделігінде». (1846 жылға тән) былай дейді:

«Жол бойы тілмаш маған жақын арада қайтыс болған, бұл өлкедегі атақты жыршы әрі ақын Жанақ туралы айтты⁴⁷. «Кешкісін бізге Түбек туралы айтты. Осыдан жеті жыл бұрын қазаққа өте мақтаулы болыпты. «... ауру оны соншалық туралатып тастаған... Орынбай келіп, халық өзіне жеке тиіп, қарық-олжаға (ат-шапанға) батып жатқан соң, Барақ өзінің руласы Түбекті ала келіпті. Бірақ ауру азабын тартқан ұлы ақын тек қана қарсыласының... куәгері болудан басқа еш нәрсе істей алған жоқ, дауысын, өнер машығын жоғалтқан»⁴⁸.

«Бізде Орынбай өлеңші болды. Жасың қаншада, өлеңді айта бастағаныңа көп болды ма? — деп сұрадым. Ол жасым 30-ға келді, он жасымнан өлең айттым, — деп жауап берді. Оның әкесі де, бабасы да ақын болыпты»⁴⁹.

Демек, Жанақ А. Янушкевич қазақ даласына келген жылдан — 1846 жылдан біраз бұрын қайтыс болған. Егер Түбектің «осыдан жеті жыл бұрын» (жеті жыл төсек тартып жатқан уақыттан бұрын) мақтаулы болғанын ескерсек, Жанақ пен Түбектің атақты айтысы ХІХ ғасырдың 30-жылдары болады. Жанақ бұл кезде қарт ақын, ал Түбек — жас. Жанақтың Түбекке: «Сен бала, меніменен өр таласпа»⁵⁰, — дейтіні бар.

Ал Шөже ақын Балтамен, Кемпірбаймен, Тезекбаймен айтысады. Кемпірбаймен айтысында Шөженің «Балта, Орынбай, Шортанбай, түк қылған жоқ»⁵¹, — дейтіні

⁴⁷ Янушкевич А. Күнделіктер мен хаттар..., (Орыс тілінен аударған Мұқаш Сәрсекеев.). Алматы, 1979, 198-б.

⁴⁸ Сонда, 150-б.

⁴⁹ Сонда, 100-б.

⁵⁰ Жанақ пен Түбек. — Айтыс. Алматы, 1965, 1-т. . 72-б.

⁵¹ Шөже мен Кемпірбай. — Айтыс. Алматы, 1965, 1-т. , 78-б.

бар. Демек, Шөже Балтамен әрі аты аталған екі ақынмен бұрын айтысқан. Егер Шөженің Балтаға «Жылың қой, келдің Балта елу төртке»⁵²,— дегенін ескерсек, Құнанбаймен тұстас Балта 1799 жылы (қой жылы) туып, 1853 жылы Шөжемен айтысады. Ал Тезекбай болса «жұт тауық жылы Шөжемен айтысқан» екен⁵³. Сонда Шөжемен Тезекбай айтысы 1861 жылы болады.

Түбек пен Құлмамбет айтысына келсек, осы айтыстың алдында Тезек пен Құлмамбеттің жауаптасу сөзінде Тезек Түбек жайлы: «Жеті жыл болып жатқан шемей деймін⁵⁴,— дейді. Демек, бұл айтыс Түбек ауырып жазылған соң болған. Егер А. Янушкевичтің 1846 жылы «Түбек даусын, өнер машығын жоғалтқан» дегенін ескерсек, айтыс осы жылдардан біраз кейін, 40-жылдардың аяғы, 50-жылдардың бас кезінде болды. Тоғжан Орынбаймен айтысында «Қартайып жас күніннен қалып жүрме»⁵⁵,— десе, Арыстан Орынбайға «Сөзің асты, сөйлей бер жүйрік інім»⁵⁶,— дейді Егер Орынбай 1846 жылы отызда болса, ол 1816 жылы туған. Мына екі айтыс та осы 40-жылдар аяғы мен 50-жылдар басына келеді.

Демек, Жанақ — Түбек айтысы XIX ғасырдың 30-жылдарында, Орынбай мен Тоғжан, Орынбай мен Арыстан айтысы 40—50-жылдарда, Шөже мен Балта айтысы 50-жылдардың бас кезінде болған. Түбек пен Құлмамбет айтысы да осы жылдарға тән. Ал бұл жылдар Дулат жыраудың ақындық творчествосы барынша салтанат құрған кезі.

Бірақ Дулат пен оның тұстас ақындары екі мектептің (осылай айтуға болса) ақындары болды.

Сабырбайдан бастап Жанақ, Түбек, Шөже, Орынбай, Балта, Құлмамбет, Арыстан т. б. ақындар бір жағы айтыс ақыны, бір жағы терме-тақпақ ақыны, бір жағы мақтау өлең ақыны болды.

ТЕРМЕ-ТАҚПАҚТА олар өздеріне дейінгі ақындар жасаған термені, билер, ақындар туғызған тақпақты жиып, топтап, қосып жетілдіріп айтты. Бұл тұста олар көнеден қалыптасқан дәстүр үлгісімен адамдар мінезі, пи-

⁵² Шөже мен Балта.— Айтыс. Алматы, 1965, 1-т., 93-б.

⁵³ Тезекбай мен Шөже.— Айтыс. Алматы, 1965, 1-т., 81-б.

⁵⁴ Түбек пен Құлмамбет.— Айтыс. 1-т., 148-б.

⁵⁵ Тоғжан мен Орынбай.— Айтыс. 1-т., 165-б.

⁵⁶ Орынбай мен Арыстан.— Айтыс. 1-т., 163-б.

ғылы жайлы сын-сөз, ескертпе ақыл сөз айтып, ел ынтымағы, бірлігі жайлы сеп сөз, жамау сөз айтып, үлкен тұғырдан табылып отырды. Бірақ мұның бәрі — сөз де, тәсіл де — бұ ақындар жасаған дүниеліктер емес еді. Олар бұл тұста барды дамытып, қосып айтушылар ғана болды. Жаңа нәрсе жасаған жоқ. Мақтауда өз дәуірі ру басылары мен аға сұлтандарына, батырларына, байларына арнап терме өлеңдер шығарды. Айтыс көп жағдайда осы мақтау өлеңнің бір түріне айналып отырды. Екі ақынның бірі өз руы басыларын, байларын мадақтап, қарсы ақынның осындай кісілерін мінеп отырды. Өз кезегінде екінші ақын да осыны істеді. Халыққа өздері жек көретін ру басыларының осылай сілікпеге түсуі жетіп жатты да, ақындар мақтауы үшін алған ат-шапанға — мақтау сөзі өтеуіне риза болды.

Дулат тұсындағы айтыс ақындары негізінен осындай ақындар еді. Кезінде өзі көрген, сөзін тыңдаған Абай осы ақындар жайлы былай деген:

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Қор-жерді өлең қыпты жоқтан қармап,
Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен *қайыр тілеп*,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.
Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап...

Қайда бай мақтаншаққа барған тандап
Жиса да бай болмапты, қанша малды ап.⁵⁷

Сабырбай, Жанак, Түбек, Шөже, Орынбай сияқты ақындардан осы қошеметі мол мақтау сөзге толы айтыстағы сөзден басқа өнегелі сөз бізге келіп жеткен жоқ.

Әрине, бұл ақындардың бәрі де тілге жүйрік, қисын келтіруге шебер, мадақ үшін жақсы сөз тапқыш ақындар болды. Амал не, осы есіл өнер қазақтың ауызша поэзиясында ертеден қалыптасқан айтыс жанры арна-

⁵⁷ Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 66—67-б.

сына қалып қойды. Қазақ өмірінде ХІХ ғасырдың басы мен ортасында болып жатқан өте елеулі оқиғалардан сырт қалды. Тіпті болып жатқан бұл өзгеріске өздері мақтаған би-сұлтан көзімен қарағандықтан, өздері емес, екінші, үшінші біреудің көзімен қарағандықтан, өмір шындығын көңілдерінде айқын, дәл сәулелендіріп, түйсіне алған жоқ, тани алған жоқ.

Егер Сабырбай ақынның жақсы сөзі, мақтау сөзі Солтабай төреге:

Шұбарым, арғымағым, арыстаным,
Жасықты жанып-жанып тасқа салған.
Болаттың суын тапқан данышпаным,
Шұбарым, арғымағым, кермаралым.
Өз заңынша бұлкендік жандаралым⁵⁸,—

деп арналса, Солтабай баласы Барактың мақтаушысы, Түбек пен Орынбай ақын болды.

Орынбай ақын Абайділла мен Ғаббас [Уәли ханның балалары] ханды:

Көкшетаудан көрінген төбеміз-ай,
Дария көлге батпаған кемеміз-ай.
Қырық темірдің қылауын біріктірген
Басың — құрыш, жебең — болат, шегеміз-ай,

деп бастап, бір кезек арғы атасы Абылайды мақтап кетеді. Одан бір баласы Ғаббасты, оның балаларын мақтауға көшеді. Ақырында:

Орынбайдай ақынға
Сауарына бие бер,
Артарына түйе бер,
Таскың келсе, сұңқарым
Үсті-үстіне үйе бер⁵⁹

деп, мақтау сөзінің қарымтасын сұрайды: мақтауын да жеткізеді, тілеуін де өткізеді. Ал осы Орынбай Шортанбаймен айтысында өзін хан-төренің жақтаушысы етіп көрсетеді де, олардың арнап шақыртып алатынын, мақтау сөзінің есесіне «төредең алатұғын алымы бар» екенін сөз қылады. Осы «алым» қайсы дегенде, Орынбай өзінің Арыстанмен айтысында:

⁵⁸ Таң, № 2, 1925.

⁵⁹ Орынбай ақын өлендері.— Қазақ ССР ҒА Орталық ғылыми кітапханасының қолжазбалар қоры, папка—472.

Мен Қызылтау, Баянауыл, Семей бардым,
Қыпшақ Тәті мырзаға салық салдым.
Он құр ат, қос ішік пен тоғыз жамбы
Сол секілді олжаны бір жолда алдым⁶⁰,—

деп мақтана паш етеді.

Міне, мұның өзі Жанақ, Түбек, Шөже т. б. ақындарға да ортақ жай.

* * *

XIX ғасырдың орта тұсындағы бұл айтыс ақындары поэзияда үлкен жаңалық әкелген жоқ. Олардың он бір буынды төрт тармақ (бір шумақ) өлеңмен кезектесіп айтысуы бұрын туған: ол тұрмыс-салт поэзиясындағы қыз бен жігіт айтысына тән үлгі. Ал айтыс ақындарының қосқаны төрт жолдың алғашқы екі жолы соңғы екі жолға жанамалап келіп қана мағына беретін, негізгі айтпақ ойдың ұйқас келісінде тууына сеп болатын, айтары соңғы екі жолда айтылатын *қайым өлеңнің* барлық жолын негізгі ойды айту қызметіне жекті.

Әрине, айтыс ақындары бұл үлгіге бірден түскен жоқ. Олар *қайым өлең ішінен шықты*. Уақыт жағынан бәрінен бұрын болған Жанақ пен Түбек айтысына қараңыз:

Ж а н а қ:

*Ауылы Оспан ханның Беркі ағашта,
Атым Жанақ болғанда жеті алашқа.
Мен кімнің шақыруымен келіп едім,
Сен, бала, меніменен өр таласпа.*

Т ү б е к:

*Ауылы Оспан ханның Беркі ағашта
Атың Жанақ болғанда алты алашқа.
Оспан ханның ақыны қалай екен,
Таласты бәйге атымен үлкен аста?⁶¹*

⁶⁰ Орынбай мен Арыстан.— Айтыс, 1-т., 161-б.

⁶¹ Айтыс, 1-т., 72-б.

Кемпірбай:

*Бес намаз, он екі иман жанға пайда,
Қалайын біраз сөйлеп осындайда.
Біреуге мал, біреуге бас қайғы деп
Барасың соқыр айуан, жаяу қайда?*⁶²

Ал осы қайым өлең ізі өзге ақындар айтысында да едәуір кездеседі. Шөже мен Жәмшібай айтысында атақты Шөженің өзі де осы көне үлгіге жиі бой алдырған:

*Баласы сары ала құс қаз бола ма?
Қыс өтіп қар кетпесе жаз бола ма?
Тентіреп неге келдің Қуандыққа,
Сүйіндік сегіз болыс аз бола ма?*⁶³

Мұның сыртында айтыс ақындары поэзияның бұл «өлең» түріне, оңай түріне көшіп, әрі өздерінің құдіреттей талантына тұсау салды. Бір шумақ көлемінде кезектесіп айтысу салты ақындық тілге өріс қалдырмады, оларды тізгіндеп, буып отырды. Міне, мұның өзі ХІХ ғасырдың басы мен орта тұсындағы айтыс өлең жанрына тән ерекшелік болды.

Бірақ «өлең» түріне ерте көшкен солтүстік пен шығыс қазақтары айтыс ақындарындай емес, Жетісу айтыс ақындары айтыс жанрында «жыр» үлгісін сақтап қалды. Олар өлең түрінде бір шумақ көлемінде тізгіндесіп қалмай, айтысты жыр үлгісіне құрып, сөзге еркіндігі, шабытқа өрісі болды. Олар он бір буынды өлең үлгісімен айтысқанда да осы дәстүрді сақтап қалды. Мұны осы өңірде сақталған ең көне айтыс Майкөт пен Құлмамбет, Бақтыбай мен Тезек айтыстарынан көреміз. Тіпті Түбектің өзі Жанақпен осы өңір дәстүрі аясында бір шумақ өлеңмен кезектесе айтысса, Тезек, Құлмамбетпен айтысқанда бұл Жетісу ақындары дәстүрімен он бір буынды өлеңді *ааабббвбббгббдб* — түрінде еркін ұйқасқа құрып айтқан⁶⁴.

Түбек пен Қарқабат айтысында да Жетісу ақыны

⁶² Айтыс, 1-т., 77-б.

⁶³ Сонда, 88-б.

⁶⁴ Сонда, 147—151-б.

Қарқабат он бір буынды өлеңді кейде қос шумақ үлгісінде, кейде 6—8 жолды еркін ұйқасқа құрып айтады.

Әрине, Түбек пен Қарқабат айтысы қайта айтылып, өңделген, поэмаға (дастанға) айналып барып қалған жаңа туынды. Бұл соңғы нұсқаны айтушы үшінші ақынның редакциялауы анық көрініп тұр.

Осындай қайта айтуға, редакциялап айтуға түскен айтыс өлеңдерінің енді бір түрі Әсет пен Кемпірбайдың тілдесуі және Әсет пен Ырысжан, бертінде Біржан мен Сара айтыстары. Бұлар — *ұзақ өлең, поэма үлгісіне түскен* айтыс өлеңдер.

Міне, ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы ауызша үлгідегі қазақ поэзиясының мазмұн мен түрдегі қысқаша сипаты осы құралыптас.

3. Қазақ поэзиясында «мен-ақын» жасаған туындылардың жанры мен стилі

Қазақ поэзиясында аты белгілі жырау-ақындар өздерінің жыр-сөздерінде «мен-ақын» жоқ кездегі «кейіпкер-ақындардың» монолог, диалог үлгісінде туған сөздеріне қарыздар.

М. Әуезов «Қырғыздың батырлық эпосы «Манас» деген еңбегінде жырдың, «сөздік-поэтикалық тәсілдерінің» бірі ретінде «геройлардың сөзін» атап, олардың өзі алуан түрлі боп келетінін айтады. «Мәселен, *ақыл қосу* түріндегі сөз (Манас пен Алмамбеттің Бейжінге аттанар алдындағы сөздері); *сес көрсететін сөз* (Манастың ас жайындағы сөзі); *айбат шегу* (Манастың жеті ханға жолдаған сәлемі); *өкінуді, қапалануды білдіретін сөздер*; «Ұлы жорықтағы» Алмамбеттің *атышулы сөзі*; бұл кейін оның *еске алуларына* ұласып кетеді; Көкетайдың *өсиет* айтқан, *бақылдасқан сөзі* (керез); *достық, ақыл, наз* (Бақай мен Қосайдың Манасқа арнап айтқан сөздері). Бұлардан басқа да сөз түрлері мол»⁶⁵.

Осындай Сөздер қазақ жырларында да мол. «Тоқтамыс пен Едіге» жырындағы Сыпыра жыраудың *болжау сөзі*; Жабайдың *басу-ақыл сөзі*, Едігенің *өкпе айтқан жауап сөзі*; бұл сөздің аяғы әуелі *сес* көрсеткен *ант сөзі*-

⁶⁵ Әуезов М. Уақыт және әдебиет, 220-б.

не ұласып кетсе, одан соң өзін суреттей, сипаттай айтқан *мадақтау сөзіне* ұласады. Тоқтамыстың жермен, елмен *қоштасу сөзі*, оның Көкілдінің көліне барғандағы *көңіл-күй толғау сөзі*: Белгісіз батырдың Нурадынға айтқан *айбат шегу сөзі*, т. б.

Ал «Ер Тарғын» жырында танымал сөздерден: Тарғынның Бұлғыртауда белі мертігіп жатып айтқан *қапалы сөзі*, *бақылдасқан сөзі*, Ақжүністің *ризалық алу үлгісіндегі қоштасу сөзі*. «Орақ — Мамай жырындағы» Орақ пен Мамайдың алма-кезек айтатын *қақар қылған сөзі*.

Бұлардың бәрі де «мен» атынан айтылады: «Мен»-нің көңіл-күйі, мүддесі, көзқарасы, іс-әрекеті, «мен»-нің өзгелерге қатынасы сипаты, «мен» іс-әрекетінің тарихы.

Бұлар ерлік, жорық, жортуыл тұсында я соған орай айтылғанда *өктем, айбар, сес, кек, ант сөзі* боп келеді де, осы жорық пен жортуыл, шеру тұсындағы сәтсіздікке орай айтылғанда *мұң-шер, өкінішті-қамығу*, әттеңге жеңгізген *қапы сәт сөзі* боп келеді. Бұл екі жағдайда да жыр — жорық жыры, ерлік жыры, жеңістің салтанатына арналған жыр.

Келе бұл жыр, дара кісілердің — батырдың я батыр-ақынның жыры боп өз алдына бөлек туынды түрінде айтылатын болды. Солардан бізге сақталып жеткен ең көне жыр «Жиёмбеттің Есім ханға айтқан сөзі» деген жетпіс жолдай жыр.

Осы батыр-ақынға тән айбар көрсететін, сес көрсетіп, кекті ант айтатын сөз Жиёмбеттерден үзіліссіз келіп, ХІХ ғасырдың бірінші жартысында Махамбеттің жырларына ұласады.

Көне дәуір поэзиясы, екіншіден, «Асан қайғының Жәнібек ханға айтқан сөзі», «Сыпыра жыраудың Тоқтамысқа айтқан сөзі» үлгісінде жырау-ақындардың ханға, батырға *арнау сөзі*, *арнау-мақтау сөзі* түрінде өз алдына бөлек туды. Бұларда жырау жеке адамдарға деген арнау сөзді, мақтау сөзді ел, жұрт тағдырына қатысты *болжау сөзге* ұластырып, осы болжау, *аян сөзден* қорытынды шығару мақсатында *өсиет сөзге* ауысып отырған. Мұндай арнау сөздердің бізге кеп жеткен тамаша үлгісі «Шалғез жыраудың Битемір ханға айтқаны» деген ұзақ жыр.

Осы жырау-ақынға тән мақтау, мақтай отырып, болжау айту, одан өсиетке, ақыл-үгітке көшу Шалғезден үзіліссіз келіп XVIII ғасырда Бұхар жыраудың Абылайға арнау жырларына ұласты.

XVIII ғасыр аяғы мен XIX ғасыр басы қазақтың байырғы билік жүйесіне түбірлі өзгеріс әкелді. Бұқара халық пен хан-сұлтан, би арасы ашық, анық жіктеле түсті. Жыраулық өнері бар билердің бір тобы таза әкімдікке бірте-бірте көшіп, *қалыс сөз* айту сияқты байырғы қызметін жойды, енді бір тобы билік-төрелік берер қызметі шектеліп, хан-сұлтанға тәуелділігі күшейді, олардың ақыл, өсиет айту дәрежесі жойылды. Мұның өзі би-жыраулықтың салтанаттан бірте-бірте шығуына әкелді. Мұның сыртында *ақындық кәсіп* туды да, үстем тап өкілі *би-жырау* жыраулықты, ақындықты мін ретінде есептейтін болды. Сөйтіп ендігі жерде би мен жырау-ақындық бөлінді. Ендігі би дау-дамайда *шешендік сөзге, төрелік қалыс сөзге* ыңғайланды да, ал ақындық қабілеті, дарыны молдары *тақпақ сөзге* көшті.

Ұлы ақын Абайдың: «Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап, мақалдап айтады екен, сөз қосарлап», «Биде тақпақ, мақал бар байқап қара»,— деген билері, би-ақындары — тақпақ сөз авторлары дараланып шықты.

Бұлар ар жағы Төле би, Қазыбек би, Жантеке би сияқты билер атасы, бергісі Торайғыр би, Байсерке абыз, Атығай, Байдалы би, Шоқай би, Ақтайлақ би, Есет би т. б. көп билер болды.

Ақындықты кәсіп еткен сөз ұластары бөлек топ ретінде жіктеліп шықты. Бұлардың бір бөлегі Бұхар жырау салтымен хан-сұлтандар қасында болды. Бірақ бұлар Бұхар сияқты ханға арнау айтып, болжау сөз айтатын, ақыл-кеңес беретін терезесі тең байырғы жыраулар салтындағы ақын-жырау емес, олардың бір-ыңғай қызметкері есебіндегі ақын-жыраулар болды. Олар хандардың я хандықтың идеологтары емес, жеке бір ханның қызметкер ақыны болды. Ал олардың ақындық қызметі — қожасының әрекетін, салтанатын мадақтау, абырой-беделін көкке көтеретін мақтау сөз айту болды. Олар Сарайлық мақтау жыр (ода) туғызды. XIX ғасырдың бірінші жартысында бұлар

Жәңгір хан қасындағы Алаша Байтоқ жырау, Кенесары хан қасындағы Нысанбай, Досхожа т. б. сияқты жырау-ақындар болды.

Бұл кәсіпқой ақындардың енді бір тобы жыраулық салтын ұстамаған, ел аралап, өнерін кәсіп етіп, дүние жиятын қыдырымпаз ақындар болды. Бұлар:

Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап,
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.
Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап,
Жат елде қайыршылық қылып жүріп.
Өз елін бай деп мақтап құдай қарғап,—

деп Абай ақын айтқан ақындар еді.

Бұларда берік ұстанған нысана болған жоқ. Бұлар бүгін мақтаған, өзі сойылын соққан кісісін басқа бір қолайлы жағдайда жерге соға жамандап, даттап жүре беретін ақындар болды. Бұлар ру ішінде атаның, тайпа ішінде рудың ақыны болды.

Ру іші айтыста сол рудың бір атасы атынан сөйлеп, өзге аталардың жақсысын домбырасына жалау қып байлап, жамандаса, тайпа іші айтыста тұтас рудың сөзін сөйлеп, әлгі жамандаған кісілерін өзге руға қарсы «жақсысы» етіп мадақтап көрсетті.

Бұлар жиын-тойда әрі мақтау өлеңдер айтты, әрі айтысқа түсіп, айтыс өлеңдер айтысты.

Бұлар осы белгілерімен ру ақындары ғана болды, қазақтың сөзін ұстаған, халықтың атынан сөйлейтін ақындар болған жоқ. Бұлар қанша тілге шебер болса да, тақырып, идея жағынан өздерінен бір ғасыр бұрынғы Бұхардан кейін тұрды, оның деңгейіне маңайлаған жоқ. Бұлар ХІХ ғасырдың бірінші жартысы мен орта тұсындағы Жанак, Сарыбай, Түбек, Орынбай, Шөже, Құлмамбет т. б. сияқты ақындар еді.

Бұл кәсіпқой ақындардың ішінде түрікше хат таныған бір бөлек сауатты ақындар да болды. Олардың қайсыбірі «Мың бір түн» аңыз-әңгімелерінен, көне ерлік дастандардан қазақ тындаушыларына лайықтап, жаңа дастандар жазды, қайсыбірі (әсіресе қиссашыл молдалар) көне түркі я Қазан татарлары тілінде жазылған діни қисса-

ларды қазақ тіліне жақын үлгіде жазып таратушылар болды.

XIX ғасырдың бірінші жартысында жазылып, қазақ даласына тараған «Боз Жігіт», «Сәйпұл — Мәлік», «Сақып — Жамал», «Ақсақ Темір хан» т. б. кітап өлеңдерді ақындардың осы тобы мен молдалар жазды.

В. В. Радлов бастырған «Боз Жігіт» қиссасының кіріспесінде: «Опы (Уфа) шәріна барғанда «Боз жігіт» кітапты бір қатар көрүп едім... Бу кітап жақсы жазылған еді, жыры көп жоқ екен... Бу кітап жазарға бізге қиын болды. Өзүмүздің көңіліміз қайғылы күнде бу Боз жігіт кітапты мың сегіз жүз қырқ екінші жылда жазып едік. Әуелі жазғанда қиса деп жаздық: сөзін жазып *жырлап* едік, шәкірттеріміз Боз жігіт кітапты бәрін *әніменен жазылса* деген себепта бәрі сөзін әніменен жаздық»⁶⁶, — деген мәлімет бар.

В. В. Радлов өзінің жинағына енген өлеңдердің бәрін («Ер Тарғын» мен «Ер Сайын» жырынан басқасын) қазақ даласының шығыс бөлегінен, әсіресе Семей, Қапал төңірегінен, Верный (қазіргі Алматы) бекінісі мен Бұхтарма өзені бойынан жинадым⁶⁷ — дейді.

Бұл көне сюжеттерді қайта жырлау дәстүрі әрі оның қазақ даласына соншалық күшті тарауы қазақтың өлең құмар мінезіне де байланысты болды. Бұл салттың дағдылы машыққа айналғаны сонша Жанақ сияқты айтыс ақындары XIX ғасырдың бірінші жартысында «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырын өлең үлгісінде қайта жырлап шықты⁶⁸.

Бұл дәуір ақындарының енді бір тобы екі ақындық мектептің қатар өкілі болды: олар әрі айтысқа түсіп, айтыс ақындарына тән машықпен өлеңді суырып салып табан астында ауызша шығарып отырды, әрі олар өлеңді жазып та шығарды: Заман жайлы жаңа толғаулар жазды. Айтыста олар Жанақ, Түбек, Орынбай сияқты мақтау өлең иелері, ал, заман жайындағы толғауларында мүлде бөлек — тұрпатты ақындар болды. Дулаттың сонын ала шыққан Шортанбай осы сипатты ақындардың басты өкілі [В. В. Радлов өткен ғасырдың 60-жылдары соңында Шортанбайдың «Зар заман», «Заман ақыр» деген 800 жолдай

⁶⁶ Радлов В. В. Образцы..., ч. 3, с. 339—340.

⁶⁷ Сонда, XVIII-б.

⁶⁸ Валиханов Ч. Ч. Собр. соч., т. 1, с. 200.

толғау өлеңін ел ішінен жинап, 1870 жылы бастырып шығарды]⁶⁹.

Сөйтіп, XIX ғасырдың орта тұсындағы қазақ поэзиясы, әрі оның шығарушылары жайлы мынаны айтуға болар еді: біріншіден, би-ақындар болды, олар байырғы дәстүрмен, үлгімен тақпақ сөздер, мақалды сөздер жасады; екінші, сарай ақындары болды, олар мақтау жырлар жаратты; үшінші, айтыс ақындары болды, олар мақтау өлеңдер мен айтыс өлеңдерді шығарды; төртінші, шығыс әдебиетіндегі ғашықтар жайлы сюжеттерді (әрі қиссаларды) қайта жаңғыртып жазатын кәсіпқой ақындар болды, олар жыр, өлең үлгісіндегі ғашықтық дастандарды туғызды; бесінші, дін ислам өкілдері жайлы шығармалардан сюжет алып, өлең үлгісінде қисса жазатын молда-ақындар болды; алтыншы, әрі айтысқа түсетін, әрі ауызша да, жазба түрде де толғау жыр шығаратын ақындардың жаңа тобы көрінді.

Дулат — соңғы алтыншы топқа жақын, бірақ олардан көп бөлектігі бар ақын.

Дулат, біріншіден, Бұхар үлгісіндегі жырау. Ол дағы Бұхар сияқты өз заманының ханы, сұлтаны Барақ жанында болды. Оның жырының бір бөлегі Бараққа, сол тұрғылас хан мен бекке арналды. Бұл толғауларында Байтоқтай мақтаушы емес, Абылай әрекетіне қазылық еткен Бұхарша Барақтардың істеп отырған әрекетін, ұстап отырған бағытын сарапқа салып, өз көңіл қалауының кесік-үкімін айтты. Заман жайын, халық тағдырын толғады. Дулат Барақтарды мақтаушы сарай ақыны емес, өз заманының ақыны болды.

⁶⁹ Радлов В. В. Образцы..., ч. 3, с. 714—724.

ДУЛАТ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ
ҚҰРЫЛЫСЫ

1. Өлең композициясын талдаудың жанр
мен стильге қатынасы

Өлеңнің композициясын талдау — оның ішкі жүйесін, өлшем-өрнегін, синтаксисін талдау ғана емес, оның жанрын, түрін тану үшін де негізгі кілт.

Дулат өлеңдерінің дені өлшем-өрнегі, құрылысы жағынан өзіне дейінгі поэзия үлгілерінен көп бөлек. Бірақ байырғы өлшем-өрнектер мен дулаттық өлшем-өрнектер арасында сондайлық кереғар тұрған айырым-алшақтық жоқ. Дулат не қазақ поэзиясында бір кезде болып, келе ұмытылып кеткен үлгі-өрнектерді жаңғыртып, жаңартып пайдаланады, не бұрыннан барды жетілтіп, дамытып пайдаланады.

Дулат өлеңдері өзінің композициялық құрылысы жағынан ірі-ірі үш топқа бөлінеді. Олар: *терме өлең; ұйқасты жолы мен синтаксистік құрылысы сәйкес келетін шумақты өлең; ішкі шумақты ұйқасы әрі шумақаралық ұйқасы бар ұйқасы тұтас өлең*. Әрине, бұл бөлу де шартты. Өйткені Дулат өз өлеңдерінде әр түрлі өлшем-өрнекті қатар қолданудан тартынбаған. Бір өлеңде кейде бірнеше өлшем-өрнек үлгісі қатар жүреді.

Әрине, өлеңнің композициялық құрылысына қарай жіктеу өлеңнің ту баста ауызша я жазбаша туғандығын анықтауды да сырт қалдыра алмайды. Мұның өзі қазақ филологиясындағы өте бір даулы, әлі жүйелі зерттеу арқылы шешімін таппаған мәселе.

Қазақ поэзиясында суырып салып айтатын өлеңнің екі түрі бар: бірі *арнау өлеңдер* де, екіншісі өсиет-үгіт, үлгі-мысал ретінде айтылатын, өзінің дайын моделі бар *терме өлеңдер*.

Шаршы топ алдында, алқалы кеңесті отырыс үстінде ақын көбіне осы екі түрінде өлең шығарып айтқан. Өйткені ақын үшін де, тыңдаушы үшін де ортақ шарт, дәстүр бар. Ол — ұйқасқа құл боп, өлшем-өрнекті табуда әлсіздік жасап, ойда дарынсыздық қып мүдіруді қаламайтын салт-дәстүр. Ақын осы сын таразысында мүдірмеу үшін бұрын бар дайын үлгіге сүйенеді. Олар бұрын дайын үлгіні ғана пайдаланып қоймайды, осы үлгі аясында туған сөздерді де қоса пайдаланады. Я оларды тілге тиек етеді, ойға өткелек жасайды, я соларға сарындас ой желісін тарата айтады. Бұған үлкен ақындық дарын керек емес.

Ал арнау өлеңдер үшін бұрын бар үлгі-модель жарамсыз. Арналатын сөз сарыны, қозғалатын тақырып, ақынның өз көзқарасы, идеясы т. б. — бәр-бәрісі дайын өлшемге сыймайды, ол үлгілер бұл ретте жарамсыз. Ақын көңілде түйюлі жүрген пікірін я алқа топ көңіл-күйі қалауын негіз етеді де, «уа!» деп бастап кетеді. Ақын ендігі жерде осы сөз сарынының тұтқыны...

Дулат, біріншіден, осы ақындық мектептің өкілі. Ол өлең-жырды табан астында ауызша айтып жіберетін суырып салма ақын, ақпа ақын, төкпе ақын: барды, жағдайды, айналаны, жұрттың ішкі әлемін — әлі сыртқа көрініске шығып болмаған ой пікір, мінез ұшын көз ілескісіз сәтте шолып та, шалып та, түйіп те, айтып та үлгіретін, шалымы мен алымы, түйюі мен айтуы қат-қабат түйдек келетін жойқын шабыт иесі. Оның «Барақ төреге», «Сүлейменге», «Кеңесбайға», «Ешенге» деген т. б. өлеңдері осы жолмен, осы әдіспен, осы жағдайда туған.

Әрине, бұл жолмен туған өлеңнің өлшемі екінші мәселе. Біріншіден, суырып салма ақын — айтқаны жадында қалып, қайта жаңғыртып айта алатын құйма құлақ ақын да. Әдетте ауызша туған жырдың ең бірінші сақтаушысы — сол жыр шығарушы жыраудың, ақынның өзі. Жоғалтып алмау үшін, ұмытып қалмау үшін олар табанда туған жырды арасын суытпай қайыра еске алып, өзі жат алған өзге жырау сөзіндей еске қалдырып, көңілге ұялатып отырған, өз сөзін өз репертуарына қосып отырған. Тек сөздік, тілдік материалын түзей, жетілте жаңғыртып отырған. Себебі сөз жиында, көп алдында біреулерге арналғандықтан, жырдың қалай айтылғанынан, не айтылғанынан хабардар, куә топ болатындықтан,

ол жырды көп өзгертуге ақынның құқығы бола бермеген. Өзгертіп айту қиянаттай көрінген. Бұлардың сыртында әрбір ата жыраудың, аға ақынның қасында бата алып, жолын қуған шәкірттері болған. Олардың қағып алғыш, көкейге тоқығыш, көкірекке түйгіш, жат алғыш ерен қабілеті болған. Олар ұстаз сөзін жат алып, өзіне қайыра айтып беру арқылы қалып қойған жерін толтырған, босаңтуған тұсын ширатып, соңғы редакциясын жасатып алатын болған. Жырау сөзінің осы редакциясы әлгі шәкірт айтуымен былайғы көпке тарап отырған, ауыздан ауызға көшіп отырған.

Әрине, арнау өлеңдер белгілі бір орта, жағдай, т. б. көп себептер, әсерлер негізінде туғандықтан, арнау сөзде «сен» әрі «мен» деген айқын жік болатындықтан, кейінгі айтушының редакциялап, қосып айтуына, ұлғайтып, кеңейтіп айтуына ешқандай мүмкіндік аясы жоқ. Сондықтан бұл сөздерде қалып қойған, ұмытылған жолдары болуы толық ықтимал, ал жамау сөз, қоспа сөз жоқ.

Ақынның енді бір топ өлеңі — жалпақ жұртқа бірдей арналған, тыңдаушының, оқушының бәріне ортақ өлеңдер.

Ұлы ақын Абай өлеңін «тыңдаушысы ұғымсыз» болғанын, «сөзіне еретін еш адам таба алмағанын» торыға айтып, өзімен-өзі болатын, өзімен-өзі сөйлесетін, өзіне-өзі айтатын, оқушысымен, тыңдаушысымен ойша қатынаста болып, тыңдаушы алқа топ орнына сөзін қағазға түсіре күңіренетін сәттерге түседі.

Әзелде тәңрім сорлы етті,
Арсыз ел мен әуре етті.
Жалғыз үйде күңіреңтті,
Тағдырға білдік көңгенді,

деп жалғыз отырып, күңірене жыр жазады. Дулат та осы күйге түсіп, өзін толғантқан жай тілге оралғанда, оны ағыл-тегіл төгіп айтып салуға орта таппай, өлең сөзі өзгеше құралмен сыртқа шығады. Тыңдаушы жұрт үшін сөз жаратудың өз үлгісі бар, ал мынадай өзімен-өзі боп сөзін өзінен алыс отырған (бірақ ойында, алдында тұрған) тыңдаушыға арнағанда ақында өзгеше бір талап туады. Ол — ең әуелі өлеңнің өлшем-өрнегін, яғни қалыбын ойлау, соны табу. Өлең сөзді осы қалып-модельде жарату.

Әрине, «қуатты ойдан бас құрап», «уәзінге өлшеп тізілген», «еркеленіп шыққан сөздің» қалам арқылы қағазға түскен суреті — сөз суреті сия қаламның түзетуіне, яғни мүсіншінің мүсін жасаудағы, суретшінің кескін жасаудағы құралы қыл мен қашаудың орындаушылық қызметіне ұқсас түзетуіне, сөз жоқ, ұшырамақ. Бұл сәтте Базар жырау айтқан:

Қарқыным қатты келгенде,
Андамай қалад ақылым
Қай сөзімнің дүзiгiн ¹,—

деген жағдайға орын жоқ. Шын дарынға, төкпе ақындыққа тәндікпен:

Көңілім жошып сайраса,
Көкірек қабы тарылып,
Ретімен шығарған
Сөз сыймайды кернеліп ²

дегендей күйдегі сәтте қалам өз қызметін атқарады.

Тілім, саған айтайын,
Осы сөздің келісін тап.
Қолым, сені қайтейін
Қаламды тұрдың қатты ұстап ³,

дегендей, сөз таңбаланып, жазылып шығады. Таңба — формаға кезегімен, ретімен түседі. Қалам-бюрократ өз әрекет қабілетінен артық қимылға түспейді. Мұнымен ол дарынды, дарынның төкпе әрекетін өз әрекет өлшеміне сап тізгіндейді, дарын суынып, өлшемге бағынады. Өлшем, форма үстемдігі туады. Формашылдық үстем алады. Осыдан келіп, форма қуалау, формалар табу сияқты жаңа ақындық қызмет өрісі басталады. Қағазға түскен сөз суретінде үлгілік, сурет формасымен көзге ұру, материал ретінде қолдан қолға өту, ұрпақтан ұрпаққа өз формасында мұраға ауысу кезеңі туады.

Дулат қаламды қолға алып, сөзін жазып шығарып, өлең сөздегі осы формашылдық дәуірді бастады.

¹ Үш ғасыр жырлайды. Алматы, 1965, 242-б.

² Сонда, 245-б.

³ Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы, 1-т., 169-б.

Бірақ жазу өлең сөздің жаңа түрін, формасын бірден жасаған жоқ. Көпке дейін ЖАЗУ атты тәсіл-құрал көне үлгіде, бұрыннан бар өлең түрінде сөз жаратып келді. Форма, модель-үлгі біреу болды да, құрал әр түрлі болды. Сөйтіп ауызша туған сөз үлгісі мен жазбаша туған сөз үлгісінің ара-жігі айқыш көрінбейді. Ол ғана ма, байырғы кезде ауызша поэзия жасалған түрде өлеңді жазып шығару келе-келе дәстүрге айналды да, ол енді келіп, керісінше, өзіне дейінгі ауызша поэзия үлгілеріне «жазба» сипат «берді». Мұның өзі кейін көптеген сөз-формалардың қай құралда ауызша не жазбаша жасалғанын айыруға мүмкіндік бермеді...

Осы дәстүр мен машықты айқынырақ көру үшін сол дәуірдің ақындарына сөз берейік. Атақты Майлықожа:

Етпекке кеңес келелі
Азырақ сөйлеп берелі.
Бақ пен дәулет тең емес,
Адамның толар кемелі.
Кімдерге бұғау салмаған
Дүниенің асау белеңі,—

деп келетін терме толғауының басы былай басталады:

Әлемге толса көкірек,
Ашылар көзі сананың.
Құлақ салсаң, жақсылар,
Азырақ **сөзді жазамын.**
Көрейін мен де толғанып,
Келгенінше шаманың.
Дүбірге қызған жүйріктей
Қызып тұр менің табаным ⁴.

Ал Нұржан Наушабаевтың «Неше фасыл, неше бап» деп басталатын (Бастау сөздерінің өзі көп нәрсе аңғартады) термелі толғауы мына сипаттас:

Лашынды құс деме,
Қуа түсіп, жарық беріп,
Табанда сұңқар ілмеген.
Жаманды әр кез дос деме,
Жұмысың түссе, теріс қарап,
Қадіріңді білмеген
Ғұмырды зайық өткізер,
Еш істен фәһім ала алмай
Дүниені жүріп көрмеген...

⁴ Үш ғасыр жырлайды. Алматы, 1965.

Адасқан адам жол таппас.
Қырсықты жігіт мал таппас.
Өзі білмей білем деп,
Үйден шыққан жөн таппас.
Ер зарығып налымай,
Дәулет пен бақыт тез таппас.

Ал дәл осы толғаудың келесі бір жерінде ақын: өлең жолдарын ауызша поэзия машығымен қағазға түсіреді:

Жүгіресін, қаламым,
Қағазға салсам тоқтамай,
Бір нақыл сөз көрсетші
Өзінді өзің мақтамай,
Дауыс шығып күңіреніп,
Атылмас мылтық оқтамай.
Ала қаптың аузын аш,
Ішіңе жиып сақтамай⁵.

Міне, Нұржан толғауының осы соңғы жолдары Дулаттың «Сүлейменге» деген толғауының өлең жолдарымен бар жағынан да бір сипаттас:

Қашығаны қайырма,
Қалыңға салса батпаса.
Мергенге мылтық кезетпе,
Атқан оғы айнымай,
Түтінің үзбей атпаса.
Досым деме досыңды,
Күле кіріп кіргенде,
Күңірене есік аттаса⁶.

Бір көңіл бөлетін жай: Дулат Майлықожа мен Нұржанша өлеңінде «қалам», «қағаз», «жазу» деген сөздерді қолданбайды.

Әрине, өлеңнің қалай тууын бұл сөздердің қолданылуы я қолданбауы белгілемейді, оны өлеңнің композициялық-синтаксистік құрылысы белгілейді. Дулат та өлеңдерін Майлықожа, Нұржан сияқты терме үлгісінде де әрі ұйқас жігі шумаққа құрылған, шумақты өлең үлгісінде де жазып шығарған.

⁵ Сонда, 399—402-б.

⁶ *Ескерту*: Дулат өлеңдері Қазақ ССР ҒА Орталық ғылыми кітапханасының қолжазбалар қорында 1302-нөмірлі папкада сақтаулы. Біз келтіріп отыратын өлеңдердің бәрі де осы папкадағы өлеңдер. Сондықтан келесі беттерде Дулат өлеңдері сілтемесіз беріліп отырады.— Қ. Ө.

2. Дулаттың өлең түрлерін табуы

Дулат өзі көтерген, сөз еткен тақырыбымен ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы ақындарынан қаншалықты оқшау, дара тұрса, өлеңдеріне тән өлшем үлгілерімен де өз кезінің поэзиясынан соншалықты ерекшеленіп тұрады.

Дулат өлеңдеріне тән өлшем-өрнектердің қайсыбірі кісіні өте көне дәуірге жетелесе, ал енді бір парасы Абай өлеңдерінің өлшем-өрнектеріне әкеледі.

Көне тарихқа барсақ, ХІ ғасырдағы түріктердің ауызша және жазбаша поэзиясында екеуіне тел-ортақ: *аааб — әәәб — вввб...*— түрінде ұйқас құрайтын 7—8 буынды өлең үлгісі болды. Айталық, М. Қашғаридың «Сөздігінде» мынадай өлең-жыр үлгісі бар:

Иай барубан еркүзі,
Ақты ақын мундузы
Тоғды йаруғ йулдузы,
Тыңла сөзүм күлкүсүз.
Түрлүк чечек йарылды,
Барчын йазым керілді,
Ужмақ йері көрүлді,
Тумлуғ йана келгүсүз.⁷

Бұл үзіндіде ұйқас құрайтын сөз негізгі емес, ұйқас негізгі: бір шумақта бастауыш сөз ұйқас құраса, екінші шумақта баяндауыш сөз ұйқас құрап тұр. Ұйқас үшін сөз таңдауда еріктілік бар, бірақ ұйқас түрін сақтау шарт.

Міне, ХІ ғасыр өлеңіне тән өлшем-үлгі өзінің бар осы ерекшелігімен ХІХ ғасырда Дулат өлеңдерінде қайталайды:

Атаны бала алдады,
Шешеге назар салмады,
Теңгерер жақсы қалмады
Қысқа менен ұзынды.
Мәстек озып бәйге алды,
Тайынша бұл боп, тай қалды,
Бағасыз қыран жай қалды,
Достықтың қылы үзілді.

Қазақтың ауызша поэзиясы ХІ ғасырға тән бұл сияқ-

⁷ Қашғари Махмуд. *Дивану...*, 1-т. Ташкент, 1960, 121, 141-б.

ты шумақ-аралық желі ұйқасты өлең түрін жыр үлгісіне көшу (шумақ жігін шұбыртпалы, үдетпелі ұйқас негізінде бұзу) арқылы өте ертеде салттан шығарған. Бұл өзгеріс жөнінде бір ғана болжам жасауға болады: X — XI ғасырдан қалған поэзиядағы *аааа — бббә...* түріндегі тұрақты шумақтық ұйқас өлеңнің айтылу интонациясына, ырғағына, оларға тән желіге өзгеріс ену арқылы шамамен *аааа — бббә — гггә > ааааә < > ббә/бә — ггә < > ггә/гә...* түрінде дамыды да, кейінгі шумақтардың жолы азаю я көбею арқылы төрт жолды тұрақты шумақтың жігі бұзылды.

Енді өлең шумақпен жіктелмей, ұйқаспен жіктелетін болды. Ойды айту төрт жолды шумақ талабымен шектелмей, ақындардың *ұйқасты жол* құрау қабілетіне қатысты болды. Сөйтіп *желі ұйқастардың* арасындағы *ішкі ұйқасты жолдар* сан жағынан тұрақсызданды. Кейде ішкі ұйқастардың өзі екінші сатыда тағы қайталап, желі ұйқасы ғана емес, ішкі ұйқасы да қайталама ұйқасты өлең-жыр түрлері туды. Енді шумақаралық желілі ұйқас орнына *түйдек ішілік* желілі (сатылды) ұйқас пайда болды. *Түйдек* (тирада) *тармақты* өлең-жыр түрі келіп шықты. Қазақтың жыр үлгісіндегі толғау, тақпақ (терме), сарын, жоқтау, жылау жырларының бәрі ұйқасы жағынан осы түрде туды.

Үлгі — ортақ, ал бір үлгідегі өлең-жырды ауызша, жазбаша деп бөлуде басты-басты меже-шек не?

Проф. З. Ахметов жыр үлгілес туындылардың жанр жағынан жіктелуін көрсетіп былай дейді: «Ауыз әдебиетімізде жыр өлшемі қолданылған шығармалардың қай-қайсысын да жыр деп атаған болу керек. Кейінгі кезде, соның ішінде қазіргі әдебиетімізде лирикалық өлеңдердің жанрлық сипаты өзгеше болғандықтан, жыр өлшемімен жазылса да, жыр деп аталмайды. Қазіргі әдебиетте жыр деген сөз, өлең деген сөз сияқты, көбінесе лирикалық поэзияға жататын шығармалардың жалпылама атауы ретінде. Лирикалық туындылардың барлық түрлерін де өлең, жыр деп атай береміз»⁸.

Бұл жерде «жыр өлшемі» дегенде буын саны ескеріліп отыр. Болмаса осы 7—8 буынды өлшем қазақтың байырғы ауызша поэзиясында да бірнеше лирикалық жанрға қызмет еткен. Ал жанр бір жағы тақырып, маз-

⁸ Ахметов З. Өлең сөздің теориясы, 153-б.

мұн, бір жағы буын өлшемі, ырғағы, ұйқас түрі, тармақтың (өлең жолының) белгілі мөлшердегі жік-тобы (тармақтың көлем аясы) дегендердің бірде онысы, бірде мұнысы негізгі болумен белгіленбек.

«Жыр өлшемімен жазылған жанрлық сипаты өзгеше лирикалық өлеңдер» дегенді анық тану үшін Абайдың біраз өлеңдеріне аналогия жасау керек болады.

I

1. Берекелі// болса ел —	1
2. Жағасы жайлау// ол бір көл	2
3. Жапырағы/ жайқалып,	3
(3). Булғақтайды// сокса жел	4
4. Жан-жағынан// күркіреп	5
(4). Құйып жатса// аққан сел	6
5. Оның малы/ өзгеден	7
(5). Өзгеше боп/ өсер тел ⁹ .	8

II

1. Келдік талай жерге енді	1
2. Кіруге-ақ қалдық көрге енді	2
3. Қызыл тілім буынсыз,	3
4. Сөзімде жаз бар шыбынсыз,	4
5. Тындаушымды ұғымсыз	5
(5). Қылып тәңрім бергенді	6
6. Осы жасқа келгенше,	7
7. Өршеленіп өлгенше,	8
8. Таба алмадың еш адам,	9
(8). Біздің сөзге ергенді.	10
9. Өмірдің өрін тауысып,	11
10. Білімсізбен алысып,	12
11. Шықтық міне белге енді ¹⁰ .	13

Міне, Абайдың осы екі өлеңі де 7—8 буынды жыр үлгісінде жазылған: бірінші өлең — ауызша поэзияға тән дидактикалық толғау үлгісінде; екінші өлең — элегиялы толғау үлгісінде. Алғашқы өлең ұйқас түрі жағынан да жақын. Тармақ тастап барып ұйқас құрайтын өлең. Екінші өлең — ұйқас түрі жағынан бөлек: ішкі ұйқасты тармақтар аралық желілі ұйқас жолдары бар өлең. Бұл же-

⁹ Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы, 1-т., 94-б.

¹⁰ Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы, 1-т., 117-б.

лілі ұйқас жігінен өлеңді шумаққа (я бөлікке) жіктей, даралай бөлуге бола ма, жоқ па? Желілі ұйқас жолдардың осылай берілуі өлең өлшем-өрнегінің қай атауымен атауды қалайды?— Бұлар өз алдына мәселе. Араб-парсы өлең теориясында буын саны бірдейлігіне қарамай, ұйқасты жолдардың сипатына қарай өлеңді жіктеуі еске аларлық жай.

Дулат жыршыны, өлең-жырды жіктей қараған бірінші ақын. Ол:

*Жырымды менің сұрасаң,
Сары алтынның буынан*

деп, өз сөздерін «жыр» деп атай отырып,

*Менің айтқан бұл сөзім,—
Саналы болса ой көзің,—
Өлең емес, жыр емес,
Құнсыз сөздің бірі емес,
Басыңа түссе білерсің,—*

деп, өзіне дейінгі, өз кезіндегі «өлең», «жыр» деп жүргендерден бөліп, *Сөз* деп атайды. Тегінде, осылай деген Дулат та, ал:

*Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін...
Шу дегенде құлағың тосаңсиды,
Өскен соң мұндай сөзді бұрын білмей.*

деген Абай да бір нысанадан, бір талап тұғырынан келіп, зор мән беріп отыр. Бұл екі ақын да поэзияның арқалаған жүгін, міндетін, қызметін, сонымен қатар ондағы нысаналы ой-пікірге ие мазмұнды, көр-жер, жоқтан-бар жайды емес, өмір қажеттігі туғызған, айтқызған тақырыпты ескеріп отырса керек. Және де осылардың бәрін айта білген орамды тілді, қоспасы жоқ, әсіре қызылы жоқ сөзді айтып отырса керек. Абайдың жыр үлгісіндегі жоғарғы өлеңдерін ауызша поэзияға тән жырлардан айырып тұрған да осылар. Дулат өз жыры туралы:

*Шашудай болып шашырар
Меруерттей асыл сөз деген.
Жыршылардың шайыры
Асыл сөзді езбеген.
Нысананы дәл атып,
Қалаған жерден көздеген,—*

деп суреттей, бағалай отырып, «нысаңасы» не екенін:

Қайырсыз сараң малыңды,
Еріншек есек жарынды,
Халыққа емес сыйымды
Парақор, баспақ биінді,
Ел бүлдіргіш бегінді

Улы тілмен улаттым.

Сана беріп ойына,
Қуат беріп бойына,
Аққан жасы сел болған,
Етегі толы көл болған,
Беріш боп шері байланған
Ұйқы беріп, қайғы алған

Қайғылыны уаттым,—

деп атап айтады. Дулат өлеңдерін өзіне дейінгі және өз тұсындағы ауызша поэзия үлгілерінен айырып тұрған да олардың осылай айтты еді.

Дулат көтерген тақырыбы мен ұстанған идеясында ғана ауызша поэзиядан бөлектеніп қоймаған, өлең түрі мен сөз саптауында да одан іргесін таза айырып, бір жолға қол үзген. Ол туындыларын жыр үлгісінде әрі айтып шығара, әрі жазып шығара отырып, «кейінгі кезде оның ішінде қазіргі әдебиетімізде лирикалық өлеңдердің жанрлық сипаты өзгеше болғандықтан, жыр өлшемінен жазылса да жыр деп атамайды» деген анықтамаға ие өлеңді — «жыр деп аталмайтын», «жанрлық сипаты өзгеше лирикалық өлеңді» жасаған ақын. Бұл тұста жұрттың құлағы әбден қанық боп, көзі жете үйренген, ақылы нанып, күдіксіз иланған Абай өлеңдеріне аналогия жасау бірден бір әрі төте, әрі көрнекі, әрі беделді тірек болмақ.

Ұлы ақын Абайдың өзінің жағымсыз кейіпкері атынан айтатын «Болыс болдым мінеки» деген өлеңі бар.

1 Болыс болдым/ мінеки,
2 Бар малымды/ шығындап,
3 Түйеде қом,/ атта жан
4 Қалмады елге/ тығындап.
5 Сүйтсе дағы/елімді
6 Ұстай алмадым/ мығымдап.
7 Құштілерім/ сөз айтса,
8 Бас изеймін/ шыбындап.
9 Әлсіздің сөзін/ салғыртсып,
10 Шала ұғамын/ қырындап...

15 Жай жүргенде/ бір күні
16 Атшабар келді лепілдеп:
17 «Ояз шықты,/ сыяз бар»,

- 18 «Ылау» деп, «үй» деп/ *дікілден.*
 19 Сасып қалдым,/ күн тығыз,
 20 Жүрек кетті/ *дүңілден.*
 21 Тың тұяқ күнім/ сүйтсе де,
 22 Қарбаңдадым/ *өкімден.*
 23 Старшын, биді/ жигыздым;
 24 «Береке қыл» деп *«бекін» деп,*
 25 Ат жарамды/ үй жақсы
 26 Болсын, бәрін/ *«күгін» деп.*
 27 Қайраттанып/ халқыма
 28 Сөз айтып жүрмін/ *күңілден:*
 29 «Құдай қосса/ жұртымның
 30 Ақтармын осы жол/ *сүгін» деп...*

.

- 85 Антұрғанмын/ өзім де,
 86 Бір мінезбен/ *өтпеймін.*
 87 Момындық/ күшті/ екенін
 88 Көрсем дағы,/ *күтпеймін.*
 89 Сыяздан соң елімді
 90 Қысып алып/ *кетпеймін.*
 91 Әуелде к... / бос кәпір,
 92 Мықтыға неғып/ *беттеймін?*
 93 Жуанды қойып,/ жуасты
 94 Біраз ғана/ *шеттеймін...*

- 136 Бұрынғыдай дәурен жоқ,
 138 Ұлық жолы/ *тарайды.*

.

- 146 Көрмей тұрып/ құсамын
 147 Темір көзді/ *сарайды*¹¹

Өлең жеті түйдектен тұрады, ал әр түйдек ұйқас жағынан бөлек-бөлек, тармақ тастап барып ұйқасып отырады, келесі түйдек өзге ұйқасқа құрылады. Әр түйдекте бірнеше желілі, сабақтас ой бар, тектес, сипаттас әрекет суреті бар. Өлең 7—8 буынды боп келеді. Екі бунақты бұл өлеңнің бірінші бунағы көбіне 4 буынды, сирек те болса, кейде 5 буынды боп келеді. Ал екінші бунақ үнемі 3 буынды.

Дулатта да өзінің жағымсыз кейіпкері атынан,— мақтау өлең айтып, «әр елден қайыр тілеген» ақын атынан айтылатын,— өзін өзіне сыната, мінін мойындата отырып айтылатын өлең бар. Осы өлеңде сынау да, сынату тәсілі де жаңа.

¹¹ Кұнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-т., 79—82 б.

Сөзім бар да, көзім жоқ,
Көзім жоқ деп *жатпадым*;
Би мен бекті *жақтадым*.
Бай-мырзаны *мақтадым*,
Бәйбішенің мойнына
Жырдан алқа *таққаным*.
Өсек болды *баққаным*,
Момынға құрған *қақпаным*.
Өсекші тәңрі дұшпаны,
Күнәмді қалай *ақтадым*;
Аз нәрсеге ант ішіп,
Аруақты *аттадым*.
Қылмыстыны қызықтап,
[Маңдайынан сипадым]
Қабағына *қақпадым*;—
Бәріне мен кіріптар,
Қайсы менің *тапқаным*?

Біреудің отын үрледім,
Өз отымды *жақпадым*.

Сонда дағы оңбадым,
Көн шалбар түспей *бұтымнан*.
Қыс болса тапшы қызылдан,
Жаз болса шола *жұтымнан*.
Алал сопы мен емес,
Пірдің сөзін *тұтынған*.

Сәудегер сырттай қайтты өмір
Құмар ойнап *ұтылған*.
Меніреу жұртқа ой қатты,
Бұзауы өлген *сиырдай*.
Ләпсі — төбет қабаған:
Жемтік көрсе тұрама
Ырылдап танау *жиырмай*.
Өзімнен өзім қызғанып,
Азын-аулақ жиғаным
Өзіме де *бұйырмай*.
Күнәм жойқын, тәубам аз,
Тіршіліктен *не таптым*.
Дүние — жемтік, мен — төбет,
Соны бақпай, *не бақтым*.
Ырылдасып әркіммен
Не қапқыздым, *не қаптым*.

Өлең барынша сауатты: алғашқы үш шумақ пен соңғы алтыншы шумақ 6 тармақты боп келсе, ортадағы IV—V шумақ 8 тармақты боп келеді. Алғашқы үш шумақ ұйқасы бірдей бір ғана түйдек. Ал соңғы үш шумақ әр қай-

сысы ұйқасы бөлек жеке-жеке шумақ. Әр шумақта біртүйін ой айтылып, ол ойлар өзара желілес, сабақтас боп келеді. Аяққы шумақта пікір түйіні, қорытынды ой айтылады.

Өлеңде ұйқас үшін, айтпақ ойға баспалдақ үшін көмекке алынар жанама тармақ я жеке сөз жоқ. Өлеңде бөтен сөз жоқ. Барынша бейнелі тіл, барынша мағыналық, тапқыр ойлылық, жанды сурет, тамаша дараланып айқын көрінген кейіпкер образы. Қазақ ішіндегі бірді бірге атыстырып, тас табақтай соғыстырып жүретін сан пысықтың мінезі, пиғылы, жамандық әрекеті толық көрінген. Бұл өлеңде әлсуметтік тамыры тереңде жатқан келелі ой-пікір жатыр. Абайдың «Ойға түстім, толғандым» деген өлеңі мен Дулаттың осы өлеңі өзінің стилі, өлең жасау тәсілі, жалпы құрылысы т. б. жағынан бір сипаттас.

Бойдағы мінді санасам,
Тау тасынан аз емес.
Жүрегімді байқасам,
Инедейін таза емес.
Аршып алып тастауға,
Апандағы саз емес.
Бәрі болды өзімнен,
Тәңірім салған наз емес.
Осынша ақымақ болғаным
Көрінгенге қызықтым.
Ғаділетті жүректің
Әділетін бұзыппын.
Ақыл менен білімнен
Әбден үміт үзіппін;
Айла менен амалды
Меруерттей тізіппін;
Жалмауыздай жалаңдап,
Ар, ұяттан күсіппін.
Қулық пенен сұмдыққа
Құладындай ұшыппын ¹²...

Осындай жасалу тәсілі, айту мотиві, сөз сарыны жағынан, тіпті танымы, көзқарасы жағынан да өте жақын тағы бір алуандас өлеңдер бар. Ол — «Сабырсыз, арсыз, еріншек», «Көжекбайға». Абай бұл шығармаларында елдің сорына біткен қу мен сұмның неше алуан жек-

¹² Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы, 1-т., 250-б.

сұрын, жиренішті кескінін бейнелейді. Ұзақ жыр-өлең-
нің бір тұсында ақын былай дейді:

Жат айбынар *ісі жоқ,*
Жау айдынар *күші жоқ,*
Өз еркіне жіберсең,
Ешнәрсеге *тоймайды.*

Қалжыңы теріс, *сөзі — ұрыс,*
Айтқан сөзге *көнбейді.*
Өз тентегін *көрмейді*
Қазан бұзар *бір қырыс.*
Сондай кесел туысқан
Қай жерінен болады.
Көңілге медеу, *ол тыныс?*

Жалығуды пәледен
Жұрт ұмытты *біржола.*
Шыныменен тамам ел
Кете ме екен *ит бола?*
Ішкені мас, жеген *тоқ,*
Уайым айтар *біреу жоқ,*
Тым болмаса болмады.
«Бұлт ала, *жер шола».*

Келелі кеңес *жоғалды,*
Ел сыбырды *қолға алды.*
Ел ішінде *бітімші*
Түгел алып *қайтпайды*
Сұрай келген *бір малды.*
Ел жамаған билер *жоқ,*
Ел қыдырып *сандалды.*
Астыртын барып *жолғасқан,*
Ақша беріп *жалғасқан,*
Ақысын әрең *сол алды.*

Орыс сыяз қылдырса,
Болыс елін *қармайды.*
Ку старшын, аш билер
Аз жүрегін *жалғайды.*
Орыссыз жерде *гоп болса,*
Шақырған кісі *бармайды.*
Бітім қылып *бір кісі*
Адал малын *алмайды.*
Қызығы кеткен ел *бағып,*
Қисыны кеткен *сөз бағып,*
Ендігі атқа *мінгендер*
Күнде ертеңге *талмайды.*

Бас қосылса *арысқа*

Кім шабады *намысқа*?
Жатқа қарар бесті жоқ,
Жалынбай тұрар к... жоқ,
Ісі кетер *шалысқа*¹³.

Дулат та өз заманында дәл осы сарында «ел жақсыларын» жеріне жеткізе қатты мінеп-шенейді. Сонда ол «ел жақсыларының» қай мінезін, қай іс-әрекетін міні дейді? Қалай, қай нысанадан келіп айыптайды? Сынау тәсілі қайсы?— осының бәрінде Абайдың жоғарғы өлеңімен үндестік анық көрінеді. Дулат «Тырнақтай меңі болған соң» деген шығармасында былай дейді:

Айдынбас одан дұшпаны,
Бейне албасты нұсқалы,
Ел ішінде бопандай
Аяздай боп қысқаны.
Шет жауға қарсы тұралмай,
Көтінен қорқын пысқаны.

Жатып ішер жалмауыз
Борсық тұмсық қанды ауыз
Ұлық қылған құдай-ай
Қазақтан шыққан кәпірді.

Туралыққа көшпеген,
Өркендей өніп, өспеген,
Қозы бұты, қой саны,
Сабаздардың ақ қаны,
Момындардың ақ малы
Обал болды деспеген.
Іліп салып езілтіп,
Дау түйінін шешпеген.

Параны жұтқан кесектен,
Түспей жатып төсектен,
Жезден қарғы тағынған,...

Би деп атау бердік-ау
Үйінді тас *молаға*

Шенділердің қылығы,
Елге істеген былығы,
Парақор би мен ұлығы
Ұйықтасам кіріп *түсіме*,
Өңімде қуат *күшіме*,
Есерлердің ісіне,
Азған елдің ішінде

¹³ *Құнанбаев* А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-т., 117-б.

Дулат сынды сорлыда
Ұйқы тыныштық бола ма?

Дулатта тақырыбы, сөз сарыны, стиль жағынан жоғарғы өлеңдерден бөліп алғысыз, бірақ өлеңнің құрылысы, өлшем-өрнегі жағынан бөлек бір өлең бар. Ол — «қылжың, қалжақ туысқан». Осы өлең Абайдың «Келдік талай жерге енді» деген өлеңін еске түсіреді. Осы өлең жайлы М. Әуезов былай дейді: «Бар өлең өзгеше бір ұйқаспен, жалғыз ұйқаспен берілген. Түр жағынан өзгешелік, тағы бір жаңалықпен байланысты. Мұнда тұрақты шумақ жоқ. Әуелі шумақ алты жолдан басталып, оның ең соңғы жолында берілген ұйқасқа кейінгі үш жолды, төрт жолды шумақтардың үйлес келген ұйқастары тізбектеледі. Өлеңнің аяғына шейін сондай үйлесімдер созыла барады. «Бергенді», «ергенді», «белге енді» «желгенді» деген сияқтылар болады¹⁴. Өлең мынау:

Келдік талай жерге енді,
Кіруге-ақ қалдық көрге енді. *
Қызыл тілім б у ы н с ы з,
Сөзімде жаз бар ш ы б ы н с ы з,
Тындаушымды ұ ғ ы м с ы з
Қылып тәңрім бергенді.
Осы жасқа келгенше,
Өршеленіп өлгенше,
Таба алмадың еш одан
Біздің сөзге ергенді
Өмірдің өрін тауысып,
Білімсізбен алысып,
Шықтық міне белге енді¹⁵.

Дулат өлеңі де шумағы жағынан тұрақсыздығымен (шумақ жолы аз-көп боп келе беруімен), әр шумақтың ең соңғы жолындағы ұйқас пен келесі шумақтың соңғы жолындағы ұйқасы үйлесіп келуімен, яғни әрі *шумақ іші ұйқасты* жолы, әрі *шумақ аралық желілі ұйқасты* жолы бар ерекше өрнегімен М. Әуезов сипаттаған Абай өлеңіне өте ұқсас. Алғашқы шумақ — 11 жол, екінші шумақ — 8 жол, үшінші шумақ — 6 жол, төртінші шумақ — 8 жол, бесінші-сегізінші шумақтар — 5 жол, тоғызыншы шумақ — 10 жол, оныншы шумақ — 2 жол

¹⁴ Әуезов М. Әр жылдар ойлары, 120-б.

¹⁵ Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-т., 117-б.

(тегі бұл шумақтың өзге алдыңғы жолдары ұмытылып қалуы), соңғы шумақ — 4 жол. Осы он бір шумақ өлең шумақ аралық желілі ұйқаспен біріктіріліп, бастан-аяк бір ұйқасқа құрылған.

Ағайын араз мал үшін,
Андысып алды **абысын,**
Жаттай болып **танысың**
Қазақтан мүлде **түңіліп,**
Артына қарай **үңіліп,**
Қайран талай **жыл өтті**

Андығаны **жілік боп,**
Тілегені **бүлік боп,**
Момынды сорып **сүлік боп,**
Арам дауға келгенде
Жел жетпейтін **күлік боп,**
Қонақасы бермесе,
Ат-шапанға **ілік боп,**
Параны көздеп **би кетті,**

Сөзден кетіп **пәтуа,**
Базынан жүрмей **татуға,**
Андысып құда **сүйекпен,**
Көтеріп тастап **некпен,**
Қадір-қасиет, **сый кетті**

Ескіден қалған **бұрынғы,**
Патуалы **ырымды**
Адаспастай даңғыл жол,
Қасым салған қасқа жол
Шиырға салып **із кетті.**

Татуға өсек жүргізіп,
Бәленің отын **өргізіп,**
Қайран заман аман бол,
Ер шөгіп, есер **ер жетті.**

Біріншіден, бұл екі өлең де бір жанрдағы өлең, лирикалық өлең. Алғашқы өлеңде көп наданның әрекеті, осы көпті жақсылық жолға, жарқын өмірге бұру мақсатында жалғыздың жүргізген күресі, бұл күресте сол жалғыздың тыюсызды тыя алмай, қисықты тезге сала алмай, жеңіліп барып түңілуі, өкінуі айтылады. Екінші өлеңде сол көп наданның жағымсыз мінезі, жөнсіз әрекеті атала отырып сыналады, береке-бірліктен қалып бара жатқан азған жұрт, әділеті, туралығы жоқ, бүлікші, жемшіл би мен бек, қырсыз ұл, үлгісіз қыз сыналады. Осы жұртқа үмітпен үңіле қараған талай жылдың босқа өткеніне өкініш айтылады. Бірінде күрес, күресте жеңі-

ліс өкініші, бірінде барды сынау, жөнделмеске ызалы өкініш айтылады. Айырмасы осылар.

Екіншіден, тақырып та біреу, назарға ілінген жайлар да біреу, ол жайларға мағына беру, бағалау, қарау тұрғысы — бәрі де бірдей. Ол жайларды атау да суреттеу де, яғни осы атап, суреттеуде тілдік материалдарды қолдану, пайдалану, жұмсау, қызметке жегу тәсілі де өте жақын.

Үшіншіден, тапқан, таңдаған өлең үлгісі, яғни өлшем-өрнектері, шумақ сипаты, ұйқас түрі өте жақын. Егер өлеңді киім деп алсақ, бұл екі өлең бірі — шапан, бірі — бешпент емес, скеуі де бір киім. Ал пішімділігі, қонымдылығы, модысы, қымбат бұйымнан жасалатындығы ескерілсе, олар — бешпент, бешпент-өлең. Бешпенттің үлгі-моделі біреу ғана. Бешпент боп шығу үшін ол сол модель-үлгіде ғана тігілуі керек. Оның бойы, белі, етегі, етек пен белдің шығуы; — өңірі, иығы, өңірдің шығуы; жағасы, жағаның көлемі, формасы, жатысы; жеңі, оның иық-қолтық тұсы мен ұшының арақатынасы — бәрі үйлесіп келуі тапқан үлгі бар. Осының біреуі шапанға тәп пішімге ұқсап кетсе, бешпенттің сыны бұзылады. Міне, осы тұрғыдан келгенде, бұл екеуі екі бешпент: бірі молдау, кендеу пішілген, бірі ықшам, шақ пішілген.

Төртіншіден, мұндай күрделі үлгі-пішім мәдениеттіліктің, шеберліктің, тапқыштықтың, таңдампаздықтың, жасампаздықтың, зор таланттылықтың, үлгіліліктің тоғысқан нәтижесінде тұмақ. Дулатқа дейінгі қазақ поэзиясы — ауызша туған азаматтық поэзия мұндай шеберлікпен өзгеше қисындырылған күрделі үлгіні білген емес. Бұл — жаңа үлгі.

Бұл жаңа үлгі ақындықты кәсіп емес, өнер тұтынған; ол өнерді жетілту, кемелдендіру негізгі нысанасы болған; осы мақсат жолында ерінбей еңбектенуді, ізерлей ізденуді мұрат тұтқан, ақындықтың, өлең сөздің қоғамдық қызметін өте терең түсініп, зор бағалаған; әлеуметтік тартыстың үлкен бір құралы деп танып, сол құралмен күреске шығып, тартыс майданына түскен; тартыста жеңу үшін күрес құралын шырдап, өткірлеп отырған; әр кез ұрымтал сәтке лайық қару жұмсау тәсілін жетілтіп отырған — міне, осындай программасы бар, осы програм-

мамен жұмыс істеген жаңа үлгідегі ақын ғана таппақ. Осындай қару тапқан кісі ғана сонау заманда әлеуметтік тартыс майданында жападан жалғыз ерлік көрсете алмақ.

Өзі,— ақын өзі, шабыты, ақындық құдіреті, жыры, жыр программасы,— туралы айтқан өлеңінде Дулат жырау былай толғаған:

Тегімді менің сұрасаң,
Қалың найман *нуынан*.
Жырымды менің сұрасаң,
Сары алтынның *буынан*.
Сырымды менің сұрасаң,
Тыманың тұнық *суынан*;
Кеудеме қайғы толған соң,
Тынық жырмен *жуынам*.
Сорғалаған нөсердей
Жырын тыңда **Дулаттың!**

Тасқын судай ағызып,
Шербет балдай тамызып,
Торқалы топыр *тойында*,
Топ бас қосар *ойында*,
Қасқа жайсаң алдында
Топ жиынды **дулаттым!**
Айдасаң алыс жерім-ді,
Алсаң ащы терімді,
Өзіне-өзі сенімді,
Тоят төс, салпы ерінді,
Топтан торай бермейтін

Тұлпар аттай **қунақпын!**
Қайырсыз сараң малыңды,
Еріншек есек *жарыңды*
Халыққа емес *сыйымды*.
Парақор баспақ *биіңді*,
Ел бүлдіргіш *бегіңді*
Улы тілмен **улаттым!**

Сана беріп ойына,
Қуат беріп бойына,
Аққан жасы *сел болған*,
Етегі толы *көл болған*,
Берші боп шері *байланған*,
Ұйқы беріп *қайғы алған*
Қайғылыны **уаттым!**

Жырымды менің тыңдаған,
Сөз ұғатын соңғы адам
Тыңдаудан әсте тынбаған.
Гауһардай дүрге бұлдаған,
Сарқырап аққан жылғадан
Жыр арнасы **суатпын!**

...Сусағанды сулатып,
Шаршағанды қунатып,

Кезегенді тура атып,
Жырыммен елді жетелеп,
Мойыс жерден төтелеп,
Ағылайын ақпадай...

Осы үлгідегі ақындық та, ақындық тіл де, осы тілді ақындық бағалау да, қызметінің қандай болуын белгілеу де, сол қызметке жегу де әдебиеттің жетістігі.

3. Дулат өлендері тексінің композициялық-синтаксистік жіктелісі

I. «Есбембет» поэмасы. Поэма тексіне композициялық-синтаксистік жіктеу жасау арқылы біз бірінші кезекте поэманың композициясын анықтаймыз. Композициялық-текстологиялық қалпын көрсетеміз. Мұнсыз поэма өлшем-өрнектерін талдау мүмкін емес. Өйткені поэма ақынның автографымен (өз қолжазбасымен) жетпей, кейін ауызша айту бойынша қағазға түсірілген. Ал қолжазбада поэма ешқандай аралық жік-таңбасыз тұтас берілген.

«Үш ғасыр жырлайды» деген кітапта поэма 12 жерден аралық жік-шекпен бөліп берген¹⁶. Бұлай бөлу — поэманы тарауға бөлу де, шумаққа бөлу де емес, поэма мазмұнын негізге алып таза сюжеттік жікке бөлу.

Поэма төрт бөлімнен тұрады: бірінші бөлім — «Бет ашар» — 6 жол, екінші бөлім — «Таныстыру» я «Кіріспе» — 38 жол; үшінші бөлім — «Нағашы жұртында» — 187 жол; төртінші бөлім — «Туған елде», «Соғыс» — 315 жол.

Беташар орнындағы бірінші бөлім — 6 жол өлең бастан аяқ шұбыртпалы бір ұйқасқа құрылған:

Ер Еспенбет//кешегі
Ерекше ер//деседі,
Тіл біткеннің//шешені,
Топта бермес//есені,
Үлгі айтса//көшелі,
Жауға шапса//көсемі.

Ақын өзі кейіпкер етіп отырған ердің бір басында бар

¹⁶ Егер бұл жікті цифрмен көрсетсек, мынадай болмақ: I—21 жол; II—22 жол; III—27 жол; IV—18 жол; V—60 жол; VI—37 жол; VII—48 жол; VIII—9 жол; IX—14 жол; X—21 жол; XI—131 жол; XII—139 жол.

ерекше қасиеттерді осы алты жол өлеңде өте ықшам әрі дәл, әрі толық берген. Өлшем-өрнек жағынан да ерекше: кейінгі шумақтардан ала бөтен, бірыңғай 7 буынды «Бунақ кестесі» де тұрақты: төрт буынды + үш буынды. Ұйқас та бөлекше: біріншіден, *кеше... — десе — шеше... — есе — көше — көсе...* түрінде буын әрі дыбыс жағынан соншалық үйлесімді; екіншіден, ұйқасты сөздер аяғындағы келген бірыңғай «і» дыбысы бір формаға тән емес; (кеше)-*гі*, (десе)-*ді*, (шешен)-*і*, (есе)-*ні*, (көше)-*лі*, (көсем)-*і* түріндегі әр түрлі форма. Мұндай құбылыс қазақ өлең ұйқасында өте сирек кездесетін шеберлік. Синтаксистік сипаты да бір ізді: әр тармақ (алғашқы екі тармақ бірігіп) жеке-жеке тиянақты, тең, ұқсас құрылымды сөйлем. Фразеологизмді боп келетін афоризм сөз.

Поэманың таныстыру (кіріспе) бөлімі бұл алты жол өлеңнен бөлек ырғақ желісінде басталады. 38 жол өлең жеке-жеке ұйқас жігі, мағыналық жігі, ырғақ жігі, сөйлем жігі бар 7 шумақ (I шумақ — 6 жол; II шумақ — 9 жол; III шумақ — 4 жол; IV шумақ — 7 жол; V—VII шумақ 4 жолдан. Ұйқас:— *a — a; a — a — a ...* түрінде «аттамалы ұйқасқа»¹⁷ не еркін ұйқасқа құрылған. Ал тақ жолды шумақтар не: — *a — — a — a; не: — a — a — — a* түрінде өзгеріп келе береді. Шумақтың жік үлгісін анық көру үшін V—VI шумақ қатарын келтірейік:

Еспембеттей ұрпағын

Өзі/жақсы көретін.

Мандайынан іскеп,

Батасын/ұдай беретін.

Жатса-тұрса Еспембет

Тұлпар/мінем//деуші еді.

Қару-сайман асынып,

Шепті/бұзам//деуші еді.

Бұл шумақтарда біріне бірі қатыссыз екі ой айтылған: бірінде Ер Қосайдың Еспембетке деген көңілі айтылса, бірінде Еспембеттің арманды көңілі айтылған.

Ұйқас түрі де бөлек, ырғақ желісі де өзгеше. Яғни тармақ іші-сөздердің ырғақ жағынан бірігуі де өзгеше. Демек, осы бірігу өзгешелігі туғызған тіркесім сипаты да

¹⁷ Ахметов З. Өлең сөздің теориясы, 166-б.

бөлек. В. М. Жирмунский өлшем жағынан бір бүтін шумақ әрі синтаксистік жағынан, әрі тақырып бірлігі жағынан қатар аяқталған болады: ол нүктемен бітіп, өз алдына бөлек тиянақталған ойды білдіреді¹⁸, — дейді.

Поэmanın «Күндерде бір күн Еспембет» деп басталатын үшінші бөлімі (187 жол өлең) 42 шумақ. Бұл бөлімнің 24 шумағы төрт жолды; 8 шумағы алты жолды. Ал қалған шумақтар ара-тұра бес жолды, әрі сегіз, тоғыз, он жолды боп келеді. Шумақтардың арақатынасы екі сипатқа ие.

Жігерім болса/жетемде,
Еліме барып//ұл болам.
Жігерсіз болсам/жетесіз,
Қойын бағып//кұл болам.
Жат елде жадап жүргенше
Жалтаң көз боп//тірі боп.
Кім ермейді соңымнан
Көрнекке шықсам//ірі боп —

түрінде дара шумаққа тән барша айырым-айырым белгілерімен бөлек-бөлек боп келсе, бірінде:

Сырынды айт маған шөберем,
Сұлу сүйгің келе ме?
Сұңқар шүйгің келе ме?
Айдынды ала ту алып
Жауға тигің келе ме?
Асусыз асқар асқақтап,
Аныратып асқың келе ме?
Менменсіген дұшпанның
Көңілін басқың келе ме?—

түрінде келеді. Бірақ бұлар бір ұйқасты тұтас шумақ емес. Тек бұл екі шумақтың ұйқас құрауға қатысты тәсілдерінде ғана жартылай бірлік бар: *келе ме?* деген сөз қайталау тәсілі ортақ. Ал негізгі ұйқас 18-шумақта *сүй (гің)*, *шүй (гің)*, *ти (гің)* сөзінде де, 19-шумақта *ас (қың)*, *бас (қың)* сөзінде. Бұлар әрі дыбыс үйлесімі, әрі буын сипаты жағынан бөлек-бөлек.

¹⁸ Жирмунский В. Теория стиха. Л., 1975, с. 445.

Поэманың «Атасына қош айтып, Еспембет ердің кеткені»— деп басталатын төртінші бөлімі (315 жол) 53 шумақ. Бұл бөлімнің 34 шумағы төрт жолды; 8 шумағы алты жолды; 4 шумақ бес жолды. Ал Еспембет еліне келгенде жұрт қандай ойда болғанын айтар тұста (13 жол), найман елін сипаттауда (12 жол), Ақтамберді сияқты қарт батырды суреттеуде (10 жол), қалмақ пен қазақ қолының кездесуі тұсында (21 жол) ақын айтарын 4—5 жолды шумақ аясында қайырып барып, сабақтай, жалғай айтудан әдейі тартынады. Ақындық қуат бір сипатты өрнекпен тұтас картина жасауды қалайды. Ой-нақыштың тұтас формасын — бас-аяғы бар бір картинаны беруде кесте жібі үзбей жасалатын *өрнек-сөйлем жол* қанша керек болса, соны үзбей, тұтас, сарқа айтады. Бұл жерде шумақтың қалайда төрт я алты жолды болып келуі сияқты шарттан, қатал өлшем шарттан гөрі ойдың үзілмей тұтас айтылуы негізгі рольге ие.

Дулат поэманы шумаққа құрылған өлең жолымен беруді мақсат еткен. Бірақ оның жол санын бәріне бірдей *ортақ өлшем аясына* құруды мақсат етпеген. Сонда негізгі басым шумақ түрі — төрт жолды шумақ. 102 шумақты поэманың 62 шумағы төрт жолды боп келеді.

Қазақтың эпос әрі тұрмыс-салт жырларында төрт жолды ұйқасқа құрылған өлеңдер ара-тұра ілуде бір кездесе береді. Бірақ өлеңнің тармақ санын осы өлшемге құру қазақ поэзиясында жүйе (система) ретінде Дулатқа дейін дәстүрге енген емес. Дулат поэма түріндегі кесек туындыны шумақ өлшемге құрған, онда да 7—8 буынды төрт жолды шумақты мол құрап, өлең түрі ретінде жүйеге айналдырған бірінші ақын. Поэма төрт жолды шумақпен былай аяқталады:

«Ел үшін туған ерім» деп,
 Бір топ келіп//жыласты.
 «Еліме қатер жауым» деп
 Өлгенін бір топ//ұнасты.
Күні туып бір топтың,
Қуанышы//шын асты,
Түні туып бір топтың,
Үстіне кейіс//мұң басты.

Қарақасқа қосарда,
Қалмақтың басы//белінде,
Бақ құсы қонып басына,
Еспембет келді//еліне.

Ер Қабанбай ту байлап.
Арқартаң атты борбайлап,
Ақтамберді айғайлап,
Қалмаққа кірді//желіге.

Қарқ олжаға батысты
Қалмақты жеңіп//қалың қол.
Ит ырғын да көл-көсір
Бақыршы тоқ//олжа мол.

Еспембеттей ер ұлын
Елі сонда//таныған.
Бет бұрып тізгін тартқан жоқ
Жаудың мың қол//санынан

Өле-өлгенше ел болды
Еспембеттің//арманы.
Өзімен бірге жасады
Астындағы//тарланы.

Бәрін айт та, бірін айт,
Еспембеттей//ер қайда?
Еспембеттей ер туса,
Ер күтетін//ел қайда?

Ал бес жолды өлеңдер таңдап алынған шумақ түрі емес. Бұлар, біріншіден, төрт жолды шумақта берілуге тиісті негізгі ойға қатысты сөздердің осы өлшем аясына сыймауынан туған «артық» жолдар. Айталық:

Ер Қосайдай қарт ¹ білді ⁵
₂ ^{вф}
Шөбересі жүргенін
₃ ^т
Әлденеге қамығып// ₂
¹
Шақырып қарт алды да,
₄ ³
Сөз сөйлейді ағылып,—

деген шумақта сыйыстыруға болатын «басы артық» сөз, «басы артық» тіркес бар. Олар — «әлденеге қамығып» деген ауызекі тілде орныққан тіркес пен «Ер Қосайдай қарт» деген тіркестегі тәсіл. Егер ойды төрт жолда сыйыстырып беруді, негізгі мақсат етіп, қатаң талап қойса, онда бұл шумақты ақын:

Ер Қосай [—] білді жүргенін
Шөбересі қамығып,—

түрінде еркін құра алар еді. Бұл жерде ауызша поэзияға тән еркіндік я сол дәстүр сарынынан шықпау сияқты дағды жатыр.

Төрт жолды өлеңдердің жол аттап барып екі ұйқасқа құрылуы шарт. Ал алты жолды өлеңдердің жол аттап барып үш ұйқасқа құрылуы шарт.

1. Елсізде өскен демей ме,
- 2 Елден таңдап//сұлу ал.
- 3 Ақ отау тігіп басыңа,
- 4 Төрт түлік малдан//еншің ал.
- 5 Күлтелі құйрық сұйық жал
- 6 Топтан таңдап//тұлпар ал

Жүз тайлақты есептеп,
Біреуін де алмады.
«Ердің сыйы» деседі
Ортаға олжа салғаны.
Бір шағым от барлығын
Елі сонда аңдады.

Бірақ екі ұйқасты алты жолды шумақ пен үш ұйқасты жеті жолды шумақ та кездесе береді. Бұлар да бес жолды шумақ үлгісінде туған өлеңдер. Егер:

- 1 Тірі болсам айдармын
- 2 Әлі-ақ мың мен санды да.
- 3 Тірі болсам құшармын
- 4 (Аққудайын таранған
- 5 Өкшесінен қаранған)
- 6 Ай маңдай аппақ паңды да,

деген алты жолды шумақты «басы артық» екі жол (4—5 жол) суреттеусіз-ақ төрт жолды шумақ етіп беруге болса,

- 1 «Жолын қыл — деп — баламның»,
- 2 Қарт атаң жасын төкпей ме?

- 3 Қарт тілегі қабыл боп,
 4 Қанына ұрық *екпей ме?*
 5 Сопайып барсаң қу басың,
 6 Ақтамберді, Қабанбай
 7 Өкпелеп мені *сөкпей ме?*

деген жеті жолды шумақты ауызша поэзияға тән дәл айтуға, анықтап толық айтуға бейімдіктен келіп туған 6-жолсыз құруда, я 5-жолдағы, қос фразеологизмді ықшамдап, 5—6-жолды сыйыстырып барып:

Сопайып барсаң Қабанбай
 Өкпелеп мені сөкпей ме?

түрінде құруға болар еді.

Міне, «Еспембет» поэмасының композициялық-синтаксистік жіктелісіндегі, әрі шумақ іші құрылысындағы бұл ерекшеліктер әрі поэманың өзіне тән ерекшеліктер, әрі поэманың ауызша поэзияға тән стилистикалық айырым белгілері.

II. «Ата қоныс Арқадан» дастаны. «Ата қоныс Арқадан»— [112 жол] шумақтық жігі бар өлең. Мағына бірлігі жағынан алғашқы 41 жол өлең бір абзац. Мұның 33 жолы бір ұйқасты да, 8 жол өлең бөлек ұйқаста. Ал 25—33-жол ұйқас жағынан ілгергі жолдармен бір болса да, мағына жағынан ұйқасы бөлек 34-41-жолдармен бір топталады. Мұның өзі ұйқасы бөлек жолдардың бір абзац құруына дәнекер де боп тұр.

Ата қоныс Арқадан
 Басында қазақ ауғанда,

Күздігүні нөсердей
Көзінің жасы жауғанда,

Ақтабан боп шұбырып,

Асып асқар таудан да

Алқакөлді айналып,

Ақ қайыңды сауған да, —

Арысын белден омырып,
Қалмақ тартып барды алды:

Бұл 10 жол өлең бір сөйлем, онда да сабақтас құрмалас сөйлемді жолдың ұйқаспен аяқталған (дәлірегі келе-

сі ұйқастардың басы) алғашқы бөлігі. Бұдан соң «тартып алынған» («бардың бәрін тартып алды» дегендегі) не екені саналады, әрі бірінші сөйлем баяндауышы қайталап отырады. Демек, бұл 9 сөйлем-жол арасы қос нүктемен бөлінетін сабақтас құрмаластың алғашқы сыңары ғана. Яғни ықшамдап құрғанда: *Арқадан қазақ ауғанда(...), арасын белінен омырып (отырып) қалмақ барды тартып алды,*— түрінде болмақ. Ал «тартып алынған» не?

Ұйқысы түссіз қанбаған,
Ел қалап, ер таңдаған,
Берген серттен танбаған
Ақ құба ару жарды алды;
Тең арқаны қиылып,
Артқан жүгі үйіліп,
Өрде ш өгіп нар қалды;
Күз тоқсан қыстың маусымы
Үдере тартсаң азбайтын,
Айсыз түнде адассаң,
Ауылыңнан жазбайтын
Аударып алды тарланды;
Аш күзендей бүгілтті
Алтын қарғы арланды.

Бұл 24 жол өлең композициясы, синтаксистік құрылысы жағынан бірлікте тұр. Бірақ сөйлем аяқталғанмен, абзац аяқталған жоқ. «Тартып алудың» зардабын тартқан жұрт жайы жалғастырыла баяндалады, онда да жоғарғы өлең жолдарына (баяндауыш-ұйқасқа, немесе ырғақ заңымен баяндауыш-ұйқас орында тұрған өзге сөзге) ұйқастырыла баяндалады. Етістік — баяндауыштар бәрінде де жедел өткен шақ формасында (*ал-дыл/қал-дыл/бүгілт-ті/зарлан-дыл/төк-ті*) тұр.

Аталықтай ақсақал
Алласына сыйынып,
Тілегі мүлде қиылып,
Шаждада жатып зарланды,
Аналықтай бәйбіше —
Көкірегін кернеген,
Күндіз күлкі көрмеген,
Түнде ұйқы көрмеген —
Көзінен төкті арманды.

Ұйқас бірлігі, тектес, сарындас жайдың бір формада жалғастыра баяндалуы бұл екі сөйлемді өзара бірікті-

ріп қана тұрған жоқ, бұл жолдарды ілгергі сөйлем-жолдармен де бірлікке — синтаксистік күрделі бірлікке келтіріп тұр.

Ел үшін кешіп жанынан
Ереуілге шыққан ер...
Өлексесін құшақтап
Қала берді туған жер.
Қанаттан, құйрық айрылды
Қанды көз қайқы қаракер,
Қара бұлттай қабындап
Халықты басты қайғы-шер.

Жоғарғы жолдар ұйқас жағынан бөлек болғанмен, мағына жағынан тектес, жалғас, сабақтас жайдың баяндаулы жағынан ілгергі жолдармен бір. Бұл жерде логикалық бірлік қана емес, грамматикалық бірлік те бар. Баяндау тәсілі де бар. Баяндауыш-етістіктер бәрінде де бір формада тұр. Бұл шумақ-сөйлемнің сипаты жағынан бөлек емес, ұйқас түрі жағынан (ырғақ заңымен баяндауыштың инверсияға ұшырап, ілгері шығып кетуіне байланысты) бөлек. Ұйқас бұл тұста өлең өлшемі мен, өрнегінің құралы ғана.

Өлеңнің келесі шумақтарының композициясында, синтаксистік құрылысында елеулі өзгешеліктер жоқ. Шумақтар еркін ұйқасқа құрылған 4, 6, 10 жолды боп келеді.

Тек объекті мен оның әрекет-қасиеті қатар алынып баяндалатын шумақтың синтаксистік құрылысында ерекше өзгешелік бар. Ақынның шеберлігіне қас өлең өрнек-өлшемі тапқан синтаксистік бірлік немесе ұйқас — ырғақ өлшемі құндағында іштей алуан сипатты боп келетін ерекше үлгідегі бір тұтас синтаксистік бірлік. Мұнда екі әрекет иесі бар: бірі — әрекетті тікелей жасаушы, бірі — әрекетті жасатушы. Сондықтан бір сипатты сөйлемдердің баяндауыш формаларында осы белгі алма-кезек көрініс береді. Бұл шумақта, әсерлеп айтсақ, жолдар сөйлем құрамайды, сөйлем жол құрайды. Яғни суреттеуі, сипаттауы жоқ таза объекті мен әрекетке құрылған бастауышты-баяндауышты сөйлемдер тізбегі қатар түзген.

- 1 Алатаудан асырды
Арқада жатқан қалмақты,
- 2 Бозбалаға мінгізді
Сайгүлік пен сапмақты.
- 3 Шабан тұлпар жүйрік боп,
Сайынға шауып шаңдатты.
- 4 Шалағайы берік боп,
- 5 Шала мерген жамбы атты.
- 6 Сарыарқа мүлде бейіш боп,
- 7,8 Елі еркін, кейіс жоқ,
- 9 Мыңнан бірді таңдатты.
- 10 Төрт түлікке толтырды
Толағай, тұлдыр қыратты.
Тандыр болған жылғадан
- 11 Сарқырап тұрып су ақты.
- 12 Өзен қып өрге ағызды
Жылжыған жылым бұлақты.
- 13 Қураған шынар көгеріп,
- 14 Қу тұқыл алды қуатты
- 15 Ай маңдайлы арудың
Жұпармен шашын сылатты.
- 16,17 Оңы — күн, соды — ай болды,
- 18 Қарасуы май болды.
- 19 Бесіктен белі шықпаған
Жасы өсіп, бас болды.
- 20 Еңкейген кәрі жас болды,
- 21 Жетім өсіп теңелді
- 22 Жетісіп жесір кенелді
- 23 Шалшық суы көл болды
- 24 Құрамалар ел болды.

Міне, 30 жол өлең бір абзац. Ол іштей 24 сөйлем жігі бар, әрі бір ұйқас жігі бар бір ғана синтаксистік бірлікте тұр.

III. Арнау өлеңдері. Дулаттың жеке кісілерге арнаған: «Ешенге», «Кеңесбайға», «Сүлейменге», «Барақ төреге» деген өлеңдері де, «Аякөз», «Ақжайлау мен сандықтас» сияқты туған жерге арнаған өлеңдері де шумақ сипаты, ұйқас түрі жағынан қарайлас. Бұлар бір ұйқасқа

құрылған тұтас өлең де, немесе ұйқасы саумалап, іштей өрби ауысып отыратын шұбыртпалы ұйқасты жыр өлең де емес. Бұлар — шумаққа құрылған, бірақ шумақтың тармақ саны жағынан бірдейлігі сақталмаған өлеңдер. Ұйқасты жолдар біткен жерден шумақ та бітіп отырады. Әрі ұйқас біткен жерден бір сипаттас күрделі синтаксистік бірлік те аяқтап отырады. Ал жаңа ұйқасты шумақта ілгері шумақтағы синтаксистік бірлікке ұқсамайтын жаңа синтаксистік бірлік басталады.

«Ешенге» өлеңі 8 шумақ: I, III шумақ — 8 жол; II, VIII шумақ — 10 жол; IV, VI, VII шумақ — 4 жол; V шумақ — 7 жол.

«Сүлейменге» өлеңі 8 шумақ: I шумақ — 9 жол; II шумақ — 4 жол. (Екі шумақ бір ұйқасқа құрылған. Бірақ сөйлем түрі жағынан екеуі екі бөлек). III шумақ — 25 жол — көлем жағынан да, мазмұн жағынан да, өлеңінің ұйқас формасы, синтаксистік түзілісі жағынан да өз алдына бөлек өлең сипаттас. Бұл 25 жолдың соңғы:

Дулатты Дулат деменіз —
Тас ағызып ағыны
Төре алдында ақпаса!—

деген бөлігіндегі «Төре алдында ақпаса» сөзін қалдырып барып, кез келген ортада, кез келген жағдайда айтуға болатын терме-тақпақ сөз. Дулаттың алқа топта, жиын-тойда айтып жүрген, репертуарында бұрыннан бар сөзі. Я осындай өлеңге айналу мүмкіндігі бар Сөз Сүлеймен төреге арнау өлең үстінде туған.

- 1 Қаршығаны қайырма,
Қалыңға салса//батпаса;
- 2 Мергенге мылтық кезетпе,—
[Атқан оғы айнымай]
Түтінін үзбей атпаса;
- 3 Батыр деме//батырды,—
Шеп құрған жауға//шаппаса;
- 4 Төре деме//төрені,—
Ел тілегін таппаса;
- 5 Қару деме//семсерді,—
Шапқанда сүйек қаппаса;
- 6 Досым деме//досыңды,—

- Күле кіріп кіргенде,
Күнірене есік аттаса;
 7 Жыршының аты/жыршы ма?—
Әркімнен өлең/жаттаса;
 8 Сөз — жібек жіп; жыр — кесте;
Айшығы айқын көрінбес,
Өрнексіз тігіп баттаса;
 9 Шешеннің аты шешен бе?—
Таңдайға дәмі үйіріліп,
Даугердің тауын шақпаса;
 10 Дулатты Дулат деменіз,—
Тас ағызып ағыны,
Төре алдында ақпаса.

IV шумақ немесе бір абзац ішіндегі кіші үш шумақ (18 жол) өлең бір ұйқасқа құрылған. Бірақ синтаксистік құрылысы әрі мағыналық жігі жағынан алғашқы 4 жол бір бөлек.

Сүлеймен төре, <u>құлақ сал,</u>	ә
<u>Дулаттың төккен жырғына;</u>	а
<u>Үнілсең көзің жетер ме,</u>	б
<u>Теңізден терең сырима?</u>	А

Ал өзге «топыраштар» жайына көшетін 5—10-жол өлең *в г г г д а* — түрінде ұйқасып, 11—18-жол өлең: *е а ж ж ж з и к а* — түрінде ұйқасып, жеке-жеке синтаксистік бірлікте тұр. Демек, бұл 18 жол өлең синтаксистік сипаты жағынан үш топ та, ал өлең өлшемі (ұйқас бірлігі) жағынан бір абзац құрайтын өлең.

Керісінше, шумақ немесе бір абзац ішіндегі екі шумақ (19 жол) өлең өлшем жағынан бөлек те, синтаксисі жағынан мағыналық байланыста. Алғашқы —13-жол өлең: — *а*; — *а*; *а*; — *а*; — *а*; — *а*; — *а*; түрінде ұйқасып келеді де, 14-жол «Бірақ жалған қайтейін!» түрінде «бірақ» жалғаулығымен басталып, сабақтас ой айтылып кетеді. Ал бұл 14—19-жол өлең — өз алдына топтар тиянақ ұйқасы жоқ өлең. Ол: — — *ә* — *ә* — *а* түрінде, онда да алғашқы шумақтың тиянақ ұйқасы «қиынсын» сөзіне,

«шыдайсын» түріндегі өте олақ ұйқаспен байланысқа келеді.

VI шумақ — 4 жол өлең. Синтаксистік құрылысы жағынан да, ырғақ өлшемі жағынан да өз алдына бөлек. Ырғақтық бунақ өрнегі 5 + 3, 4 + 4; 6 + 3; 4 + 3 түрінде келеді. Ұйқастық-синтаксистік ырғақ та бөлек: а:—; —, а түрінде туған. VII шумақ (11 жол өлең) өзінің синтаксистік құрылысы, әрі ырғағы, әрі өлшемі (ұйқасы мен буын саны) жағынан бір бөлек: 3 әрі 8-жолдан өзгесі түгел сегіз буынды боп келеді; ал шумақ: — а, — а, — — а, — а, — а түрінде кезектесе ұйқасып, ырғақ пен синтаксистік жігі жағынан бірыңғайлас. Әрі сөйлемнің баяндауышы мен жол бойы ұйқасы бір болып отырады:

Мүйіздескен/сиырдай
Байласаң/бос жіп//жетер ме?
Енбегің еш//тұзың — сор,
Қайратың селге//жетер ме?
Толқынды теңіз//заманнан
Сенімді кеме//болмаса,
Жел қайықпен//өтер ме?

Керісінше, VIII шумақ түгелге жуық жеті буынды: ырғақ-өлшемі жағынан ілгері шумақтан мүлде бөлекше. Әрі синтаксистік құрылысы жағынан да, ұйқас формасы жағынан да бөлек. Өлеңде инверсия өте тұрақты. Көп жолда баяндауыш пен бастауыш ілгері кетіп, тұрлаусыз мүшелер жол аяғына ауысқан. Ал ұйқасқа қатысты етістіктер мен өзге сын есімдер осы тұрлаусыз мүшелермен дыбыс жағынан сәйкесіп отырады.

Аяз қысса//мүйізді,—
Мүйіз қысып тұқылды,
Қан таласа//тұқылың,—
Алпыс екі тамырын
Қаңсып қалған сықылды;
Ұлық қысса//ұлықты,—
Ұласып мидай былықты;
Атқамінер ауылда
Итше ілігіп//ылықты;
Орыстың көрсе//ұлығын,—

Қыздан дағы қылық-ты;
Ұлық кетсе//,— қазаққа
Қорқау қасқыр құлық-ты.
Бұзауы өлген сиырдай
Саулы иіп Дулат жүр
Місе қылып тұлып-ты.

«Кеңесбайға» өлеңі де композициялық-синтаксистік құрылысы жағынан бөлекше. I шумақ—6 жол өлең. Іштей әр түрлі сөйлем формаларында келгенмен, өз алдына тұтас синтаксистік бірлікте тұр.

I IV
О, Кеңесбай мырза, //тында сөз, //
Айтатұғын келді кез,—
II //Кекіректеніп/паңданбай, //
III //Сыртын көріп/таңданбай, //
V Менің сөзім құйылса,
VI Кеудене шырақ жанғандай.

Алғашқы екі жолда «сөз тында», «кез келді» тіркесі инверсияға түсіп барып, әрі *сөз — кез* түрінде ұйқасқанмен әрі *тыңда//келді* сөздері бірыңғай тәсілмен ілгері шыққанмен, яғни форма жағынан дара тұрғанмен, өзара тең формада қисын тапқан кейінгі екі жолмен (3—4-жолмен) тығыз логикалық бірлікте тұр. Қайта 2-жол (*Айтатұғын келді кез*) формасы мен тәсілі жағынан бір болғанмен, негізгі ойға қатыстығы жағынан 1-жолға 3—4-жолдан гөрі көп оқшау тұр.

II шумақ — 6 жол өлең. Алғашқы 4 жол етістіксіз қисын тапқан бірыңғай суреттеу.

1 Арғы атаң сенің Нарынбай:
1 Кең қолтық ұзын қарымдай,
2 Елдің жүгін көтерген
Ақ өнеш шөңгел нарындай.
1 Көкейіңе кондыра
Сөйлесін жаршың сарындай.

5—6-жол ұйқастық бірлікте тұрғанмен, алғашқы 4 жолмен мағыналық бірлікте емес. Бірінші ойды мақұлдату мақсаты айтқызыған ақындық тәсіл құралы. Мұны біз III шумақтан да көреміз.

- 1 Ку дауысты Құттыбай
 3 4
 2 Қазақ туын көтерді.
 6 7
 (3) Даналықпен айырды
 3 Келер менен кетерді.
 [Өтірік деші қанеки,
 Мен айтпаймын бекерді]

Осындағы соңғы екі жол II шумақтағы 5—6-жолмен бір сипаттас.

Әрине, ұйқас жағынан, ырғақ пен ұйқастың өзара қатысы жағынан бөлектігі болмаса, III—IV шумақ бір ғана мағыналық тұтастықта тұрған шумақтар. Құттыбайдың III шумақтағы әрекет-қасиеті жалғастыра айтылады:

- 1 Тұлпар мініп//ту ұстап,
 4 3
 2 Олжа салды//еліне.
 5
 3 Тоятпаған сұңқардай
 7 6
 (3) Құйылып еді//жеміне.
 11 10 12
 (4) Қазықтай жерге қадады
 9 (8) 8
 4 Дұшпаның деген «сені ме!»
 15 16
 (5) Тізе қосып//теңесті
 13 14
 5 Тепкісі тең теңіне.
 [Ой, ол кездегі өткен күн
 Түсім бе едің, өңім бе?]

Бірақ мұнда жол іші сөздердің орын ауысуы мен жолдардың орын ауысуында әрі мағыналық бірліктегі жолдардың ұласуында өзгешелік бар. Бұл жағынан екі шумақ екі түрлі.

V шумақ өзінше бөлек үлгіде:

- 1 Байқара атаң бай болды,
 2 Төрт түлігі сай болды,
 3 Қайыры елге мол болды,
 4 Анық әділ сол болды,
 5 Серкештеп жылқы айдалды,
 6 Көшкенде жұртта тай қалды,

- 7 Алдына келген дау болса,
- 8 Әділетпен жайғалды;
- 9 Дәулетіне ел кенелді,
- 10 Жетім-жесір теңелді;
- 11 Опасыз мына жалғаннан
- 12 Демі біткен күнінде
- 13 О да көшіп жөнелді.

Өлең үш түрлі ұйқаспен беріліп, форма жағынан бөлінсе де, мағыналық-сөйлемдік бірыңғайластықты аңғартарлық нүктелі үтірі [;] бар бір ғана синтаксистік бірлікте тұр. Етістік-баяндауыш бірыңғай жол аяғында келіп, әрі өлеңнің ұйқасын құрап тұр. Үш түрлі ұйқас түбірге тән дыбыс құрамында бөлек-бөлек болғанмен, түгелдей жедел өткен шақтың *-ды* формасына бітіп те, ыңғайлас мағыналар бірлігін көрсетіп тұр.

VI шумақ — 4 жол өлең. Өрнек-өлшемі жағынан пәлендей ерекшелігі жоқ. Ал VII, VIII, IX (13, 6, 6 жол) шумақта Кеңесбайға мінездеме берілген. Ұйқас жігі бар бөлек-бөлек шумақ болғанмен, әр шумақ синтаксистік құрылысы жағынан тиянақталып отырғанмен, осы үш шумақ бір ғана синтаксистік бірлік аясында тұр. Ал «*Айтты десең, Кеңесбай*» деп басталатын соңғы шумақ (13 жол) бір ғана ұйқасқа құрылған. Мағына жағынан да әрі синтаксистік құрылымы жағынан да ілгергі шумақтардан жігі бөлек.

Осы «Кеңесбайға» деген өлеңде шумақ іші жолдың ұйқастық арақатынасында, яғни ұйқасты жолдардың келу ретінде бірізді сипат жоқ. Шумақтың басталуы мен бітуі шумақта айтылмақ болған ойдың я ой желісінің сыртқа шығу сәтіне қатысы бар сөз легін ұйқас аясында беру мүмкіндігі шегіне тәуелді болған. Ұйқастыра жалғастыру мүмкіндігі үзілген жерден ақын екінші жалғас ойды бастап кетіп отырады. Ал ұйқасты қуалап жалғастыра беруге басталып, туып қалған ойдың аяқталу шегі мүмкіндік бермейді. Ал келесі ойдың бұл ұйқаста тұмауы барынша ақиқат. Өйткені ол ойға қатысты сөз бөлек. Ол сөз басқа дыбыстық құрамда. Ұйқастың жалғасуы я үзілуі нақтылы ойға қатысты сөздердің дыбыс жағынан сәйкестік қатарына байланысты. Ал осы сәйкес сөз қатарын (тілдің мүмкіндігін) толық сарқа пайдалану ақындық қабілеттің ісі. Өйткені сәйкес сөздер қатары көрініп

тұрғанмен, оның ілгергі жолдармен өлшемдік үлгіге түсіп барып сәйкесуі үшін «ұ й қ а с с ө з» ұйытқы сөздер тобын белгілі бір жаңа тәртіппен орналастыруы керек болады.

Міне, осы шарттарға ауызша айту мен жазып айту екі тұрғыдан келеді. Жазып айтатын ақын алдын ала ойластырылған өлең түріне, өлшем түріне лайықтап ойға қатысты сөздерді тәртіппен тізеді.

Тілім, саған айтайын,
Осы сөздің келісін тап.
Қолым, сені қайтейін,
Каламды тұрсың қатты ұстап¹⁹, —

деп Абай айтқан суреттей отырып, сөз келісін «іздеп табды». Ауызша айтатын ақын өзі туғызған өлеңге, оның өлшем-өрнек үлгісіне жоғарыдағыдай жартылай стихиялы түрде келеді.

Қарқынм қатты келгенде
Аңдамай қалад ақылым
Қай сөзімнің дүзігін²⁰, —

деп Базар жырау айтқандай, сөз сарыны сөзді а ғ ы з а туғызып, жамырай жүгірген қозылардай тұс-тұстан қатар қаптатып жібереді. Ақын солардың ілгері озып шыққанын ұстап қалады. Я екі-үшеуін, одан көбін қатар ұстап қалып, көгендей салады. Солар ғана ақынның игергені. Өзге топ қозы жамырай жүгірген күйінде ілезде өте шығады.

Сондай бір өткір сөздің айтылып кетуінде ақын осы суырып салма тәсіл сәтіне көшкен кезде ілгергі сөздердің ұйқас сарыны табан астында, қайыптан пайда болдырар сөздер легіне, осы сөздер легінің табиғи келісіміне, ақырында осы қиыннан қиыса кетер сөз легін туғыза салған дарынға қарыздар.

Стихиялы дегенде ұйқас сәті, ұйқас туу процесі айтылып отыр. Болмаса осы ұйқасты келісім құндағындағы ой ақынның бұрыннан көңілінде, көкейінде жүреді, сабақты ойлары кеудеде өзіндік пікір-тұжырымы, пайымдауы, танымы, ақырында көзқарасы мен идеясы ретінде қатталып жатады. Жағдай сәті келгенде сол ой сыртқа

¹⁹ Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-т., 169-б.

²⁰ Үш ғасыр жырлайды. 242-б.

көрініске шыға келеді. Осы шыға келу сәтінде ойдың өлең өлшемінде тууы таза таланттың, өнердің ісі. Шеберліктің ісі [Өркім өзінің үйреншікті құралында шебер, машықты тәсілінде тапқыр]. Ал өлшем формасын табу, немесе ой желісін өлшем аясында құрап шығару бар да, осы ақындық өнерді құрал ретінде пайдаланып, қызметке жегу тағы бар. Қызметке жегу үшін құралға толық қожалық керек. Ерекше жағдайға иелік керек. Онсыз құрал қызмет етпейді, іс үстінде жемісін бермейді. *Тіл құралы, ақын тіл құралы* осындай. Дулат тұсында мұндай құралға не ақындар көп болды. Бірақ ол құралдар жасаған тілдік (сөз) материал мен Дулат жасаған тілдік материалды салыстыруға келмейді. Дулат мүлде басқа материалды жасады. Барлық тілдік материалдың туу сәті ақындар үшін бір сипаттас болғанмен, олар қандай материалды жасайтындығымен бөлектенеді. Ұрынысы келгенде жағдай түрткі боп тілге оралтқан сөз — қисынмен оралған сөз сыртқа шықпай қалатын я шықса мағынасын іле жуып-шаяр өзге сөз келісімі қабаттасар сәт бола береді. Яғни сөз несі табансыздығы мен оның сөзіндегі құбылмалылық анық көрініс береді. Ал ақын үшін пайдалы жағдай сәті болғанда осы жағдай түрткі боп тілге оралтқан сөзді, қисынымен оралған сөзді ақын ірікпей сыртқа шығарады. Міне, осы пайдалы жағдай сәтінде, өз құралында әр ақын тапқыр.

Дулаттың «Кеңесбайға», «Барақ төреге» деген суырып салып айтқан өлеңдеріне осы тұрғыдан келіп қарамайынша бағалау мүмкін емес, оның туу себебін ғана емес, тіпті өлең жүйесін, өлшем сипатын түсіну де мүмкін емес.

«Барақ төреге» өлеңі композициялық сипаты жағынан бір алуан. Өлең 6 синтаксистік бірліктен тұрады. Жол саны жағынан әр түрлі: I шумақ — 13 жол; II шумақ — 7 жол; III шумақ — 10 жол; IV шумақ — 12 жол; V шумақ — 12 жол; VI шумақ — 21 жол. Яғни шумақтың жолға бөлінуінде еркіндік бар. Бұл еркіндік шумақтың жол санын әр түрлі құруды ойластырудан, қалаудан туған еркіндік емес, ойдың белгілі бір синтаксистік бірлік аясында бітіп отыруы туғызған стихиялы еркіндік.

О, Барақ жас, Барақ жас!	1
<u>Жегенге ток, ішсең, мас.</u>	2

<u>Жақсы болса/ұлығы.</u>	3
<u>Өз елін жаудай/таламас; —</u>	4
<u>Қасқыр тартып,/қан шықса,</u>	5
<u>Жаман ит жұлып/жей берер,</u>	6
<u>Алды-артына/қарамас.</u>	7
<u>Жақсы иттің/белгісі —</u>	8
<u>Жұлмақ түгіл/жаламас.</u>	9
<u>Азған елдің/бектері</u>	10
<u>Қан шықса, елін жұлмалар</u>	11
<u>Қасқыр менен аралас.</u>	12

Шумақтың ішкі жігі, яғни жеке-жеке сөйлем бірлігіне бара-бар жігі (шумақтың периодтары) жол саны жағынан ала-құла: 2 + 2 + 3 + 2 + 3. Мұнда да ұйқас шарты топтайтын, әрі жіктейтін жол өлшемінің бірлігі сақталмайды. Демек, ұйқас жол өлшеміне, жолдың аралық теңдігіне, бірлігіне бағынбайды, сөйлемнің бітуі, яғни ойдың айтылып бітуі негізгі; жол осы заң негізінде орналасқан. Сондықтан да ұйқас пен баяндауыш-етістік бір орында тұр. Тек соңғы екі жолда ғана сөздердің орналасу реті ұйқас шартынан келіп барып туған. Осы себепті де бұл шумақта өлеңнің өрнек өлшемінде пәлендей көркемдік жоқ. Сөйлеу тілі өлшемі молырақ.

Ал II шумақ мағына жағынан I шумақпен тығыз бірлікте. Алғашқы ойдың ілгері өрістетілуі я қорытындысы есепті. Бірақ өрнек өлшемі жағынан мүлде бөлек.

1 Қазіргі қазақ ұлығы	1
2 Жаман иттен <i>несі кем?</i>	—
3 Жемтік көрсе, қан көрсе,	2
<u>4 Айрылар// мүлде <i>есінен.</i></u>	3
<u>5 Сендер/атқа мінген соң//</u>	4
<u>6 Тандыр болып суалды</u>	6
<u>7 Шалқар көлдей <i>несі бем.</i></u>	5

Шумақ іші жолдар да, жол іші сөздер де ұйқас заңымен инверсияға түсіп, әрі орын ауыстырып, әрі жол ауыстырып барып тәртіптелген. Осы себепті де *несі кем* (баяндауыш орнындағы) сөзі, біріншіден, *есінен* (толықтауышты формадағы фраза бөлегі) ұйқасын сөздің табиғи тіркес қалпын ырғаққа бөлу арқылы инверсияға түсіріп барып тапса, екіншіден, ырғақ желісі әрі синтаксистік бірлік аяқталар тұста 6-жол мен 7-жолды — яғни «шалқар көлдей несібем тандыр болып суалды» түріндегі жай сөйлемді ырғақ өлшемі қалпына салып, қайта құру арқылы *несібем* (бастауыш орнындағы) сөзін ұйқастық шекке, орынға шығарып отыр. Сөздердің табиғи тіркес қалпы ырғақ заңымен қайта құрылып, өлеңнің көркемдік сипаты едәуір артып тұр.

III—IV шумақтар да құрылым сипаты жағынан осы II шумаққа көп жақын. Ал V шумақта әрі соңғы VI шумақта біршама өзгешелік бар. Бұл шумақтағы 12 жолдың алғашқы 9 жолы тоғыз жай сөйлем. Және бәрі ұйқасты жолдар. Соңғы үш жол да өзінің толымдылығымен бөлектеніп тұрған бір ғана жай сөйлем.

- 1 $\overset{2}{\text{Құрық}} \overset{1}{\text{бердің}} // \overset{1}{\text{ұрыға}},$
- 2 Момынды $\overset{1}{\text{алдың}} // \overset{3}{\text{қырыңа}} \overset{2}{.}$
- 3 Малсыздарды // $\overset{3}{\text{таптадың}},$
- 4 Малдыларды // $\overset{3}{\text{жақтадың}},$
- 5 Тентекті жасқап // $\overset{3}{\text{қақпадың}},$
- 6 Арамдарды // $\overset{3}{\text{ақтадың}},$
- 7 Өсекшіні // $\overset{3}{\text{мақтадың}},$
- 8 Арамдық болды // $\overset{3}{\text{баққаның}},$
- 9 Орыс болды // $\overset{3}{\text{жаққаның}},$
- 10 $\overset{4}{\text{Қашан}} \overset{1}{\text{сенің}} // \overset{4}{\text{ашылар}}$
- 11 $\overset{2}{\text{Мұндыларға}} // \overset{2}{\text{құрылған}}$
- 12 $\overset{3}{\text{Қанды}} \overset{3}{\text{қара}} // \overset{3}{\text{қақпаның}}.$

Ырғақ өлшеміне келтіріп сөзді құру — поэзияның негізгі заңы. *Құрық бердің, қырыңа алдың* тұрақты тіркесі бұл қалпында өлеңнің жол аяғында үнемі келіп отыратын 3 буынды бунақ өлшеміне, яғни ырғақ жігіне

сыймайды. Ақын мұны осы өлшем аясында қайта құрып отыр. Бірінші жолдың қисыны екінші жолдың солай келуін тауып отыр. [Егер бірінші жол: «*Айдап салдың//ұр - ыңды*» болса, екінші жол өзінен-өзі: *қырыңа алдың//момынды*— түрінде келер еді]. 3—7-жолдар ырақ жағынан бірдейлікпен сөздердің орын тәртібінде айырымсыз бірлікте тұр. Бір тектес етістік-баяндауыштар сөйлемдер аяғында келіп, ұйқастар қатарын жасаған. Бірақ 8—9-жолда бұл жүйе бірлігі бұзылады. Ойға қатысты сөздердің ендігі тобы бұл өлшемге сыймайтын болған соң, ақын өзге өлшемді табады. Шумақтың 3—7-жолдарға тән құрылымы дамытылмай, кілт өзгеріс туады. Бірақ шумақтың дыбыстық үйлесімі, оның жол сайын келу шарты өзгеріске түспейді. Сондықтан шумақ бірлігі сақталып қалған. Бұл жерде *мақтадың* етістігіне *баққаның, жаққаның, қақпаның* есім сөздерін қисындап келтіріп ақын өте ірі тапқырлық жасайды.

VI шумақ ішкі сөйлем жігі жол саны жағынан бірдей түсіп, бір сипатты композициялық құрылымда келуімен ерекше бөлектенеді. Бұл жағынан ол V шумаққа қарама-қарсы тұр.

- 1 Қарағысыз ел мен жұрт
 2 Төрелік түскен шағыңа.//
 1 Ие болмай айрылдың
 2 Атаңның алтын тағына.//
 1 Қара толқын жау толды,
 2 Шығыс, батыс жағыңа.//
 1 Тұлпардан туған тұқым ең,
 2 Ере алмадың жабыға.//
 1 Етегін ашып кім күлмес,
 2 Азғындаған шағыңа.//
 1 Алдыңа келсе жүгініс,
 2 Қарамай қара ағына,
 1 Алалды сатып параға,
 2 Болыстың арам жағына.//
 1 Рухыңа нәлет келтірдің,
 2 Қабың менен сабыңа.
 1 Бұзықты құрап ел етіп,
 2 Қондырдың оң жағыңа.//

[Ұрыңа елді тонатып,
Өтірік дауды боратып,
Бүлдіре бер тағы да]

Бұл шумақта ұйқасқа қатысты жол санының бірдейлігі әрі ұйқасты жолдың орын тәртібі, ұйқасты жол мен сөйлем жігінің бірізділігі берік сақталған. Ал етістік-баяндауыш сөздің я сөз тіркесінің ырғақ жүйесімен ілгері позицияда келіп отыруы жағынан да шумақ құрылымы бір сипатты. Яғни шумақтың синтаксистік түзілісін жасауда өлшем-өрнек шартын сақтау басым.

Мұндай ой мен сөйлемнің екі жолда бітіп отыруы, сөйтіп егіз жолды сипатты өлең түрінің жасалуы, ал осы егіз жолдар қатары өзара ұйқас бірлігін сақтауы терметік-өлеңдерге тән. Дулат бұл шумақта осы үлгіге түсіп кеткен.

Дулаттың «Аякөз» бен «Ақжайлау» өлеңі таза жыр үлгісінде, дәлірек айтқанда, жырға тән шұбыртпалы ұйқас үлгісінде туған. Мұнда, біріншіден, ұйқаста еріктілік басым; екіншіден, ұйқасты жол мен ұйқассыз жолдың аралық шегінде шартты түрде сақталатын өлшем болмайды. Сондықтан да ұйқасты жолдардың қатар санында немесе ұйқасты жолға қатысты жолдың санында еркіндік бола береді; үшіншіден, бұларда екі түрлі ұйқас қатар жүреді: бірі — тұтас өлеңге я шумаққа тән желі ұйқас, бірі — қатар жолдарға тән ішкі ұйқас. Сондықтан да мұндай жыр-өлеңдер — тұтас күйінде ұйқасты өлеңдер, ұйқасқа толы өлеңдер.

Бірақ көркем сөзде әсіресе поэзияда белгілі бір жанрға тән ерекшелік, ортақ заңдылық бар да, ақынның шеберлігіне тән даралық, дара жаратылу тағы бар. Дулаттың бұл екі өлеңінде осындай ортақ жақтарымен қатар, ақынның өз, дара шеберлігіне ғана тән өрнек-өлшем үлгілері бар.

Мұны анығырақ түсіну үшін Абайдың «Сабырсыз, арсыз еріншек», «Бөтен елде бар болса» (Көжекбайға) деген өлеңдеріне назар аударған мақұл. Осы өлеңдер ұйқас сипаты жағынан, ал ұйқасты жолдардың ара-шегі, ұйқас пен сөйлем бірлігі, я сәйкеспеуі жағынан алуан түрлі. Өлеңнің ұйқас сипаты мынадай:

«Сабырсыз, арысз еріншек» өлеңі (85 жол)

1 г	6 9
..... — г а —
..... а ә а а
..... — д — —
..... а д ә а
2 ә — ә
..... а — ә ә
..... а ә	7 —
..... ә — — б
..... б ә а —
..... б ә — г
..... ә	4 а —
..... — а а г
3 а	8 б
..... а ә а д
..... ә б ә д
..... б б ә —
..... б ә ә б
..... ә	5 б е
..... — — б е
..... ә а — —
..... в — в б
..... в а —	
	 в	

«Бөтен елде бар болса» өлеңі (147 жол. Біз бір бөлімін алдық)

1 б. б,	6
..... — д, б, а.
..... а, д, ә. —
..... — б.	5 а.
..... а, е, — ә,
..... — ә. а. ә,
..... а. б. — б,
..... —	3 а. а.
..... а. —, е, —
2 а. ә,	7
..... а, —, — —,
..... а, а. а. а;
..... ә, —, —, —,
..... ә, а. — а.
..... б.	4 а.	8
..... —, а, б, а,
..... в, а, б, а?
..... в, ә. — ә,
..... г, — а ә,
..... г, ә. — —,
..... — ә. а.	[.....

«Ішім өлген, сыртым сау» өлеңі. (Бір ұйқасты 28 жол)

1.....	<i>сыртым сау,</i>	15.....	[.]
2.....	<i>деймін-ау,</i>	16.....	<i>жабырқау?</i>
3.....	<i>ертең жау,</i>	17.....	[.]
4.....	<i>япырмау?!</i>	18.....	<i>кестің бау.</i>
5.....	[.]	19.....	[.]
6.....	<i>айтсаң дау.</i>	20.....	<i>және алтау.</i>
7.....	[.]	21.....	
8.....	<i>және шау.</i>	22.....	<i>жүз тарау.</i>
9.....	[.]	23.....	
10.....	<i>батыр-ау?</i>	24.....	<i>Қанталау?</i>
11.....	[.]	25.....	<i>жарқын-ау!</i>
12.....	<i>бас асау.</i>	26.....	
13.....	[.]	27.....	[.]
14.....	<i>жайдары-ау.</i>	28...	<i>бір бар-ау.</i>

Міне, бұдан көрінетіні — жыр-өлеңде бір ұйқасты өлең жігінің (шумақтың) жол санында тұрақты өлшем шарты жоқ. Ұйқас жүйесінде де бір сипаттастық жоқ. Бірақ дара ұйқасты шумақ не ұйқастас шумақтар қанша жол болып келмесін, ұйқас формасы қандай боп келмесін, мұның өзі сол өлеңге я автордың стиліне тән ерекшелік. Өйткені ұйқас жасауда, ұйқасты сөздердің дыбыстық құрамының қандайлығында, ұйқас пен ырғақтың негізінде көрінген сөздердің, жолдардың орын тәртібінде, ұйқас сөздің қандай грамматикалық формада тұруында, сөйтіп қандай сөйлем түрінің жасалуында, оның қанша жолды қамтуында бір-біріне ұқсамайтын көп айырымдар бар.

«Аякөз» өлеңінде шумақ қанша болса, ырғақ түрі де, ұйқас түрі де, сөйлемдік сипаты да сонша. І шумақ — 11 жол:

- 1 Тауды скіге ⁴ЖАРАСЫН⁶
₁ ³ ₂
- 2 Тастың қашап АРАСЫН//
₂ ₁
- 3 Кесіп өтіп кезенді
₃ ₄ ₅
- 4 Аякөз, қайда БАРАСЫН?//
- 5 [Жағандағы сұлу тал
 6 Саясының шөбі бал
 7 Ерекше семіз ішкен мал]
- 8 Сумаң қағып /с.ү й р і қ т е й./
₂

- 9 Шалқып шапқан/жүйріктей/
 10 Екіге бөліп, ерке су,
 11 Қас пенен көздің АРАСЫН.

Бұл шумақ соншалық көркем құрылған. Осы қалпында ойша ұғынуды қалайтын, ауызекі сөйлеу тілі машығындағы норма-формаларға салуға келмейтін үлгіде — поэтикалық жаңа қисын-өлшемде туған. 8—11-жол күнделікті тілдесу, сөйлеу түріндегі қатынас қызметін атқаратын тілдің нормаларына салып барып ұғынуға келмейді. Біріншіден, 8—9-жол сырттай ұқсас: екеуі де бір формалы мағыналас сөздің ұйқасында тұр, интонациялық жігі де бір тұста. Бірақ 8-жолда ырғаққа қатысты синтаксистік орын алмасу бар да, 9-жолда сөздер өзінің табиғи қалпында орналасқан. Екі жолда қатар шепте тұрған «сумаң қағып, шалқып шапқан» тіркесінің бірі баяндауыш, бірі анықтауыш болғанына қарамай, бір текті логикалық мағына береді, бір сипатты қызмет орнында тұр. Екіншіден, сөйлем көсемшеге бітіп тұр. Бірақ шумақты аяқтап тұрған «а р а с ы н» сөзі «б а р а с ы н» сөзімен ұйқас құрап тұрғандықтан, яғни шумақ ұйқастас сөзбен біткендіктен, сөйлемнің көсемшелі формасы аңғарылмайды.

II шумақ таза бір формалы ұйқасқа құрылған, әрі бұл оны өзге шумақтардан бөлектеп тұр.

Тарбағатай тауынан
 Тоқсен сала / қосыл-ып,
 Тоғыз өзек / түйіс-іп,
 Ақтың төмен / жосыл-ып.
 Ағының тасты / ағыз-ып,
 Арнаң қалды / осыл-ып.
 Қүркіреген / үніңнен
 Аңдар қашты / шошын-ып.//
 Қырға суын / тар а д ы,

3
 Ойға суың / б а р а д ы
 I
 Тоғанменен тосыл-ып.

Көсемше формадағы сөздер бір ұйқас жасап тұрғанмен, бірінде бағыныңқылы сөйлемнің баяндауышы болып, бірде бағыныңқылы сөйлемнің күрделі баяндауышы құрамында тұр. Оларды бірдейлестіріп тұрған ырғақ негізінде жасалған орын шебінің бір тұтастығы ғана.

III шумақ әрі өзінің ұйқасы жағынан да, әрі сөйлем түрі жағынан да, әрі сөйлем мүшелерінің теңдігінен тұрған ерекше интонациялығымен де бөлек.

Аякөз, сенің бойыңда,
 Несібе, ырыс [—] тегіс қ о й.
Сай, салаң — балғын жеміс қ о й.
Қырың — малдың кіндігі,
Ойың — өнім, егіс қ о й.

Бұл шумақ өлеңнен гөрі ұйқасты сөзге көп ұқсас.

IV (7 жол), V (6 жол) шумақта пәлендей ерекшелік жоқ. Ал VI—VII шумақ ұйқас жігіне қарай қос жолды болып келу жағынан, бір сипатты сөйлем формасында бір келіп, бір ғана синтаксистік тұтастық құрауы жағынан ерекшеленеді. Бірақ осы қосар жолдар сөйлемдік құрамы жағынан да, баяндауыштың ұйқас позициясында тұру-тұрмау жағынан да іштей өзара айырымға ие.

Би, старшын мойнына	—
<u>Жезден қарғы т а ғ ы н д ы.</u> //	а
<u>Аға сұлтан қазылар</u>	—
Майырға ² <u>болды</u> ¹ <u>жағымды.</u> //	а
³ <u>Шайқады</u> ¹ <u>қулар</u> ² <u>толымды,</u>	—
<u>Тайғызды</u> бастан <u>бағымды.</u> //	а
Қара ісіне дем беріп,	—
³ <u>Қарайтты</u> ⁵ <u>әдей</u> ¹ <u>ағынды.</u> //	а
<u>Ұзын өріс</u> <u>қысқарып,</u>	—
<u>Кең қонысың</u> <u>тарылды.</u> //	а
Сөзіңнен кетіп <u>бәтуа,</u>	—
<u>Құт-берекең</u> <u>арылды.</u> //	а

Ағайын араз болған соң, // —
⁶ ⁷ ⁸
Ел екіге жарылды. // а
⁴
 Қарайласпай жоғына, —
² ³ ¹
Көре алмай күндеп барыңды. а

VII шумақ ырғақ желісінде II шумаққа көп ұқсас: мұнда үдей желдірте айту басым. Бұл ерекшелік көсемше формалы сөздің «сөйлемді аяқтаушы тәсіл» ретінде ұйқас позициясына шығуына байланысты.

³ ⁴ ⁵
 Жауға шабар ерің жоқ
¹ (2)
 Сақадай болып *сайланып.* //
¹ ²
 Төсек жады мырзалар
³ ⁴
 Ала баспақ *байланып.*
⁷ ⁸
 Үй күшіктей үреді,
⁵ ⁶
 Отының басын *айналып.* //
³ ⁵ ⁴
 Жеріңнің алды шұрайын,
¹ ²
 Дуан салып *жайланып.* //
² ³ ¹
 Датыңды айтсаң орысқа,
⁴ ⁶
 Сібірге кеттің *айдалып.* //
⁵ ⁶
 Бейнең қандай болды екен,
⁴ ¹
 Қарасаңшы бір мезгіл
² ³
 Қолдарыңа *айна (а) лып.*

Шумақ барынша инверсияға құрылған. Ұйқас жасауда — яғни ұйқастың орын позициясын таңдауда, әрі оның әуезділігін ескеруде ақындық өнер шеберлігі анық көрінеді: (с) *айланып* — (б) *айланып* — *айналып* — (ж) *айланып* — *айдалып* — *айн(а)алып* түріндегі дыбыстық бірлік үндестігінде ұйқас жасау — әрі сөз тапқырлығын, әрі өрнек тапқырлығын қажет етпек.

«Ақжайлау...» өлеңінің композициясы мен синтаксистік бірлік сипатынан мына ерекшеліктерін атауға болар: бірінші, шумақтардың бөлек-бөлек, кереғар алшақ ұй-

қас үлгісінде тууы; екінші, ұйқас қатарындағы шұбыртпалы сипат. «Аққан бұлақ сай-салаң» деген шумақ — 30 жол. Осы шумақ мына түрде ұйқас құраған:

1	сай-салаң	16	—
2	ай налаң	17	ай налам
3	кең алаң	18	—
4	кең далам //	19	хан қараң
5	—	20	—
6	қай балаң	21	ханы арам
7	—	22	бас аман
8	бай балам	23	бай сараң
9	—	24	бош алаң
10	жай ланам	25	қыз балаң
11	—	26	кер табан
12	қайғ(ы) алам	27	ат шабан
13	[заманды]	28	жо балаң
14	[адамды]	29	—
15	—	30	мен барам

Ал соңғы 9-тармақ:

Мынау азған заманда:

Қарасы — антқор, ханы — арам;

Батыры — көксер бас аман;

Бәйбіше — тантық, бай — сараң;

Бозбаласы — бошалаң;

Қырсыға туды қыз балаң;

Нары — жалқау, кер табан;

Құсы — күйшіл, ат — шабан

Жырғалаң жоқ, — жобалаң; —

түрінде келіп, өзгеше синтаксистік формаңның жасалуы, оның әрі бір тармақ аясында өзгеше тәсілмен сыйыстырылып берілуі, әрі тұтас тармақтың бір ұйқаста тұруы өте сирек үлгі.

Қорыта айтқанда, бұл екі өлең де жұп-жұмыр күйінде сом құйыла салған, әр түрлі өрнек-өлшемде бірден тұтас төгіле салған туынды.

Бұлар ауызша шығарып айту дарыны соншалық күшті, сөзді қисындау шеберлігі ерен ақындарда ғана болатын қасиет туғызған өлеңдер. Оның үстіне дүние тануы, данышпандығы зор ақындық тәмаша сыншылдықпен, берік, айқын көзқараспен табысқанда ғана осындай өлең тумақ.

3	<u>Үлгісіз тымақ пішкенше,</u>	г
4	<u>Адам деген атақтан</u> <u>Садаға болып, аулақ кет.</u>	В

Екі шумақ екі түрлі ырғақ желісінде туған. Сондықтан бұлардың синтаксистік құрылысы да екі түрлі. Соңғы шумақта баяндауыш-етістіктер ұйқас жасап тұр да, алғашқысында инверсия заңымен етістік-баяндауыштар жол басына кетіп, шумақ фонетикалық ұйқасқа құрылған.

III шумақ өз алдына бір бөлек сипатта.

	1	<u>Ақылыңмен теңгеріп,</u>	д
I.	2	<u>Қайратыңа дем беріп,</u>	д
	3	<u>Өзінді өзін меңгеріп,</u>	д
	4	<u>Қайрудағы сұңқардай</u>	—
	/4/	<u>Мезгілімен жем беріп, //</u>	д
	4	<u>Қымтып ұстап тізгінді,</u>	—
II.	3	<u>Анадан да сақ болып,</u>	—
	1	<u>Тарпаң атқа мінгендей</u>	—
	2	<u>Алдына бесік өңгеріп</u>	д
	5	<u>Мақсатыңа сүйтіп жет.</u>	В

Алғашқы 5 жол ырғақ өлшемі жағынан бір, әрі сөйлем түрі де ұқсас. Бір тектес грамматикалық формалы тұрақты тіркес аясы мен ырғақ өлшемі сәйкес келгендіктен, жол бойы сөз қатарында инверсия жоқ. 1—5-жол (не 1—4-сөйлем) бір сипаттас. Бірақ шумақтың екінші бөлегінде айтылар ойдың сөз-материалының ырғақ өлшеміне бөлінуі, дыбыстық құрамы ұйқас желісін ары қарай созуға ерік бермейтіндіктен, ақын салмақты ұйқасқа емес, инверсия мен интонацияға салған. Ал өлең жолының ұйқаспен қайырылу шарты ақынды келесі жолдардың орнын барынша ауыстырып қайта құруға итермелейді. Осыдан келіп жолдар грамматикалық формалардың бірлігі, келу тәртібі жүйесін сақтамай, ырғақ өлшемі жүйесінде, логикалық мағына бірлігінде тұр.

IV шумақ синтаксистік құрылысы жағынан алдыңғы шумақтардан мүлде бөлек.

I	<u>Тыңдама-саң/сөзімді,</u>	а
	<u>Келеке қыл-ма/өзімді.</u>	а

II Мұнар шал-са/ көзіңді,
Маңайыма / жола-ма,
 Жанжал тапау талақ бет.

а
 —
 В

Құрмалас сөйлем мүшелері (сыңарлары) өз ретімен тұр. Мұнда ешқандай поэтикалық рең жоқ. Бірақ ырғақ өлшемі сөйлем-сөздердің (тіркестердің) табиғи орын тәртібін бұзып, сөйлемнің баяндауыш-етістіктерін жол басына ауыстырған. Ал *сөз/өз/көз* — деген фонетикалық ұйқасты сөздер бір ғана грамматикалық қызметте тұрғандықтан, бір тектес түрленіп, өлеңнің ұйқасын жасаған.

Өлеңде төрт шумақ төрт түрлі ұйқаспен жасалған. Ал бұл ерекшелік ақынның таңдауынан тумаған, шумақ құрып тұрған сөйлемдердің ерекшелігінен келіп туған. Ақын қожалығымен жасалған ұйқас — шумақ-аралылық желі ұйқас қана.

Өлеңнің тұтас ұйқас желісі мынадай:

	I		2	д
1	—	3	д
2	—	4	—
3	а	5	д
4	а	6	—
5	—	7	—
6	В	8	—
	II		9	д
1	г	10	В
2	г		IV	
3	г	1	е
4	—	2	е
5	В	3	е
	III		4	—
1	д	5	В

Жұртқа белгілі, ұйқас өлеңге түрлік сипат береді. Бірақ қанша өлең болса да, қай дәуірде жасалса да, белгілі ғана ұйқасым шарттары бар. Ал халық поэзиясындағы осы дәстүрден, ортақ үлгіде өлең жарату дәстүрінен сытылып шығу дара ақындық дәстүрдің туған кезіне тән. Бұл кезде өлең қанша болса, оның композициялық-синтаксистік құрылысы да сонша болады. Тіпті бұл ерекшелік өлең ішіндегі жеке-жеке шумақтарға да тән болады.

Әрине, өлеңнің ұйқасы бір ғана грамматикалық формаға құрылса, онда мұндай өлеңнің синтаксистік

құрылысы бір ізді болмақ. Ондайда өлеңге жалпылама түрде ортақ сипаттама беру жеткілікті. Ал өлеңнің ұйқасы өзгермелі шумақтардан тұрса, ондайда әрбір шумақ жеке-жеке талдауды керек етеді. Өйткені ондай әр шумақтың синтаксистік құрылысы әр түрлі боп келеді.

2. «Қылжың, қылжақ туысқан». Бұл өлең сыналатын адамдары, сыналар мінез-құлық, сынау тәсілі жағынан Абайдың «Сабырсыз, арсыз, еріншек» деп басталатын өлеңіне көп жақын. Бұл өлең Шәкір Әбенев қолжазбасында да, «Үш ғасыр жырлайды» деген жинақта да композициялық бір тұтастықта жіксіз берілген. Ал шын мәнінде, бұл өлең шумаққа құрылған. Әр шумақтың соңғы жолдары өзара ұйқасып, желілі ұйқасты өлең түрі жасалған. Әрине, шумақ іші ұйқаста тұрақты шарттылық жоқ. Әр шумақтың ұйқас үлгісі де әр түрлі. Өлең жолы мен сөйлем жігінің ара қатынасы да үнемі бір ізді емес. Бұдан, әрине, ұйқаста тәртіп жоқ деген ұғым тумайды. Әр шумақты жеке алғанда олардың әрқайсысына тән ұйқас түрі бар.

I шумақ — 11 жол. Өлең ұйқасы: —, б, —, б, —, б, —, б, —, б, Д түрінде.

1. Қылжың, қылжақ туысқан,
2. Қырт пен мылжың ағайын.
3. Бәрінен де дауасыз
4. Өсекті қайтіп бағайын?
5. Мақтан күйшіл жігіттей
6. Бабын қалай табайын?
7. Жағымсыз сөз әркімге
8. Жұмсайтұғын малайым.
9. Бәрі тегін жер тезек,
10. Қайсысын тандап алайын?
11. Асыл сөзден БҰЛ КЕТТІ.

Шумақтың I—2-жолы, 9-жолы бастауышты, баяндауышты дара-дара сөйлем-жол болғанмен, түр жағынан екі жол бірігіп, тиянақты бір-бір сөйлем жасап тұрған жолдардың (3—4; 5—6; 7—8) табиғатынан бөліп алғысыз. Шумақта әрі өзара тең ырғақ жүйесінде, әрі тең композициялық бірлікте тұрған жеті жай сөйлем бар. Ал 11-жол алғашқы жолдармен грамматикалық

байланысқа (форма арқылы байланысқа) түспей дара тұр.

II шумақ мүлде өзгеше: ұйқас түрі де, синтаксистік құрылысы да бөлек. Шумақ жолдарды *aaabbbввД* түрінде келіп, бір ғана сөйлем құрап тұр. Әр жол бір сөйлем, әрі бір ұйқасқа ие. Ал ұйқас әр түрлі болғанмен, бағыныңқы сөйлемдер мағыналас формада (*-ып, -й* көсемше формасында) тұр.

- 1 Келемеж қылып || атасын,
- 2 Алмай ақыл || батасын,
- 3 Мойнына алмай || қатасын,
- 4 Шаруа десе || жирендеп,
- 5 Өсек десе || сүйрендеп,
- 6 Қымыз андып / қыдырып,
- 7 Бейпіл сөзге / сыдырып,
- 8 Жалаңдасып ҰЛ ҚЕТТІ.

Осы өленде көзге түсер үш ерекшелік бар: бірінші, адамның мінез-әрекеті суреттелетіндіктен, бірлі-жарым ауытқуларды атамағанда, өлең бастан-аяқ көсемше формасына құрылған етістік-баяндауышты болып келеді. 69 өлең жолының отыз сегізі көсемше-баяндауышты да, он бірі етістік-баяндауыш. Ал осы етістік, көсемше формалы сөздердің 38-і (27+11) ұйқас жасап тұр. Екінші, осы көсемшелік өлеңнің синтаксистік құрылысына өзгеше сипат берген. I, VI шумақтан өзге жеті шумақ түгел дерлік көсемше-баяндауышты бағыныңқылы сабақтас сөйлем.

- 1 Қонысына қона алмай,
- 2 Шаруасы оналмай,
- 3 Бай мен кедей андысып,
- 4 Арасынан жем тауып,
Араласқан сан пысық,
- 5 Дөң асқан мал табылмай,
- 6 Ашылған етек жабылмай,
- 7 Біріне-бірі сеніспей,
- 8 Кешірім жасап кеңіспей,
- 9 Бет-бетімен ЕЛ ҚЕТТІ.

Осы 9 жол өлең бір ғана сабақтас сөйлем: алғашқы 8 жол-сөйлем (9 жол 8 сөйлем) бірыңғай жарыспалы бағыныңқылы сөйлемдер де, 9-жол—басыңқы сөйлем. Ал үшінші ерекшелік— әрбір шумақ іші ұйқас өз алдына бөлек-бөлек боп келеді. Мұндай ұйқас түрі анығырағы, мұндай ұйқас түрінде шумақ жасау Дулаттың көп өлеңдеріне тән.

Жұртқа белгілі, өлең шумағының жол мөлшері және олардың ұйқасты жолдарының келу реті, не бірнеше ұйқастың бірдей (я жікті ретімен, я кезектесіп) қатысуы сияқты ерекше белгілеріне қарай шығыс поэзиясында әрі орта ғасырлық европа поэзиясында өлең бірнеше түрге бөлінген. Дулатта да осылай топқа бөлуге болатын ерекше ұйқас түрлері бар шумақтар кездеседі. Өкініші сол — Дулат бұларды системаға айналдырмаған. Олар белгілер түрінде ғана кездеседі. Айталық, осы өлеңнің ұйқас контуры мынадай:

I		5... б	6.... —	2.... а
1... —		6.... в	7.... а	3.... а
2... б		7.... в	8.... Д	4.... а
3... —		8.... Д	V	5.... Д
4... б	III		1... а	VIII
5... —		1.... а	2.... а	1.... а
6... б		2.... а	3... б	2.... а
7... —		3.... а	4... б	3.... б
8.... б		4.... б	5.... Д	4.... —
9... —		5.... б	VI	5.... б
10... б		6.... Д	1... а	6.... в
11... Д	IV		2.... а	7.... в
		1.... а	3... б	8.... г
II		2.... а	4... б	9.... г
1.... а		3.... а	5.... Д	10.... Д
2.... а		4.... —	VII	
3.... а		5.... а	1... а	
4.... б				

Міне, осы өлеңдегі II, III, V, VI, VIII (бұл соңғы шумақты *aabbbvvggD* түрінде сәл өзгертсе болды) шумақтарды өзіндік тұрақты өлең тармағы, ұйқас үлгісі бар дулаттық жаңа өлең түрі деп айтуға толық болар еді. Реті келгенде айта кетуге тура келеді: қазіргі қазақ поэзиясы XX ғасырдың басы мен XIX ғасырда, одан ілгері жасалған мұраларға тән өлең түрлерін пайдалануда, тіпті көріп тануда көп кешен жатыр.

3. «А т а н ы б а л а а л д а д ы». Бұл 50 жол өлең

тоғыз шумақтан тұрады. Алғашқы төрт шумақ жол саны және олардың бір ғана ұйқаста тұруы жағынан (аааб — әәәб — гггб — дддб) ұқсас. Ырғақ, интонация жағынан да бір сарынды. Осы өлшем VII шумақта тағы қайталайды. Ал V, VI, VIII, IX шумақтарда тармақ саны, олардың ұйқасы бір ізді емес, бірақ өлең тұтас күйінде шумақаралық желі ұйқасқа құрылған: ұзынды — тізілді — бұзылды — үзілді — қызынды — көзіңді — кезінді — езіңді — сөзімді түрінде келетін фонетикалық ұйқаста тұр. Ал бұл ұйқастар барынша шеберлікпен жасалған. Оны анық тану үшін ұйқасқа түсірілген бұл тоғыз сөздің (— ұзын, -тіз, -бұз, -үз, -қыз, -көз, -кез, -ез, -сөз) — зынды — зілді — зылды — зілді — зынды — зіңді — зінді — зіңді — зімді түрінде дыбыстық жағынан бір ізге түсірілуін, бірақ бұлардың әр түрлі грамматикалық форманттар екенін ойға оралту керек болды.

Әр шумақ сөйлем түрі жағынан бөлек-бөлек: біріншіден, ырғақ өлшеміне орай баяндауыш-етістіктер бірде ұйқас шенінде, бірде инверсияға түсіп, жолдың алдына ауысып отырады; екіншіден, шумақтың әрбір жолы бірде бастауышты + баяндауышты болып келсе, бірде тұтас шумақ ортақ бастауышты болып келеді. Осыған орай желі ұйқасты жолдың сөйлемдік сипаты да әр түрлі: бірде бастауышты + баяндауышты сөйлем-жол, бірде.... + баяндауышты сөйлем-жол, бірде жалаң баяндауыш-жол, бірде тек тұрлаусыз мүше-жол түрінде келіп отырады. Осыларға қарамай, өлең бір ғана күрделі синтаксистік тұтастыққа құрылған: әр шумақ іштей әр түрлі сөйлем түрінде болғанмен, желілі, сабақтас ойдың бір-бір үзiгi ретінде өзара тең дәрежеде ұласа жалғасып жатыр. Ол, егер өзге бірыңғай сөйлемдерін қоспағанда, мына түрде қатар жасар еді.

[Теңгерер жақсы қалмады]
 Қысқа менен ұзынды;
 [.]
 Бұзақы би боп түзілді;
 [.]
 Елдегі жақсы бұзылды;
 [.]
 Достықтың қылы үзілді;
 [.]
 [Томаға көзді боз тарлан]
 Қыршаңқы болып қызынды;
 [.]

Ашпассың елім көзінді;
 [.]
 Қадірді алды кезінді;
 [.]
 [Елбендетіп көтердің]
 Ебелектей езінді;
 [.]
 Кімге айтамын сөзімді.

Өлең түрін жасауда жол қайталау, жол аяғы сөз қайталау қазақ поэзиясында бұрыннан бар құбылыс. Ал шумақаралық ұйқасты жолдың желісін жасау — қазақ поэзиясында Дулаттан басталады. Бірақ ақын осы өлең түрінің тармақ санына келгенде қатаң шарт қоймайды. Өлеңді қатаң өлшемге салып, ақындық шабытқа тұсау салуға келгенде босаңдық жасайды. Керісінше, осы шарт қоймаудың өзі бір принцип. Олай болса, тармақ саны әр түрлі боп келудің өзі — өлеңнің бір түрі. Ал осы әр түрлі тармақ санын олардың ұйқас түрін негізге алып, әр түрінде бір-бір өлең жасаса, Дулаттың өлшем-өрнек үлгісінде қанша өлең түрі туарын теориялық тұрғыдан келіп пайымдасаңыз, Дулат поэзиясының түр жағынан қаншалықты бай екеніне анық көз жетер еді.

4. «Әуелгі қазақ деген жұрт». Өлең тарихи тақырыпқа құрылған. Сюжетті желісі бар. Поэма деуге де болатын ұзақ толғау. 260 жол осы өлең 12 абзацқа бөлінеді. Ал әр абзац аралық желі ұйқаспен байланысатын бірнеше шумақтан тұрады. Әр абзацта шумақ саны әр түрлі.

Өлеңнің шумақтары жол саны мен ұйқастық бірлігі жағынан бір тұтас емес. Демек шумақтар өзінің синтаксистік жүйесі жағынан да әр түрлі.

I—IV абзац өткен тарихты баяндау болғандықтан сипаттай-суреттей айту негізгі тәсіл. V абзац үш шумақ.

Сен туған жерді <u>тастадын,</u>	а
Теріске елді <u>бастадын,</u>	а
Арқаға аяқ <u>басқанын,</u>	ә
Қаратаудан <u>асқаның —</u>	ә
<u>Түлігі төртеу мал үшін;</u>	Д
<u>Бетегесі бырдай боп,</u>	а
<u>Майсасыры дырдай боп,</u>	а
<u>Тарлаулары балдайын,</u>	
<u>Балауы жая-жалдайын,</u>	ә

<u>Ойы түрлі кілемдей,</u>	б
<u>Солқылдап қыры кілендей</u>	
<u>Салқын самал дала үшін;</u>	Д
<u>Ен жерді мекен етем деп,</u>	а
<u>Игілікке жетем деп,</u>	а
<u>Кеңшілік сүтін ішем деп,</u>	ә
<u>Ойменен тон пішем деп,</u>	ә
<u>Қара қазан, сар бала</u>	—
<u>Кемпір-шалдың қамы үшін.</u>	Д

Бірақ осы үш шумақ бір ғана мағыналық бірлікте, бір ғана синтаксистік тұтастықта тұр. Яғни «Қаратаудан асу»— түлігі төртеу мал үшін; салқын самал дала үшін; кемпір-шалдың қамы үшін. Сондықтан бірінші шумақтың соңғы жолы қандай қызметте тұрса, соңғы екі шумақ тұтас күйінде сондай қызметте тұр. Бұл абзац аралары нүктелі үтірмен бөлінетін бір ғана синтаксистік бірлікте тұрған өлең.

Бұл шумақтар осылай бір ғана синтаксистік бірлікте, бір ұйқаста тұрғанмен, әрқайсысы синтаксистік құрылысы жағынан бөлек-бөлек. Екінші шумақ тұтас күйінде сөйлем мүшесі — бірыңғай анықтауышы бар баяндауыштан ғана тұрған «сөйлем». Әрине, 3—6-жолдың — (*-дайын/-дай* формалы) анықтауыштық орны анық. Ал 1—2-жол «боп» етістігімен келіп қалайша анықтауыш орнында тұрмақ деген заңды сұрақ болары қақ. Бұл жерде ырғақ өлшеміне (буын санына) сыймаған сөздің қысқаруы бар. Негізінде бұл жолдар — *«Бетегесі бырдай боп жатқан, Майсасыры дырдай боп жатқан»* түрінде келуге тиіс жолдар. Керісінше, үшінші шумақ тұтас күйінде бірыңғай фразеологизмнен болған баяндауыш формалы анықтауыш-сөйлем.

VI абзацтың жол саны да, шумақ саны да барынша көлемді. Мұнда 8 шумақ бар (68 жол). Ақын осы 68 жолды өлеңде *«сен осылай етіп, осыларды істегенсін»* деген бір ғана күрделі ойды (сабақтас ой желісін) айтқан. [Егер ықшамдап құрса, сегіз шумақ өлең сегіз ұйқасты жолы, осы жолдарға қатысты екі-үш ұйқассыз жолы бар бір ғана шумақ өлең етіп қайта құруға барынша бейім.] Әр шумақ мағына жағынан, әрі сөйлем жүйесі жағынан

тиянақталып отырады. Бірақ осыған қарамай бір ғана деммен (тыныспен) арасын үзбей айтуды тілейді. [Осы ерекшелігімен әрқайсысына тән бағыныңқы сөйлемі болатын бірыңғай салалас құрмаласқа көп ұқсайды]. Сөйтсе де әр шумақтың өлшем-өрнегі бөлек-бөлек.

Бірінші шумақ — 14 жол өлең — бір-ақ сөйлем. Онда да 13 жол өлең көсемше формасында (-ын) тұрған бірыңғай жарыспалы бағыныңқы сөйлем де, шумақты тиянақтайтын жол — басыңқы сөйлем. 6—7-жолдан басқа жолда инверсия жоқ та, көсемше формалы сөз жол аяғында келіп, әрі бір текті баяндауыш-ұйқас жасап тұр.

- 1 Тобышақ атты бүгілтіп,
 - 2 Құйрық-жалын сүзілтіп,
 - 3 Езді бордай үгілтіп,
 - 13 Талдырмашты талдырып,
 - 14 Ақсақ-тоқсақ қалдырып,
- Үдере тартып көшкенсін;

Шумақтың түгел жолы бір формалы болып, бір ғана сипатты қызметте (бірыңғай жарыспалы бағыныңқы сөйлем қызметінде) тұрғандықтан, әрі жолдың соңы бірыңғай баяндауыш (баяндауыш-ұйқас) қана болып қоймай, жол басы сөздер түгелдей бір ғана қызметте-толықтауыш орнында тұрғандықтан, әрі бір ғана ырғақпен, бір ғана интонация арасында айтылатындықтан, жол қатарының көптігі тіпті де сезілмейді.

Екінші шумақ — 4 жол өлең — бір-ақ сөйлем. Алғашқы шумақтан ерекшелігі — баяндауыш-ұйқастардың өзге грамматикалық формада (-кем + де) тұруы ғана.

- Сыр, Қуаннан кеткенде,
- Арыс, Келес еткенде,
- Талас, Шуға жеткенде,
- Түйеннің қомын шешкенсін;

Үшінші шумақ — 9 жол өлең — бір-ақ сөйлем. Алғашқы сегіз жол бір ғана грамматикалық тәсілмен (-ын көсемше формасымен) жасалып, бірыңғай бағыныңқы сөйлем қызметінде тұр. Бірақ ұйқас бірыңғай емес. Кейінгі жолдардың табиғи тіркес қалпы (алғашқы жолдардың ырғақ өлшеміне сыймағандықтан) ырғақ өлшемімен бөлініп, инверсияға түсіп, екінші ұйқас жасаған. Ырғақ бір

жол бойында екі түрлі ұйқас жасап (бірі — жол іші грамматикалық ұйқас, бірі — жол аяғындағы фонетикалық ұйқас), өлеңнің көркемдік сипатын арттырып тұр.

Шу бойына//ығыр ғып,
 Төрт түлік демін//алдырып,
 [Қошқардың шешпей//күйегін]
 Қойды қысыр//қалдырып;
 Тұлпардың тозып//т а б а н ы
 Нардың апшып//қ а д а м ы
 [Бұйдасын іркіп//баяулап]
 Мұрнын жырып//ш а б а н ы
 Сарыарқаға түскенсін;

Төртінші шумақ — 8 жол өлең — бір-ақ сөйлем. Синтаксистік құрылысы жағынан ілгергі шумақтармен бір сипаттас. Өлең тілінен ықшамдап (оның көркемдегіш тәсілдерінен «арылтып») алғанда: *...қоныс таптым деп, ... бағланды жеп, сапырып қымыз ішкенсін, — түріндегі* ғана сөйлем.

3	Ен ⁵ қоныс ⁷ таптым ⁶ деп оң ай	1
1	¹ Өрісі кең, ну ² тоғай,	2
2	³ Суы тұнық, шөбі қау, [Жалғыз ғана жиең жау]	3
4	Бағланды <u>жеп</u> еті бал,	5
(4)	Сары ала қазы, жая-жал,	6
5	Сапырып қымыз <u>ішкенсін;</u>	7

Бұл шумақта өзара ұйқас жасап тұрған 1 — 2-жол (шумақ жолының рет санымен алғанда 2 — 3-жол) 3-жолдағы «қоныс» сөзінің бірыңғай анықтауыштары ғана. Ал 5—6-жол ұйқасқа түсіп тұрған бірыңғай толықтауышты жай сөйлем: *сары ала қазы(ны), жая жал(ды), еті бал бағланды жеп*. Шумақтағы 4-жол авторлық қыстырма сөз, ұйқасқа өткелек жасаудан туған тәсіл құралы. Демек, бұл шумақта өлең синтаксистік құрылыс ыңғайымен емес, көркемдік тәсіл ама-лымен формаға түскен.

Бесінші шумақ — 8 жол өлең — бір-ақ сөйлем: онда

да бір ғана бағыныңқы сыңары бар сабақтас сөйлем. Ал ұйқасты жолдарды жасап тұрған бірыңғай толықтауыштар немесе мүше-жолдар. Егер өлең тілінің көркемдік формаларын «сыпырып тастаса»: (1) ... қылыш дүзімен... (2) қалмақтың жерін тегін алдым деп, ойламай ақыл пішкенсін,— түріндегі сөйлем ғана. Ал 4-жол қарасөзге тән нормадан ауытқып, ырғақ ұйқас заңымен жаңа норма тауып, қайта тіркеске түскен толықтырушы қызметінде тұрған анықтауыш қана. Осы шумақтағы 6-жол авторлық қыстырма сөз-жол.

1(1)

Ақ білектің күшімен,

2(1)

Ақ найзаның ұшымен,

3(1)

Наркескен қылыш дүзімен,

[Қан қатқан жасыл дүзінен]

4(2)

Он сан қара қалмақтың

[Бермегі бар алмақтың]

Жерін тегін алдым деп,

Ойламай ақыл пішкенсін;

Бір ерекшелік: I — V әрі VII — VIII шумақта бір ғана логикалық «сен» деген бастауыш бар да, ол шумақ іші бағыныңқы сөйлем-жолдарға да, басыңқы сөйлем-жолдарға да тең ортақ. Ал VI шумақ бұлардан өзгешелеу: логикалық бастауыш («сен») орнында барлық грамматикалық бастауыштарға ортақ бір ғана логикалық анықтауыш («сенің») тұрады да, бағыныңқы сөйлем-жолдар дара-дара бастауышты, баяндауышты болып келеді. Бірақ сөйлемнің түрі жағынан өзге шумақтармен бірдей. Шумақтағы 14 бағыныңқы сөйлем-жолдың баяндауышы бірыңғай көсемше формасында тұр. Олар жол аяғында келіп әрі 14 жолға ұласқан баяндауыш-ұйқас қатарын жасап тұр. Сөйлемдегі түр бірлігі, ырғақтағы бір сарындық, ұйқастағы бір формаластық әрі бұлардың сыртында сөйлем-жол бойында тұрған сөздердің тіркесіне тән өте көркем бірліктегі фразалық сипат, сөздердің өзара дыбыстық үйлесімі — бәрі соншалық астастық тауып, шумақтың тілдік, түрлік, әуездік көркемдігін барынша арттырып тұр.

Сауытты ерің зерігіп,
Сары бойдағың ерігіп,
Маңғаз байың балпандап,
Мақтанкөйің талтандап,
Жасөспірім Жар таңдап,
Бәйбішілер балқылдап,
Ақ пейіл шалдар аңқылдап,
Ақ көңілдер жарқылдап,
Бой жеткенің бұралып,
Таналары жалтылдап,
Кербездерің керліп,
Басуға аяқ ерініп,
Шешенің судай төгіліп,
Тыңдаушың бордай егіліп,
Өз-өзіңнен іскенсің;

Осылай 14 жолда қауымның он екі тобын теріп атап, олардың мінез-құлқы, пішімі, әрекеті, ішкі көңіл-күйі сондайлық анық, дәл әрі өте образды көрінетін сурет полотносын жасаған. Көркем әдебиетте осындайлық аз сөзбен жасалған картиналар өте сирек ұшырасады.

Дулаттың осы өлеңінде оның шумақаралық әрі шумақ іші композициялық-синтаксистік құрылымын тануға көмектесетін, бұлардың сыртында өлеңнің шумаққа тән өлшем-өрнегін тануға, ұйқас, интонация, логикалық пауза дегендер арқылы өлең жолының орналасу тәртібін тануға көп себептігі тиер белгілер бар.

Бірінші, осы өлеңнің бір алуан шумақ топтары мына түрде қиысады:

Бұл қиысу екі шумақтан жеті-сегіз шумаққа дейін ұласа береді. Шумақ іші жол саны да, олардың ұйқасы да әр алуан.

Екінші, осы өлеңде: *aa — әә Д; ббб — г [?]* — *Д* түріндегі ұйқаспен келетін шумақтар бар.

Сен Бұқарда кезінде,
Бәтуа бар сөзінде,
Келелі биің сенімді,
Қара бір халқы көнімді,
Тыныш еді еліміз.
Шаңына малың аунаған,
Дәулетің өсіп қаулаған,
Тел емес малды сауаған,
Бұқарай шарып дейтұғын
Өсіп-өнген жеріңіз.

Үшінші, бұлардан басқа: *aaa — ә — В; бб[?]* — *г — В* түріндегі ұйқаспен келетін шумақтар да бар.

Әзірет қонған Қаратау,
Аса алмаған онан жау,
Болмаған онда қанталау,
Ел соқпағы даңғыл жот —
Қасымның қасқа жолы екен.
Көнелерден сұрасам,
Сөзін жинап құрасам,
Сауысқандық Түркстан —
Сенің туған жерің сол екен.

Осы сияқты шумақ түрлері өлеңнің өн бойында әртүрлі кездесіп отырады. Бірақ шумақ іші ұйқасты жолдардың сан жағынан бірдей болуы тұрақты емес, әрі ырғақ-интонация-пауза жағынан жұптасып бөлінетін жолдарда шартты түрдегі бірізділік жоқ. Бірақ қалай дегенде де синтаксистік құрылысы әрі композициясы жағынан өзгешелігі бар осы шумақтар қазақ поэзиясындағы жаңалық еді. Дулат өлеңнің композициясы мен синтаксисіне тікелей қатысты ұйқас түрлерін жасауда, яғни тармақ іші ұйқас пен шумақ іші ұйқастың түрінде, шумақаралық ұйқастың ұласа жалғасуында және бұл ұйқасты жолдардың синтаксистік жүйесінде барынша жаңашыл. Тіпті Дулат бір өлеңде бірнеше өрнек-өлшемді қатар қолдана береді.

5. «Тегімді менің сұрасаң». Бұл өлең өзінің әрі мазмұны, әрі түрі жағынан ХІХ ғасырдың бірінші жартысы үшін барынша жаңа өлең. Дулат бұл өлеңде

өзі туралы, ақындық, жыр-өлең туралы, өз жыры, өлең-жырының қызметі туралы айтып келіп, аяғын қазақтың сол тұстағы саяси жағдайына әкеп тірейді, ел әкімдерінің озбырлығын, топастығын, табансыздығын, момынға жасаған қиянатын сөз қылады. Мұны өлеңнің ілгергі тұсында өз жыры қандай жыр, не туралы, кімдер туралы айтылар Сөз — дегеніне дәлел-жауап ретінде айтқандай.

Өлең — 16 шумақ (117 жол). Алғашқы 7 шумақ (50 жол өлең) шумақаралық бір ғана желі ұйқасқа құрылған. Бір ғана нәрсе — ақындық пен ақын сөзі туралы айтылады. Үзіліссіз тұтас ой, сабақты, желілі ой. Тұтас күйіндегі мағына бірлігі. Осы мағына — күрделі бір мағына жеті шумақ аясында айтылып, синтаксистік біртұтастық жасап тұр. Яғни жеті шумақ өлең бір ғана күрделі синтаксистік бірлікте келген. Бұл қазақ поэзиясы сипаттас поэзияда ғана болатын өте сирек ұшырасар құбылыс. Өлең жолының ұйқасты қатарына келгенде қазақтың ауызша поэзиясы да, дара ақындардың өлеңдері де европа мен шығыстың бірде-бір елінің поэзиясын алдына салмайды. Егер бұл жеті шумақты ықшамдаса: *жырын тыңда Дулаттың: мен тасқын судай ағызып, топ жиынды дулаттым; мен тұлпар аттай кунақпын; мен ел бүлдіргіш бегіңді улы тілмен улаттым; мен қайғылыны уаттым; мен — жыр арнасы суатпын; мен бойыма біткен асылымды шашайын* — түрінде келмек. Ал өлеңдер жолы мен шумағының көптігі жалғасып, сабақтасып жатқан мағынаны есте ұлғайтып, күрделендіріп тұрған жоқ. Мұны әр шумақтың синтаксистік құрылысы, сөйлемдік сипаты анық көрсетпек.

І шумақ (10 жол өлең) бір-ақ сөйлем. Онда да келесі алты *шумақ-сөйлем үшін* жалпылық мәні бар сөйлем. Сондықтан:

Сорғалаған нөсердей
Жырын тыңда Дулаттың:

түрінде бітетін шумақ аяғына қос нүкте қойылуы тиіс те, өзге шумақтар нүктелі үтірмен (;) бөлініп отыруы керек.

Бір сөйлем боп келу өзге, алты шумаққа да тән; бір

шумақ ұйқасты бір ғана құрмалас сөйлем болса, ал бір шумақ бір ғана жай сөйлем боп келеді.

III шумақ — 6 жол өлең.

- 1 Айдасаң,— алыс жерім-ді,
- 2 Алсаң ашы терімді,
- 3 Өзіне өзі сенімді (.)
- 4 Тоят төс, салпы ерінді (.)
- 5 Топтан торай бермейтін
- 6 Тұлпар аттай қунақпын;

Теориялық жағынан алғанда, бұл шумақ шартты бағыныңқылы сабақтас сөйлем. Ал ырғақ өлшемі, ұйқас бірлігі, инверсия бұл шумақтың сөйлем жігін жойып жіберген. 3—5-жол «тұлпар аттың» анықтауыштары ғана. Ал олардағы «сенімді», «ерінді» деген бірыңғайластық, ұйқас ілгергі сөйлем-жолдағы «жерім-ді», «терімді» деген сөздерді өзіне үйлестіріп, өзімен «бір қызметтегі» формаға айналдырып тұр.

Ал IV шумақ (6 жол өлең) бір ғана жай сөйлем.

Қайырсыз сараң // *малыңды*,
Еріншек есек // *жарыңды*,
Халыққа емес // *сыйымды*
Парақор баспақ // *биіңді*,
Ел бүлдіргіш // *бегіңді*
Улы тілмен ұлаттым.

Ұйқас шегінде тұрған бес сөз (бес «сөйлем-жол» жасап тұрған сөз) бірыңғай толықтауыштар ғана, ал олардың алдында тұрған сөздер — анықтауыштар ғана. Сонда бес жол өлең бір жай сөйлемнің бір ғана мүшесі. Бұл жерде өлеңнің ұйқас шегі, немесе өлең жолының ұйқаспен бөліну шегі сөйлемге, сөйлем жігіне қатысты емес, сөйлем мүшесіне қатысты. Бұл — қазақ поэзиясы стиліне тән ала бөтен құбылыс.

VIII шумақтан жаңа ой басталады: егер ілгері шумақтарда Дулат өз өлең-жырының атқарған қызметін айтса, бұл шумақта жырдың жаңа әрекеті айтылады. Шумақаралық ұйқасы жағынан келесі шумақтармен бір болса да, мағынада олардан мүлде бөлек. Сондықтан бұл жерде ұйқас бірлігі — синтаксистік бірлік емес, өлең түріне тән бірлік, көркемдік өрнек-өлшем формасы. Ал бұл ерекшелік шумақаралық бір ғана желі ұйқасқа құрыл-

ған өзге сегіз шумаққа да тән. Бұлардын әрқайсысы дара-дара синтаксистік бірлікте тұр. Яғни формашылдық, бір тектес форма бірлігі поэзияға тән негізгі тәсіл болғандықтан, форма бірлігі синтаксистік бірлікте үнемі басты белгі бола бермейді, керісінше, ырғақ өлшемінің ыңғайымен инверсияға түсіп, ұйқасы басқа-басқа болып келетін шумақтардың өзі кейде бір ғана синтаксистік бірлікте тұрады.

Дулаттың бұл өлеңі де өлшем-өрнекке соншалық бай. Сондықтан өлеңнің әрбір шумағы синтаксистік сипаты жағынан біріне-бірі ұқсамайтын үлгіде:

Су сағанды сулатып,
 Шаршағанды қуанып,
 Кезегенді тура атып,
 Жырымен елді жетелеп,
 Мойыс жерден төтелеп,
Ағылайын ақпадай.

Сөздердің табиғи тіркес қалпы мен олардың буын жігі өлеңнің ырғақ өлшеміне сәйкес келгендіктен, өлең сөзінде ырғақ талабынан болатын инверсияға ұшырау жоқ. Сөйлем-жолдар сөйлеу тілі нормасына өте жақын. Сондықтан да баяндауыш-етістіктер бірыңғай жол аяғында келіп әрі ұйқас (грамматикалық форма ұйқасын) жасап тұр. Тұтас шумақ ортақ бастауышты жарыспалы бағыныңқылы бір ғана сабақтас сөйлем.

Ал ІХ шумақ мүлде басқа үлгіде.

Азған елдің адамы:
³
 Апшыған сұмдар қадамы, //
² ¹
 Жүйрікпін деп шабаны, //
² ³ ¹
 Момынға жапса жаланы,
⁴ ⁵ ⁶
 Құлық, сұмдық табанды; //
² ¹ ³
 Арқасы елдің жауыр боп,
⁴ ⁵
 Артқан жүгі ауыр боп, //
 Төрт аяқтан ақсады-ай.

Біріншіден, ырғақ өлшемі сөздерді инверсияға түсірген, екіншіден, ұйқас — фонетикалық ұйқас. Үшіншіден, синтаксистік құрылысы күрделі: бастауышты + баяндауышты жай сөйлем (салалас сөйлем) тобы мен дара бастауышты жарыспалы бағыныңқылы сабақтас сөйлем қатар келген. [Осындай ерекшелік өзге шумақтарға да тән].

Өлеңдегі енді бір елеулі ерекшелік — шумақ іші сөйлем-жолды (сөйлем формасын) ұйқас түріне бағындыру талабы. Өлеңнің жалпы ұйқас контуры мынадай:

I. 1	б Ж. Р
1 ж,	9 Ж.
..... а, ж, б,	13
..... ә. з, б, н,
..... а, з, б, н,
..... ә. к, б, м.
..... а, к в, ь,
..... ә. Д. в, м.
..... -	6 Ж. Ж.
..... ә. қ	10	14
..... - қ е т
..... Д. қ. е. ь,
2 ғ, е, т.
..... б, ғ е, р
..... б, Д е. -
..... г,	7 ь, р
..... г, - Ж. -
..... — л,	11 Ж.
..... Д - с,	15
3 л. с, ө,
..... в, ь, ь, ф.
..... в, л. с, ө,
..... в, - - ф.
..... в, л с. —
..... - - - ф.
..... Д л. с,- -
4 ь, ь, Ж.
..... е, - Ж.	16
..... е, Д.	12 ц,
..... с,	II 8 к, х:-
..... с, а, к, ц,
..... с а, ғ, х,
..... Д. а, ғ, х,
 ә, ғ, -
 ә,	 Ж.

Мұнда өлеңнің ұйқасын бір системаға келтіруге тырысу анық байқалады. Біріншіден, өлең екі желі ұйқасқа бөлінген: алғашқы желі ұйқас жеті шумақты біріктірсе, соңғы желі ұйқас сегіз шумақты біріктіріп тұр. Екінші-

ден, ұйқаста жұптық жүйе бар. Ақын өлең жолын осы ұйқас шартына құру мақсатымен жол бойындағы сөздерді өзге ырғақ өлшеміне салады. Осыдан келіп, сөздердің орналасу тәртібі өзгерген. Ал мұның өзі азды-көпті сөйлемнің түріне әсер еткен.

6. «Т ы р н а қ т а й м ең і б о л ғ а н с о ң». Өлең — 19 шумақ, 165 жол. Дулаттың бұл өлеңі өзінің бұған дейінгі шығармаларының қорытындысы есепті. Әр өлеңде әр тұста, әр орайда айтылған пікірлері осы өлеңде теріліп, сұрыпталып, ықшамдалып айтылады, сол дәуір жағдайына ылайығы, керегі ендігі қазақ тұрмысының көш бағытын бағдарлау тұрғысынан айтылады. Егер 1840-жылдары айтылған өлеңдерінде патшалық отаршылдық езгіге қарсылық білдірмеген, елдің, жылаулар көптің мұңын мұңдамаған «ел жақсыларын» қатты сынаса, бұл өлеңде ол жоқ. Дулат «азаттыққа қол созбайтын», «аяғын бұған қойға ұсап, мойнын ұсынып берілген» ел басшыларын ездік жасағаны үшін сынағанда бұрынғы аталарын мынау «азғын туған» ұрпағына қарсы қойып мақтайтын. Мұнда ол да жоқ. Сынау бар да, сынауға сылтау етер жай, сынатар тұрғы өзгерген.

Дулатта 50—60 жылдарда қазақ өмірінде болған саяси өзгерістер алдында тізе бұғу бар. Қазақ өмірінің ендігі беталысына — отаршылдық езгі жағдайындағы өміріне көндігу бар. Бірақ Дулат отаршылдық қанауға, жерден айыруға, бұқара халықты туған жерден ығыстыруға наразылық білдіруден тыйыла бастады деуге әсте болмайды. Дулат үшін отаршылдық қанауға, ел әкімдерінің «жаман иттей» «қосыла жұлмалауына» қарсылық білдірмеу — шегіну іспетті болмақ. Бірақ Дулат қалай десе де, өзін бұратана атанған халықтың, ендігі өмір жолын патша өкіметінің езгісінде бола жүріп өткізуді біржола мойындаған халықтың өкілі ретінде таниды да, мына жаңа дәуірдің өзі кемістік деп тапқандарын аяусыз сынады. Сондықтан да ақынның «Тырнақтай меңі болған соң» өлеңі әрі бұған дейінгі творчествосының қорытындысы, әрі жаңа ақындық бетінің басы іспетті.

Ақын өлең өлшем-өрнектерінде бұған дейін тапқандарын да осы өлең үстінде саналы түрде мүмкіндігінше жүйеге салып, жетілдіріп, қайта ұсынуды мақсат еткендей. Сөйтіп шеберлік саласындағы өзіне қас дүниенің әрі қорытындысын жасады, әрі қазақ поэзиясында ауызша

өлең үлгісінен іргесін біржола бөлектеген, қазақ арасына бұған дейін тараған кітаби өлең үлгісінен мүлде бөлек жаңа өлең үлгісін жасап, жаңа бір беттің бағытын байқатты.

Өлеңнің алғашқы 9 шумағының өлшем-өрнек контуры мынадай:

1		4		7
..... а,	 Г,	 с,
..... а,	 Г,	 с,
..... а,	 К,	 с,
..... —	 К,	 с,
..... Д?	 Д.	 —
2		5		—
..... ә,	 Ғ,	 Д.
..... ә,	 Ғ,		8
..... ә,	 Ғ,	 т,
..... ә,	 —	 т,
..... —	 Д.	 р,
..... Д?		6	 р
3	 К,	 Д.
..... б,	 К,		9
..... б,	 лл,	 з,
..... в,	 л,	 з,
..... в,	 м,	 ж,
..... —	 м,	 ж,
..... Д.	 —	 —
	 Д.	 Д.

Өлеңнің барлық шумақ өлшеміне ортақ белгі мынау: шумақ 4 жол я 6, 8 жол немесе одан көп жол болып келмесін, бәрі бір, шумақтың ақырғы жолынан ілгері тұрған жол, біріншіден, өзінің алдындағы тармақтармен ұйқасқа түспейді, екіншіден, ақырғы жолдан (өзінен соңғы жолдан) ырғақ жағынан бөлінгенмен, сөйлем тұрғысынан келгенде бөлінбейді, екі жол бір сөйлем, бір жай сөйлем. Сол себепті де бұл жол барлық жағдайда да ақырғы жолдан тыныс белгісімен бөлінбейді. Осы ерекше сипатты жол 5 жолды IV, VIII шумақта, 7 жолды XI шумақта ғана жоқ. Тегінде бұл авторлық ауытқу өлең өрнегі нормасын сақтамау сияқты кемшілік болмауы керек, ақын өлеңін көшіріп алушылардың я түсініксіз жол болып, оқи алмауынан, қалдырған жолдары болуы.

Шумақтардың жол санында да біршама тұрақтылық бар: I, IV шумақ — 5 жолдан; II, III, V, VII—IX шумақ — 6 жолдан, VI, X, XI шумақ — 8 жолдан; XII—XV, XVII—XVIII шумақ — 10 жолдан, XVI шумақ — 14 жол. Шумақ

жолының бұлай аз-көптігін сол дәуірге тән жазба поэзияның бір ерекшелігі десек те (мұның өзі Дулаттың барша шумақты өлендеріне тән), мұның өзін қатаң өлшем шартына ұйқасты жол легінде келген ойды тежей бағындыру бірінші кезекте тұратын жазба поэзия нормасын жасауға дейінгі саты демеске болмайды.

Ал шумақтағы ұйқасты жолдардың келу ретінде де, оның әр түрлілігіне қарамай, жүйе бар. Ол жүйе ой легі, ой толқыны ыңғайымен шартсыз, өлшеусіз тоғытыла қаптаған шұбыртпалы ұйқасқа тән жүйе емес, ұйқасты жолдардың тобын әдейілеп бөле жасау талабынан келіп туған программалы ұйқас жүйесі. Айталық, 6 жолды шумақтар көбіне *ааәә* — *б* — түрінде, ал 8 жолды шумақтар көбіне *ааәәгг* — *б* — түрінде келіп отырады.

Өлеңнің жол саны, ұйқас түрі, бұл ұйқастардың шумақ шегіндегі орны қарайлас болса да, сөздер ырғақ өлшемі заңымен орналасқандықтан, орын жағынан ұқсас ұйқасты сөздер өздерінің синтаксистік қызметі жағынан әр түрлі боп келіп отырады. Өйткені Дулат бір өленде, тіпті бір шумақта ұйқастың екі түрін — фонетикалық ұйқасты да, грамматикалық ұйқасты да қатар қолдана береді. Мұның сыртында суреттей баяндау негізгі тәсіл болғандықтан, Дулат өлендерінің шумағы синтаксистік құрылысы жағынан да бөлек-бөлек боп отырады. Бұл — Дулат өлендері шумағына тән бірден-бір ерекшелік.

Айталық, IX шумақ пен X шумақты салыстырайық:

1 ¹Түсі ²суық, ³у ⁴тілді, а

2 Қарға адым жер боп мұңы, а

3 Үнем деп жалап топырақ, ә

4 Бұта көрсе тоқырап, ә

5 Қыс болса қатып, сіресіп, г

6 Жаз өмірмен күресіп, г

7 Аяғы жоқ енбектеп, —

8 Күнелтіп жүр жылан да В

Бұл шумақта көсемше формалы баяндауышты сөйлемдер едәуір. Әрине, бұл шумақтың әуелде ақын ойластырған өзегі «стержені» 1, 2, 7, 8-жол, онда да 2+1+7+8 түрінде орналасуға тиіс жолдар. Ал бұл шумақтың өзге шумақтарға әуелі тармақ жағынан, екінші, ұйқас жағы-

нан қарайлас келу талабы соңынан 3—6-жолдарды туғызған. Сөйтіп синтаксистік жүйе жағынан қатар тұруға тиіс 1+7-жол ұйқас заңымен араға алты жол өлең салып барып байланысқан. Бірақ бұдан өлеңнің мағыналық үйлесіміне зәредей нұқсан кеп тұрған жоқ. Қайта жолдардың сауысуы шумақтың көркемдік сипатын көп арттырып тұр. Керісінше:

1	<i>Мекен қып/құздың қиясын,</i>	а
2	<i>Бұлтқа салған//ұясын,</i>	а
3	<i>Айнадай көрген//аймағын,</i>	ә
4	<i>Түйінін шешкен//айланың,</i>	ә
6	<u>Жерге қонбай ұша алмас</u>	—
5	<i>Көк еркесі қыран да,—</i>	В

деген шумақ, өлең жолының әр түрлі ұйқастылығына қарамай, бір ғана жай сөйлем. Жалаң бастауыш пен күрделі баяндауыштан әрі бастауышқа тән көп бірыңғай үйірлі анықтауыштан ғана тұрған жай сөйлем. Осы үйірлі анықтауыштардың грамматикалық формалары бірдей емес. 2, 3, 4-жол үлгісімен (*бұлтқа салған..., айнадай көрген..., түйінін шешкен*) келмей, 1-жол *мекен қылған...* деудің орнына *мекен қып...* формасында тұр. Бұл—буын саны заңы еріксіз туғызған ауытқу. Бірақ бұған әсте қысылмайды.

Бірақ пен ұйқас өлшеміне ғана тән, ал синтаксистік (грамматикалық байланыс) жүйеге қайшы келетін мұндай ауытқулар немесе «норманы бұзулар» ақынның барша өлеңіне тән. XIV шумақты алайық:

1	<u>Шетке қылмай</u> ерлікті,/ а
2	Ел қорғайтын ер бітті// а
3	Тебінгісін <u>тоздырып,</u> —
4	<u>Құрғатпай тоқым-терлікті,</u> а
5	<i>Қой ұрлыққа мақтанған,</i> ә
6	<i>Кептірмей тоқып аттанған,</i> ә
7	<i>Ел жиренген ісінен,</i> б
8	<i>Азған елдің ішінен</i> б
	9 <i>Қазан бұзар үй тентек</i> —
	10 <i>Көрдік шыққан батырды.</i> Д

Біріншіден, осында 1—2-жол әрі ұйқасы жағынан, әрі синтаксистік сипаты жағынан кейінгі жолдан мүлде

бөлек. Ал екіншіден, қалған жолдардың грамматикалық форма бірлігі (сөйлеу тілі нормасы) тұрғысынан келгенде, орналасу тәртібі: 8+3+4+5+6+7+9+10-түрінде болуға тиіс еді. Тұтас шумаққа тән ырғақ желісі — шумақ ішілік әуез үйлесімі грамматика заңы бойынша да, ойдың жүйесі бойынша да 3-жолда тұратын сөз орамын 8-жолға «қуалап» апарған. Үшіншіден, IX шумақтағыдай үлгімен «тебінгісін тоздырған» демей, «... тоздырып» деп, өлеңнің ырғақ, әуез үйлесімділігі үшін, (жолдың дыбыс-әуез жағынан ықшам келіп, екінші жолмен кідіріссіз жымдастықта тұруы үшін) жолдың ұйқас бірлігінен қашып отыр.

Міне, бұлар — Дулаттың ақындық шеберлігін, жаңашылдығын дара алып зерттеу тұсында жан-жақты келіп, тереңдеп ашылуға тиіс ерекше үлгілер.

Біз Дулат поэзиясының жанры, ақынның өлең түрін жасауда ізденіс жолдары, ақынның ауызша әрі жазбаша туған өлеңдеріне тән стильдік тәсілдер, тілдік материалдар сипаты, ал осылардың бәрі үшін аса қажет жүйе — ақын өлеңдерінің композициялық-синтаксистік құрылысы дегендерді ықшам түрде осылармен аяқтаймыз.

Жұртқа белгілі, көрші елдер арасында мәдени қарымқатынастың тууы екі ел әдебиетінің өзара ықпал етуіне бастап әкеледі. Мұндайда, сөз жоқ, мәдениеті дамыған елдің әдебиеті ықпал етуші әдебиет болмақ. Ал Дулат ақындық құрған кезде ауыс-түйіс жасалуы мүмкін әдебиет — таяу шығыс әдебиеті мен түркі, түркі-татар әдебиеті болды. Ал Дулат жасаған жоғарғы өлең түрлері бұл әдебиеттерде ол кезде болған емес. Бұларды ақын қазақтың ауызша поэзиясы туғызған үлгі-түрлерді жетілдіру негізінде жасады.

Әдебиеттің басы, оның белгілі кезеңдері жаңашыл ақындардың есіміне тікелей байланысты.

ДУЛАТ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ СӨЗ-ОБРАЗДАР

Өлең сөздің тілдік, стильдік реңкі, мағыналық өрісі ақынның өзі назарға алып отырған жайға қай тұрғыдан келуіне байланысты.

Әрине, ақын белгілі бір объектіге таза көркемдік тұрғысынан келіп те, әрі өзінің көзқарасы, идеясы тұрғысынан келіп те ауыс мағына беруі я оны сипаттауы мүмкін. Мұның сыртында не н ің қалай айтылуы дегенде оның сирек я жиі қайталануы басты нәрсе: егер x объекті ақын шығармасында сирек айтылса, онда оның қалай айтылуы ескеріле бермейді; ал егер x объекті жиі қайталанса, онда ақынның сол нәрсені суреттеу тәсілі стильдік тәсілі болып табылмақ. Айталық, Абай шығармаларында «жүрек», «көңіл» сөздері жиі әрі әр алуан тіркес аясында келетін сөздердің тобын құрайды. Түптеп келгенде, мұның өзі ақынның жақсылық пен жамандық жайы тақырып болған шығармалары тіліне тән лексикалық ерекшелік, ал бұл сөздерге тән мағыналық өріс қатары ақынның гуманистік идеясының жемісі.

Сөз жоқ, Абайдан кейінгі қазақ ақындарының ішінде ХХ ғасырдың басында бұл екі сөз Бернияз Күлеев тілінде жиі кездеседі. Бірақ осы «жүрек», «көңіл» сөздері бұл ақында көбінесе махаббат жайы сөз болған өлеңдерде кездеседі.

Ал осы сөздер Бұхарда, Махамбетте, Дулатта Абай мен Бернияз қолданған стильдік ерекшелікпен кездеспейді. Өйткені «жүрек», «көңіл» бұл үш ақында Абай мен Бернияз көтерген тақырыптар аясында сөз болған емес.

Демек, сөздің ақын тілінде оралуы — ол көтерген тақырыптың жемісі, ал ол сөздердің мағыналық реңктері — ақынның сөз атауыш болған объектіге деген көзқарасының жемісі. Өйткені әрбір нәрсеге ақын өз

тұрғысынан қарайды да, бірінің нақты мағынасына үстеме мағына қосады, бірін екінші атпен атайды. Міне, мұның алғашқысы сөз-образ да, соңғысы сөз-арқылы жасалған образ.

1. Әлеуметтік топ өкілдерін кейіптеуде қолданылған сөз-образдар

Ақын қолданылған образды сөздерді, яғни қалыпты сөз қатарынан өзінің қисын-қиысуы әрі мағыналық реңк-бояуы жағынан ерекше тұтатын сөздерді қарадай жіктеп көрсету — бұл әлі поэзия тілін сөз ету емес; айшықты сөз өрнектері бар да (бұл — *сөз суреті*), осы айшықты сөздердің жасалуы (бұл — *ақынның шеберлігі*), мағыналық — қызмет аясы (бұл — ақынның идеясы, көзқарасы) дегендер тағы бар.

Суретші ойына (кыл қаламды алмас бұрын) әуелі белгілі бір тақырып оралады. Ал бұл тақырыпты суретшінің идеясы, көзқарасы, дүние танымы табады. Мұның өзі сюжетті, композициялы тақырып үшін де, жеке бір кісінің портреті үшін де ортақ. Тіпті әлемдік сәулет өнері құдайлар суретінен бастап, әлеуметтік топтардың әр алуан өкілдеріне дейінгі аралықта кімдердің пішім-бейнесін культ етуде ірі-ірі ағымға, мектепке бөлінеді. Суретші С деген нақты бір адамды табуда да, оның пішім-бейнесіне мазмұн беруде де өзінің идеясы тұрғысынан келеді, яғни С деген дара жанның образына суретшінің идеясы өз таңбасын салады. Ал осы бір нақты образды (портретті) шығару үшін суретші С деген жанның табиғи тұлға-тұрпатында, кескін-пішімінде, бет-әлпетінде жоқ ерекше белгілерді, ішкі сезім дүниесінің, ой әлемінің бетке шықпаған көп-көп белгілерін идеясы тұрғысынан келіп іздеп табады. (Бұл — жағымды образ үшін де, жағымсыз образ үшін де ортақ). Ал осы өзі іздеп тапқан портретті образдың идеялық мазмұнына қарай бояулары да бөлек: сұлулық пен жақсылық, ізгілік үшін жұмсалған қызыл, ақ, сары бояу (олардың қосындысы) жауыздық пен жамандық үшін әсте жұмсалмайды, ол үшін қара бояу бар.

Осылардың бәрі сөз искусствосы — поэзия үшін де, ол жасаған сөз образ үшін де ортақ.

Қазақ халқының поэзиясы (оның эпостық жырлары да) тақырып жағынан бір сарындас болды да, өлең-жырларда культ болған дара тұлғалар жалпылай мадақталды. Я жалпылай жамандалды (Осы кітаптың алғашқы тарауын қараңыз). Мақтауына да, жамандауына да жалпы халықтық ортақ түсінік негіз болды. Өлең-жырында «хан», «батыр», «бақташы», тіпті «бай», «кедей» — бәрі жүрді. Олар қоғамдық өмірде еншісіне тиген әрекет-қызметімен көрінді. Бұларды мінеуде де, мадақтауда да бір ғана тұрғыдан — жеке адам басында болатын мін-кемістікті жалпылай сынау тұрғысынан келіп отырады. Тіпті эпостық жырларда осылай бір аталып, я сюжеттік, композициялық желі (әрекетті қатынас) тұсында суреттеліп отырғаны болмаса, қазақ поэзиясында кейіпкерлер тіпті жоқ дерлік болды. Махамбетке дейінгі поэзияда тілге тиек ретінде әлеуметтік жік атымен аталып отыратын адамдар бар да, таптық тұрғыдан, саяси-идеялық көзқарас тұрғысынан келіп айырылып аталатын адамдар — әлеуметтік топ өкілдері жоқ. Ал «Махамбет өлеңдерінде әкімшілік атаулар таптық жіктеліс мәнімен аталды». Бірақ Махамбетте әлеуметтік топ өкілдері өзінің жанама атымен *хан, сұлтан, батыр, ер* түрінде осы төрт әкімшілік термин аясында ғана аталды. Соның өзінде «бұқаралық көзқарас тұрғысынан мән бере қолданған» атаулар *хан, сұлтан* (олардың синонимі *төре, ақсүйек*) сөздері ғана болды. «Махамбетте бұқара халықты әлеуметтік жағынан жіктей атау сирек ұшырайды. Ол: қазақ жұртын *көп, халқым, қара (ұлы), қарындас* деп қана атап, одан әрі тереңдеп, әлеуметтік жікке бөлмейді. Махамбетте Бұхарда кездесетін *кедей, жарлы* сөздері де жоқ, тек екі-ақ орайда ғана *қаріп-қасер, жетім-жесір* сөздері айтылады»¹.

Арғы әдебиетті атамағанда, Махамбет поэзиясында сыналатын *хан, сұлтан* образы — сөз арқылы жасалған образы қандай?

¹ Өмірәлиев Қ. XV—XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. Алматы, 1976, 189-б.

Хан емессің қасқырсың,
Қара албасты басқырсың,
Достарың келіп табалап,
Дұшпаның сені басқа ұрсын!
Хан емессің, ылаңсың,
Қара шұбар жылансың,
Хан емессің, аянсың,
Айыр құйрық шаянсың².

Мұнда Махамбет ханды «қасқырсың», «ылаңсың», «жылансың», «шаянсың» деп атайды. Бірақ бұл, біріншіден, Махамбет жасаған образ емес; екіншіден, бұл хан атаулының образы емес, Жәңгір ханның ғана образы. Ол ғана емес, бұлай атау Махамбет өлеңінде система емес. Марқасқа жырау (XVII ғ.) Тұрсын ханға:

Хан емессің қасқырсың,
Қара албасты басқырсың,
[Бір вариант: Қазақ келді
Қапылсын]³

дейді. Қ а р ғ а у түріндегі бұл жолдар ауыз әдебиетінде өте ертеде туған көшпелі өлең сөз. Мұны толығырақ түсіну үшін осындай өзге бір көшпелі сөздерді назарға алайық. Бұхар Абылайға былай дейді:

- 1 Момынға келіп бек болдын,
Атаңды білмес құл едің
- 2 Жалаң аяқ жар кешіп,
Бөз тоқыған сарт едің.
- 3 Шешенді және сұрасаң
Түрікпеннің төрінде
Қашып жүрген күң еді,—

дейді. Ал Едіге болса Жамбайға:

Атаң қара кісі еді,—
Мал бергеннің құлы еді;
Шешен қара кісі еді,—
Ас бергеннің күні еді,—

десе, «Орақтың толғауында» Орақ Қарабатырға:

Сен Мышақыр деген шаһардан
Азып шыққан жалғыз үйлі сарт едің.
Әкең қара кісі еді,—
Ас бергеннің құлы еді,
Шешен қара кісі еді,—
Мал бергеннің күңі еді,—

дейді.

² Өтемісұлы М. Өлеңдер. Алматы, 1962, 51-б.

³ Алдаспан. Алматы, 1971, 103-б.

Міне, бұлардың қай-қайсы да идеялық қарама-қарсылық тұрғысынан айтылған сөздер емес, халық поэзиясында бұрыннан бар дәстүрлі жолдың сәт-орайы келгенде тілге оралуы ғана.

Ал Махамбет Жәңгір мен оның айналасындағыларды «жау», «дұшпан» деп атайды. Бұл — бұқара көтерілісінің жемісі, таптық-бұқаралық түсінік тұрғысынан келіп айтылған сөз. Бірақ ақын бұл қарсы жақ адамының балама бейнесін жасауда «сендей нар қоспақтың баласы» сияқты халықтық тілге тән машықтан ары асып жаңа сөз жасаған жоқ.

Міне, осындай фон жасағанда ғана Дулат өлеңдерінде әлеуметтік топтардың, оның нақты өкілдерінің образдалып айтылу сипатын, оның қазақ поэзиясы тіліндегі орнын анық әрі дәл тани аламыз.

Дулат өлеңдерінде өз кезіндегі әлеуметтік топ мынадай жігімен аталады:

1. Үстем тап өкілдеріне тән атаулар: *хан, сұлтан, төре, қазы, майыр, мырза, шешен, бек, би, ұлық, батыр, бай, бәйбіше, атқамінер, төлеңгіт*, әрі жалпылық атау *басшы* т. б.

2. Көпшілік қауымға ортақ атаулар: *жақсы; үлкен; ағайын, тату, құда, сүйек; нағашы, жиен, баба, ата, әке, ана, шеше, абысын, жеңге, ұл, қыз, бала, боз бала, тең құрбы, жар* т. б.

3. Бұқара халыққа (оның ішінде езілуші топқа) тән атаулар: *кедей, қоңсы, сорлы, нашар, момын, жарлы, малсыз, кем, кетік, кенде, қараша, күң, мұңды, қара қазан сар бала, жетім-жесір, кемпір-шал*.

4. Ел ішіндегі бүлік топ: *ұры, қары, тентек, арам, өсекші, бұзық, кезінді ез, құйын*, т. б.

Суретші мен ақын кейіпкерін портреттеуде бір тұрғыдан келгенмен, образ жасауда қолданылатын тәсілде бөлектенеді. Абайдың «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» сияқты арнайы живолисттік үлгіде жазылған бірлі-екілі шығарма болмаса, ақын өз кейіпкері суретін толық, тұтас беріп жатпайды (мұның өзі негізгі идеядан назарды бөліп жіберетін нәрсе), негізгі-негізгі деген ерекшелігін бөліп алып қана сипаттайды. Ал кейіпкерді сипаттауда қай қасиетін негізгі ерекшелігі етіп көрсетуде ақындар да жіктеледі. Яғни ақындар өзінің ақыл-танымы, идеясы, көзқарасы тұрғысынан келіп бөлектенеді.

Себебі ақындар осы идеясы, ақыл-танымы тұрғысынан келіп барып қана кейіпкерді көреді, оның бойында бар ерекше белгілерін таниды, бағалайды, айтып береді.

Әрине, үлкен идея, саналы көзқарас, терең ақыл кез келген ақынның ортағы болған жоқ. Бұлар жоқ жерде ақын өз дәуірінде болып жатқан оқиғаларды — өмір шындығын тереңдеп танып пайымдай алмайды, осы оқиға ішіндегі әрекет адамдарын сол оқиғаның өзімен байланыста, бірлікте алып барып көре, тани алмайды. Олар өмірдің өзіне қатысты жағын, өзіне ұнамды, жайлы, қолайлы жағын ғана көреді. Өзінің ғана қызықтайтынын сөз етеді, өлең етеді. Олардың өлеңдеріндегі оқиға да, зат та, адамдар да осы тұрғыда ғана сөз болады. Сондықтан да олардың өлеңдері де дәл сол құбылысқа, затқа, адамға ғана қатысты қарағанда мәнге ие, бұдан сырт қолдануға жарамсыз. Бұл өлеңдер сол өз сәтінде ғана бар. Ал ол сәтті сол кезеңде қоғамдық құбылыстардың сипаты тұрғысынан келіп қарағанда, осы қоғамдық құбылыс ішінде әрекет үстінде жүрген адамдардың қызметі дәрежесінен келіп қарағанда түкке тұрғысыз. Сондықтан да ол өлеңдер сол ақынның өзіне ғана қатысты болмаған жағдайда айтылмайтын (оқылмайтын), өмірде қолдануы жоқ өлең. Әрине, ол өлеңдерде сәтті орамдар, образды сөздер болуы ақиқат. Бірақ ол оның өз жаңалығы емес, жұртқа баяғыдан таныс фразалар.

Қоғамда билік, үкім айту — дәреженің жемісі. Ал біреудің мінін өзіне қатысты тұрғыдан ғана айту: бұл — байбаламның, ұрыстың, кектің, өштіктің ісі. Егер ол мінді өмір шындығына байланыстырып барып танып, сол өмір шындығы тұрғысынан айтса, бұл сол дәуірдің бағалауы, үкімі, соты. Дулаттың өз тұстастарын тануы, олар жайлы айтуы, бағалауы, үкімі осы сипатты.

Дулат өз кезінің қоғамдық қайраткерлерін де, үстем тап өкілдерін де, ел іші көп болымсыз мінез иелерін де, тіпті былайғы көпшілік жұртты да бір ғана тұрғыдан — қазақ халқының ынтымағы, елдігі тұрғысынан бөліп қарады. Ол адамдарды риясыз түрде екіге бөлді. Олардың суретін де осы тұрғыдан келіп барып жасады. Бірақ

Сөз айттым «Әзірет әлі, айдаһарсыз»,
Бізде жоқ «Алтын иек, сарала қыз,»—

деп Абай айтқандай, қоғамнан, өмір шындығынан сырт, қиялдан туған суретті де, я өзі тілге оралтқан адамдардың тән суретін де жасаған жоқ. Дулат адамдардың қоғамдағы қызмет-әрекетіне қатысты мінез-құлқының суретін жасады.

Дулатқа құрғақ пішімдеу қажет болған жоқ. Ол адамдардың кескін-кейпін жасаушы емес, әрекеттің суреткері. Дулат жасаған образ «әрекет иесінің» образы. Әрине, адам әрекетін баяндап айтумен сурет жасалмайды. «Әрекет иесінің» сурет әрекеттің өзін басқа бір нәрсеге балағанда ғана жасалады. Ал адамдардың әрекетін бір нәрсеге балау қазақ поэзиясында тарихи категория. Қазақтың эпостық жырларында батырлар әрекеті «арыстанның айбатына», «қарт бураның шабынуына», «қыранның аңсырап, қан көріп жұтына тіленуіне, ұмтылуына», «кілегей қара бұлттың түнере келуіне», «еменнің бұлтқа жетіп барып шарт сынуына» т. б. баланып барып жасалады.

Эпостық жырларда жағымсыз іс-әрекеті көрінетін геройлар болды, бірақ олардың образды сөз суреті толық жасалған жоқ. Тіпті ұнамсыз, кескінсіз адамдардың (мыстан кемпір, жалмауыз т. б. болмаса) суреті де жоқтың қасы. Ал жағымсыз іс-әрекет иесі, ниеті теріс адамдар: «атадан жаман туғандар», «көп жаман» түрінде олардың әрекеті «жаманның ісі» сипатында ғана аталды.

Қысқасы, қазақ поэзиясында (дара ақындар өлеңінде), біріншіден, адамдар бұқара халық мүддесі тұрғысынан әлеуметтік тегіне қарай жіктеліп барып баяндалған жоқ. Тек хандар, батырлар, «бек-би», «қараша жұрт», «кедей» жалпылай бір тұрғыдан — жеке бастағы міні я артықшылығы тұрғысынан ғана баяндалды; екіншіден, сол дара ақындар ішінде Байтоқ сияқты сарай ақындары, Жанақ, Түбек, Орынбай сияқты айтыс ақындары болды. Сарай ақындары хан мен оның төңірегіндегілердің салтанатын суреттеді, өздерін ұғымға сыймас заттарға балады. Атақты Шалғез жырау Темір ханды:

Алып, алып, алып басқан
Арабы торым өзінсің,
Жазулы алтын қол кескен
Алдаспаным өзінсің,
Сұлтан ием сен менің
Бармай тапқан қабғамсын,—

десе, өзін: *көбең семіз торыңмын, көп құлыңның бірімін*»,— деп атайды. Ал енді бір орайда:

Сен — *алтынсын*, мен — *пұлмын*,
Сен — *жібексін*, мен — *жүнмін*,
Сен — *сұлтансын*, мен — *құлмын*,
Сен — *сұңқарсын*, мен — *құлымын*.
Жемсауына келгенде
Сом жүрегім аямаң,—

деп керемет ақындық шеберлікпен ұқсата балама суреттейді, сөз арқылы образ жасайды.

Дулаттың **үстем тап өкілдерін** ұқсатары, теңері мүлде басқа. Олардың көкке көтере мақталған, қасиеттей танылған әрекетін ұқсатары да, теңері де көп жұрттың ақылы мақұл көрмейтін, ұғымына сыя бермейтін, батылы жетіп тіліне орала қоймайтын сөздер. «Ел жақсысы» теңеліп, баланып отыратын «арыстан» да, «арғымақ» та, «тұлпар» да, «сұңқар» да жоқ; «тау» да, «бәйтерек» те, «дария-көл» де жоқ; «алдаспан» да, «алмас қылыш» та жоқ, бұлардың орнына мүлде басқа, қарама-қарсы ұғымдағы заттар алынады.

1. «Ит» сөзін өштікпен, кейіспен, ұрыспен айтылған сөз арасында («ит-ай, мұның не?») айту салты ауызекі тілде болғанмен, Бұхарға дейінгі, одан бергі қазақ ақын-жыраулары бұл сөзді үстем тап өкілдеріне балама етіп, солардың образын жасауда тілдік тәсіл етіп қолданған емес.

«Барақ төреге» деген өлеңінде ақын «қазақ ұлығын» *итке*, ал олардың іс-әрекетін, мінезін сол *иттің әрекетіне, мінезіне* ұқсатады. «Жақсы болса ұлығы өз елін жаудай таламас» деп алады да, «өз елін жаудай талайтын» мінез кімге тән дегенді айту үшін:

Қасқыр тартып *қан шықса*—
Жаман ит *жұлып жей берер*.
Алды-артына қарамас.
Жақсы иттің белгісі —
Жұлмақ түгіл жаламас,—

деп, қазақ аулына, малды ауылға тән суретті жасайды. Осыдан соң сол қасқыр мен итті, олардың мінездерін, іс-әрекеттерін адамдарға ауыстырады. Өз кезіндегі ұлықтардың іс-әрекетінен қасқыр мен иттің жоғарғы әрекетін, мінезін көреді.

Азған елдің бектері
Қан шықса елін *жұлмалар*
Қасқырменен аралас.

Бірақ ақын осындай әрекетті айтып қоюмен тоқталмайды. Өйткені әлі анық картина жоқ. Мынау сөздердің тобы бояулы картинаның эскизі іспетті. Алдыңғы бес жол өлең—картинадағы қасқыр мен ит, қасқыр тартқан мал өлексесі орнына басқа картина жасау керек.

Қазіргі қазақ ұлығы
Жаман иттен несі кем?
Жемтік көрсе, қан көрсе,
Айырлар мүлде есінен.

Әдетте кемсіте салыстырғанда: «...несі артық?» дейді де, көтермелей салыстырғанда «...несі кем?» дейді. Дулат «жаман итті» бір өлшем шегі етіп алып, осы өлшемнен «қазақ ұлығының» несі кем?» тіпті де олардан кем емес,—дейді, яғни «жаман иттен кем емес»—дейді. Қандайлық өткір сөз! [Мұның өзі Абайдың: біреулерде елде өзінен жаманды тауып, құдай пәленшеден сақтасын дейтін мінез болатынын айта кеп, «жаманмен салысып жақсы бола ма? Жақсыға салысып жақсы боладтағы» — дейтініне өте жақын].

Өлеңге оралайық. Қан шығарған қасқыр жоқ (тіпті оны бар деуге де болады). Жемтік жатыр. Сол жемтікке басқа дүниені ұмыта анталай ұмтылып, ырылдаса, таласа, сұғына, қомағайлана тартқылап жатқан, қарпа тістеп, асай қылқып жатқан иттер бар. Бұл — тағы «жақсы ит» емес, «жаман ит».

Дулат «Сүлейменге» деген өлеңде осы тақырыпта екінші бір сөз-картинасын жасайды.

Әрине, картина (тұтас полотнолы картина) жасау үшін кейіпкерлер болуы, ол кейіпкерлер әдеби пішін тапқан (образдалған) болуы, олардың типтік түрдегі әрекеті болуы, типтік образдар, типтік әрекет үстінде көрінуі керек.

Қара сөзді шығармалар бұған тұтас тарау беруі я шығарма тұтас күйінде арналуы мүмкін. Ал поэзия, әсіресе қысқа өлеңді шығарма мұны көтере алмайды. Сондықтан барлық жүк сөздің мағынасына, бояуына жүктеледі. Сөз-картина жасайды.

Ұлық қысса ұлықты,
Ұласып мидай былықты.
Атқа мінер ауылда
Итше ілігіп ылықты.
Орыстың көрсе ұлығын
Қыздан дағы қылықты,
Ұлық кетсе, қазаққа
Қорқау қасқыр құлықты.

Осында үш картина бар. 1. Итше ілінісіп, бірін-бірі қауып, я қапқызып жүрген атқа мінер; 2. Патша үкіметінің сарала шен тағып, қылыш асынған әкімдері — айбаты, зәрлі әкімдері, солардың алдында имене иіліп, қысыла жасқанып, өте сақ әрі жай басып, момақан пішімді жуас, жүні жығылған, жүзі сынық қазақ әкімі; 3. Осы әкім (барлық кескін-кейпі өзгертілмей) ұлықсыз қазақ аулында қорқау қасқырдай тіміски ұмтылып, обыр нәпсімен сұқтана жалтақтай қарап, былайғы жұртты жасқанта, тасаландыра жортып жүр. Осы картиналарды жасау үшін суретші қаншама уақыт, қаншама бейнет жұмсамақ, ал жазушы болса қанша сюжетті желі құрмақ, суреттей баяндамақ.

«Аякөз» деген өлеңде Дулат ел атқамінерлерінің тағы бір картинасын жасайды. «Би, старшын мойнына жезден қарғы тағынды», — деп олардың патшадан алған, мақтан көрген мансабы белгісін (шенін) ит мойнындағы «қарғыға» балайды да, артынша:

Төсек жанды мырзалар
Ала баспақ байланып,
Үй күшіктей үреді,
Отының басын айналып,—

дейді. Осы өлең Абайдың:

Елде болыс
Үйден үрген итке ұсап⁴,—

дегеніне көп ұқсас.

⁴ Абай Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-т., 146-б.

Дулат патшалық отаршылдық саясат алдында барынша дәрменсіздік жасаған ел жақсыларына қатты шүйлігулі. Ұлы тілдің бар зәр-қүдіретін соларды түйрей сынауға арнайды. Осы сынау — ақынға қазақ ортасында бар барша қор, күлкілі, мазақ жайларды, көріністерді іздетіп тапқызады. Сол қор, мазақ жайларға, көріністерге ел атқамінерлері әрекетін ұқсата отырып, оларды (сол мазақ жайларды) атқамінерлердің күнделікті әрекетіне айналдырады. Дулат би, старшынға «қарғы» тағып, үлкейтіп («қарғылы төбет» деген сияқты) барып, әрекетін барынша болымсыз, ұсақ санайды: таланған күшіктің құлағын салбыратып, құйрығын бұтына қысып, даусын бәсең шығарып, ауыл сыртындағы, дөң астындағы «үрейге» ошақ айналып жүріп қорқа үруіне ұқсатады.

Ал «күшік иттей үретін» осы ел пысығы басқа бір әрекет үстінде көрінеді:

Майырдың алса бұйрығын,
Борбайға қысып құйрығын
Ел пысығы жортады-ай.
Өзі елді қорқытып,
Онан өзі қорқады-ай.

Майырдың алдында құйрығын борбайына қысып ап, қорқа жортып келе жатып, кездескенді (елді) қорқыта ырылдаған итті көреді.

Бұл — живописьті карикатуралы бейнелеу, ал әдебиетте көркем тілдің бір түрі метафора сөз арқылы жасалған поэтикалық образ.

2. Қазақ поэзиясында батырды, хан-сұлтанды т. б. қасиетті деп саналатын «алғыр қыранға», «ақ сұңқарға», «қырғиға» балау бар да, өзге жыртқыш құсқа балау жоқ. Яғни қазақ ұғымында құстар қасиеттілігімен, бағасыздығымен екіге бөлінсе де, поэзияда кейіпкерлер осылай екі жігімен қатар жасалмағандықтан, жағымсыз құс адам образында көрінген жоқ. [Тек «Қамбар батыр» жырында Қамбар аузымен Қараманға айтылар тымсал сөзде Қараман «қара құсқа» баланып айтылады]. Дулат қазақ поэзиясында осы байырғы дәстүрді бірінші «бұзған» жырау.

Дулат «қазақ ұлығына» балама етіп күйі кеткен қыранды не жемтік, өлексе іздеген күшігенді таңдайды. Бі-

рақ ұлықтарды жай «күшіген» деп қана атаса, бұл — қалыпты метафора сөз. Мұнда толық, анық сурет, жанды образ жоқ. Дулатқа керегі ол емес, керегі — олардың жағымсыз, жайсыз іс-әрекеті.

Дулат ел «жақсыларын» топтап алып: «Төртегі өң-шен отырған топыраш, топас, күшіген», — деп, қор ете атаса, енді бірде жоғарыда айтқан «жаман итке» тән әрекет картинасын жасайды.

Ауылдың атқа мінері —
Жемтікке қонған күшіген,

«Күшіген», ел ұғымында өздігінен жасар ешқандай батыл әрекеті жоқ, өзі түсіп аң алмайтын жыртқыш құс. Бірақ осы құс қасқыр тартып кеткен ауыл малын — өлексені «жаман итпен» қосыла тартқылап үңги сұғынғанда, алдына аң салмайды: Дулат ел ұғымындағы осы құсты әдейі таңдайды. «Ауылдың атқамінері — жемтікке қонған күшіген» дегенде тыңдаушы ойына өзіне таныс жоғарғы ұғым, жанды сурет сап етеді, артынша: өткір тұмсығын сақ-сақ еткізіп, өлексені жұлқа тартқылап, еміне қорбаң-қорбаң етіп жүрген күшіген орнында «ел жақсысымыз» деген атқамінер, пәленше-түгеншелер елестейді.

Дулатта ел батырына, ел қамын жеген жұрт жақсысына аңға салар алғыр құсты балама ету сәті жиі ұшырасады. Мұның бәрінде «пәлен құс», «пәлен құс сияқты» деп жалаң айту жоқ. Дулатқа сөзі арналып отырған кісінің «бүркіт» болуы, я жай «алғыр қыран» болуы қажет емес, аңын қайдан іздеуі бірінші мәселе.

Шетке қылмай ерлікті
Ел қорғайтын ер бітті,—

дейді Дулат бір өлеңінде. Дулатқа ерлігін шетке, сыртқа қылар батыр ұл керек. Сондай ерге балама етіп алған құсына да сондай мінез тілейді. Дәлірегі: батыры қыран атанса, онда ол жемін ұя төңірегінен көздейтін қыран болмай, алыстан, қиырдан іздейтін қыран болуы керек. Сол үшін де жемін алыстан іздейтін қыран — Дулат үшін культ. Батыры осы құс сипатты болуы керек. Батырдан қыранның осы мінезін көруді көксейді.

1. Тұйғын құстай алыстан
Тоят тілер деуші едім?

2. «Тірі болса Еспембет

Алыстан тілеп тоятты,
Түзден дәмді татады».

Осыған қарама-қарсы: Дулат «елдің жақсыларынан» қыран құста кездесетін жағымсыз мінезді көреді. Дәлірегі: «иттің жаманына» тән қылық сияқты, қыран құстың жаманына тән әрекетті, мінезді көреді, осы мінез көрінер әрекет суретін жасайды. «Кеңесбайға» деген өленде:

1. Қолбала құс секілді
Биялайға қарайсын

2. Түзден тоят тілемей,

Өлексені қорисын.

3. Тінейдің сары құсындай

Өзіңе өзің шеңгел сал,—

дейді.

Осы үш мінез де «Түзден тоят тілейтін» қыран мінезіне қарама-қарсы: ол — қолдан жем жең, қолға қарап үйренген, қолдан талпынары жоқ бала құс мінезі; түзге (ер үшін: шетке) талпынары жоқ, түзден жем алары жоқ (ер үшін: шетке қылар ерлігі жоқ), тек өлексені қоритын күйі, шабыты жоқ (ер үшін: зерделі, «ел» дер намыс оты жоқ) құстың («ел жақсысының») мінезі; аңға тартса, аң көрмей, аңға түспей, қайта айналып иесіне түскен («ел жақсысы» үшін: аттанып барып жау алмай, өз елін жаудай шапқан) құс («ел жақсысы») мінезі.

3. Ақынның тұтас шығармасында берілген идеясы мен көзқарасының, құралып көрінер идеялық-мазмұнының бастау-көздері нысанаға қандай объектілерді алуында, ол объектілерін (адам, зат, құбылыс, қоғам, тап, топ т. б.) қалай атауында, қандай әрекет үстінде көрсетуінде жатыр.

Дулат өз кезіндегі қазақ атқамінерлерін олардың іс-әрекетінің сипатынан шығарып барып, тағы да бірнеше балама атпен атайды. Бірақ осының бәрінде де ол аттар жеке басқа қатысты әрекеттен емес, халыққа қатысты іс-әрекеттеріне баға беру, сол іс-әрекеттерді жалпы халықтық мүдде тұрғысынан келіп терістеу негізінде қойылған.

ҰЛЫҚТАРДЫ — «ел ішіне бопандай» тиіп, «аяздай бүріп қысқан», «жатып ішер жалмауыз», «борсық тұмсық қанды ауыз», «қазақтан шыққан кәпір», ел береке-сін кетірген «ылан» [«Елді судай сапырған, Белшесінен батырған, шілдеде мұзды қатырған, Толыны төгіп шайқаған. Берілді тізгін ылаңға»] деп атады.

БЕКТІ — ханның «жалшысы», «нөкері» [«Саудалап елін тиынға, Бек дегенің бек емес, хан жалшысы нөкері»], жаудың «оғы» [«Дұшпанына оқ салып, еліне қарай атылып»], ол да, бұл да емес «ағынды мырыш қолаба» [«Өз еліне ебі жоқ, Жатқа зерде, кегі жоқ, Азған елге бек болды Ағынды мырыш қолаба»] деп те атады.

БИЛЕРДІ — «туралығы» жоқ, елге, «обал болдысы» жоқ, «параның толмайтын ыдысы» [«Ыдысысың параның Қотара құйса толмайтын»], «бұзақы» [Бұзақы би боп тізілді], қиқулап мазаны алған «тырна» [«Тырнадан би сайладың Ашпассың, елім, көзіңді»], «Тістеуік айғыр» [«Тістеуік айғыр секілді, Үйіріңді сұйықтап, Тайқұнанды қуғансын»], «қу» [«Шайқады қулар толымды»], шетке қарсы тұрар қайраты жоқ, әрекетсіз «тас мола» [«Би деп атау бердік-ау, Үйінді тас молаға»], елін алдап сатушы «мекері» [«Би дегенің би емес, Ел алдағыш мекері»] деп атады.

ШЕШЕНДІ — «елді азғырған», «аздырған», «жазғырған» өсекші, ен жатқан елді «бүлдірген» бүлік, «сөзінен бәле үдеткен» бәлехор, бәтуасы жоқ «су жұқпайтын тақыр» деп те атады.

БАТЫРДЫ — «шетке қылар ерлігі» жоқ, «қой ұрлыққа мақтанған», «қазан бұзар, үй тентек» деп те атады.

Дулат жасаған тағы бір алуан поэтикалық образ бар. Олар — адал мал табары жоқ, байдың, әкімнің қолшоқпары, айдап салдың, айтақтың адамы. Жырау олардың әрекетін:

Қымызы бар қылтиса,—
Сүмірейіп кетесін
Ақау түсіп сағыңа.
Қымызы бар қош алса,—
Дүрдиесін мінгендей
Қара орын хан тағыңа.
Қымызға тойып алған соң,
Сөз сөйлейсін қағына.
Қымызы бар құтыртса

*Соқтығасын әркімге
Қарамай қара-ағына,—*

деп сипаттай келіп, оларға:

*Қымыз құмар, сор құмар,
Сор құмар өншен сорлылар,—*

деп балама ат береді. Енді бір өлеңінде оларға:

*Ар сатып қымыз ішкенше,
Келсең келге түскенше,
Үлгісіз тымақ пішкенше,
Адам деген атақтан
Садақа болып аулақ кет,—*

деп әрекет, мінез картинасын жасайды да, өздерін ЖАН-ЖАЛ ТАНАУ, ТАЛАҚ БЕТ — деп атайды. Енді бірде жырау бұлардың поэтикалық образын жанды картинаға түсіреді:

*Тазы ит қуған қояндай
Қаққанша қабақ бұлтыңдап.*

Дау тілеп тұрған, жанжалға бейім, ұятсыз, арсыз бетті тазы қуған қоян кейпінде көзге елестетіп көріңіз. Бұл — қазақ поэзиясында жасалған жаңа поэтикалық образ, жаңа поэтикалық тіл, жаңа метафоралар.

2. Дулат өлеңдеріндегі әр текті сөз-образдар

Дулат жеке сөздің мағынасын кеңейте, бояуын қоюлата қолданудың, әрбір сөзді теңеуімен, эпитетімен қосарлап айтудың, халық тіліндегі фразаларды, мақалдарды мол әрі түрлентіп қызметке жегудің, жаңа фразалар мен афоризмдерді жасап барып, тоғыта пайдаланудың, фольклордағы тұрақты, дәстүрлі, сөйлем-жолдарды жетілтіп жұмсаудың шын мәніндегі шебері.

Дулат өлеңдеріндегі тақырып, ой, идея, көзқарас жаңалығы — осылардың бәрінің берілу құралы, амалы тілді де жаңа етіп тұр.

Бұлар — дара-дара талданар күрделі тілдік құбылыстар. Біз осылардың ішінен ұқсатып барып жасалатын поэтикалық образдарға ғана, ақынның идеясы ашылар сөз үлгілеріне ғана тоқталмақпыз.

1. «Дай (-дей), тай (-тей) жұрнақтары, «секілді» сөзі арқылы жасалған айшықты сөздер, поэтикалық образдар. Әрине, бұл тілдік амал қазақ поэзиясында, фоль-

клорда бұрыннан бар. Ұқсатуға, теңеуге алынар бір топ дәстүрлі сөздері де ортақ боп келеді (ілгеріде бұл жайлы айтылған). Ал Дулатта баламаға, теңеуге алынар сөз де, жасалар образ да басқа.

Халық тілінде «қызғыштай болу», «қызғыштай қору» сөзі бар. Махамбет осы сөзді дамытып **«Қызғыштай болған есіл ер, сүйткен жұрттан не көрді»**,— деп қолданған. Ал бұл фразаның тегі — «көл қорыған қызғыш». Дулат теңеуге алынатын қызғышты да, қызғыш әрекетіне ұқсас адам әрекетін де қатар алып көрсету арқылы елге қамқор кейіпкердің образын былай жасайды:

Атам қонған, кең далам!
Мендей сені қызғанар
Баурында өскен қай балаң?!
Көл қорыған қызғыштай
Сен десе салам байбалам.

Мінез, іс-әрекет картинада көрінеді, ал кейіпкердің арман-мүддесін беру үшін суретші, сөз жоқ, қосымша заттар мен құбылыстарды көмекке алады, олармен кейіпкер арасында композициялық бірлік жасайды. Ал қосымша заттар мен құбылыстар олардың суреттелген қалып-күйі халық түсінігіндегі «армандау, қиялдау» деген ұғымды беретін болуы шарт. Ал поэзияда олардың әрекеті тек ұқсатылатын заттар мен құбылыстардың бейнесінде, әрекетінде ғана көрінеді. Сондықтан ұқсатылатын зат пен оның әрекеті ақын айтпақ болған (мысалы, «байбалам салу») ұғымға сәйкес келуі шарт. Ал осы сәйкестіктің негізінде жалпы халықтық түсінік (ортақ әрі муралық түсінік) жатуы тиіс. Онсыз балама, ұқсатпа сөз халық құптауын таппайды.

Әрине, ақын өмірдегі ақиқат көріністерді өзінің идеясы тұрғысынан келіп табады. Сондықтан да ол осы идея тыншытпауынан туған сезім, көңіл-күй қалпына не ой әлемінің әрекет үстіндегі қалпына ұқсас жайларды, форма, сурет түрінде көрсетуге көмектесер табиғат құбылыстарын я өзге бір заттарды (әрекетімен қоса) іздейді.

Бір ғана мысал: «Ботасы өлген түйедей зарла, Жібек» («Қыз Жібек»), «Аталы-бала екеуі Ботадай боздап көрісті» («Алпамыс»), «Боталы түйе секілді, қорада жатып өлдің бе?» (Абай). «Жас түйедей тайраңдап, Шыға берме төрлерге (ауыз әдебиеті). «Қарт бурадай жараған» (ауыз әдебиеті), «Атандай даусын ақыртып» (Махамбет).

Осының бәрінде адам әрекетінің суреті бар. Бұлардың әрқайсысын адамда болар (я болып өткен) сәттер іздеп тауып отыр. Осы іздеп табуда, сурет жасауда халықтың тұрмысында бар нәрсе негіз болып отыр.

Сөз жоқ, ақын көңіл-күйдің, сезімнің, ойдың суреткері. Ол өзінің осы көңіл-күйі, сезімі, толғамы гапқан сәттерді сыртқы дүниеде бар суреттерге ұқсатып барып та образ жасайды.

Қилы-қилы заманды,
Заманға сай адамды
Салыстырып қарасам,
Су мүйіз болған танадай
Шыр көбелек айналам.

Басына қатты соққы тиіп, әлсіздіктен ол соққыны көтере алмай, есеңгіреп қап, басын ауырсына шайқай төмен сап, бір орында шыр айналып тұрып қалған тананы көріңіз. Заманды, сол заман адамын тербей ойға алып, салыстыра аударып-төңкеріп, оның күш жетпес, ерікке көнбес жақтары санаға соққы боп тиіп, дағдарыс күйге түсіруі ақынға әлгі тананы (суретті көріністі) іздетіп тапқызып отыр. Заман таяғы (соққысы), одан есеңгіреген «мен»-нің ақыл таппай, жол таппай дағдаруы адам таяғы (соққысы) тиген тана күйін іздетіп тапқызып отыр.

Ақынның ішкі тербеніс сәттері көп болады. Оны қалай беру — ақынның стиліне тән нәрсе. Я ол сол ішкі көңіл күйдің өз қалпын сол күйінде суреттей баяндауы мүмкін, я оны өзге бір көрініске, суретке ұқсата отырып баяндауы мүмкін. В. Вересаев Пушкиннің образ бен салыстыруды қаламағанын айта келіп, былай дейді: «Меніңше, образ — шын мәніндегі поэзияның жансыз жасандылары (суррогаты), ақын өз ойын жай айтып шығуға шамасы келмеген кезде, образға жүгіреді. Мұндай көзқарас, әрине, сандырақ әрі онымен оңай дауласуға да болады. Өйткені бұлай болғанда барша шығыс поэзиясы... жоққа шығарылмақ қой. Бірақ қалай дегенде де образ неше түрлі барша әшекейлікке, сәндікке ерекше мүмкіндік береді («Новый мир», 1950, № 1, с. 156).

Әрине, айтпағын салыстырмай баяндау, өзге ұғымдарды, көріністерді т. б. көмекке алмай айту — ерекше бір ақындық құдірет. Бірақ поэзия үшін бірінші шарт —

образдылық, сөздің образдылығы, сөздегі сурет, сөз-сурет. Өмірді көркемдеп тану, көркемдеп беру — барша искусствоның шарты. Сөз искусствосында өмірдің, шындықтың көркемделіп берілуі сөз-суреттер арқылы жүзеге аспақ. Абайдың «Жүрегім менің қырық жамау»; «Әйел өлмес соқпа дерттен, Сауыға алмас сынған ер» дегенде де — бәрінде де ұқсатпа зат, сурет бар. «Қырық жамау» дегенде әуелгі кезекте ұстала-ұстала тозып, жамала-жамала қырық құрақ болған зат көңілге оралады. Ақын жүрегі де сол... «Сынған ер» дегенде болат, темір сияқты қатты нәрсе ойға оралады, ал олар сынса, қайта балқытып соқпаса бүтінделмесі қақ. Қанша сақ, қанша ұқыпты боп, амалдап ұстаған шөлмек күніге сынбағанмен, күнінде сынады. Арамдық та осылай... Ал Абайдың:

Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ,
Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желке, үйірейген болса сағақ,—

деген бір ауыз өлеңінде ат басының тоғыз мүшесі аталады. Соңғы екі жолда, «ауыз омыртқа», «жал», «желке», «сағақ» ешқандай салыстырусыз суреттелген (мұнда атап өтілген бір нәрсе жоқ: «желке» а т а л у ы д а, «ой желке» с у р е т т е л у і). Ал алғашқы екі жолда «кекілі» — шоқпарға, «құлағы» — қамысқа, «мойны» — қой мойнына, «қабағы» — бөкен қабағына ұқсатылып барып суреттелген. Яғни бірінде заттың өз суреті бар да, бірінде заттың әрі өз суреті, әрі образы бар.

Ал Дулаттың жоғарғы сөздері осы тәсілдің үшінші бір түрі: яғни мұнда заттың суреті (портреті) жоқ, бір зат әрекеті екінші бір зат әрекетіне ұқсатылып барып атадып отыр.

*Сәудегер сарттай қайтты өмір
Құмар ойнап ұтылған.*

Керуен тартып, ел асып, жан-жалдап, мүлік бағасын артқызып, қымбатқа өткізіп, алдап-арбап, несін мақтап арзанға мал алып, үстінен жонып дүние жинаған сәудегер бар. Сол сәудегер әлгі жолмен тапқан байлықты бір кеште құмарға ұтқызып қойып, қолын мұрнына тығып, үйіне жаяулап, тозып қайтады. Дулаттың «мен-кейіпкері» тап осы сәудегердей: байды мақтап, бәйбіше мой-

нына жырдан алқа тағып, «атасы тегін жел сөзді» аямай төгіп, ат мініп, шапан жамылды. «Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас, Қардың суы секілді тез суалар» (Абай) дегендей, сол мен-герой бәрінен: малдан да, келе өнердің өзінен де айрылып, жақсы өмірді, жас өмірді думанға ұтқызып, жалығып, жеңіліп барып отырып қалған. Бірақ Дулат мен-геройы образын беруді осымен аяқтамайды, ары жалғастыра суреттейді:

*Бұзауы өлген сиырдай
Мөңіреп жұртқа ой қайтты.—*

Қазақ аулы. Бұзауы жас өліп, ол өлімге әлі көндікпеген, желіні тырсылдай сыздап, үй айнала мөңірей іскеп, желе шауып, бұзауын іздеп, алас ұрған сиыр. Сол ауыл, ел ескі жұртты тастап көшеді, жаңа жұртқа жамырай қуанысып қонып жатады. Әлгі сиыр болса өзінің қызығы, қуанышы қалған ескі жұртқа — бұзауы өлген жерге тартады, бұзауын іздеп мөңіреп қайта келеді. Азалы мөңіреу... Орнына келуі жоқ, қайта тірілуі жоқ бұзауды іздеп келу. Онда да ел көшіп, құлазып қалған ескі жұртқа келу. Өте трагедиялы тағдыр. Ал Дулаттың әлгі мен-геройы да тап осы айрылғанын, өткізіп алғанын іздейді, Абайдың «Көлеңке басын ұзартып» деген өлеңінде де осындай бір күй бар. Бірақ мұндағы «мен» — жағымды «мен». Осы «мен» өз өмірінің мына сұрғылт тартқан бейуағында күңгірт көңілі өткенге қыдырады, бірақ керекке жарар «осы бар екен-ау» деп медеу тұтар, көңіл көншітер түк жоқ. Өткеннен түк таппаған көңіл мына сұрғылт тартқан бейуағына қайта келеді. Бірақ Абайдың «менінің» ұқсатары басқа:

*Адасқан күшік секілді
Ұлып жұртқа қайтқан ой.*

Екі ақын да қазақ аулының өмір картинасын керемет біледі. Адам жан дүниесінің құлазып қалған шағын, адам тағдырындағы трагедияны бірі адасқан күшіктің айдалада ұлып-ұлып, барар жер таппай, көшкен жұртқа ұлып қайтып келуіне теңесе, бірі бұзауы өлген сиырдың жоғын жұрттан іздеп, мөңіреп қайта оралуына теңейді. Мұндайлық зор тапқырлықпен образды сөз суретін жасауды, бұл өнерді және осы екі жолдағы суреттің өзін кереметтей шеберлікпен жасалған ұлы

картиналарға ғана ұқсатып барып бағалауға болады.

Ұлы ақын Абай:

Өткірдің жүзі,
Кестенің бізі
Өрнегін сендей сала алмас,—

деп айтқанда өлең тілінің осындай күдіреттілігін ескеріп барып та айтса керек.

Әрине, қыл қалам емес, тілмен сурет жасау, оны жұрт ой көзімен көріп, көңіл айнасына сәулелендіре алатындай етіп жасау бір басқа. Ол үшін әрі бояу орнына, әрі пішін орнына, әрі идеялық мазмұн орнына, әрі осылардың өзара үйлесімі орнына жүретін сөз тауып, оны қисындап бірлікке түсіру керек.

Дулат адам портретін жасаған ақын емес. Ол, адам мінезі мен әрекетінің қалпын сөз еткен, осы адам мінезі мен әрекетіне себепкер қоғамдық жайды сөз еткен, адамдардың тек әрекеті тұрғысынан кеп образын жасаған ақын.

2. *Метафора арқылы жасалған айшықты сөздер, жағымсыз поэтикалық образдар.* Дулат поэтикалық тілдің бұл түрін де көп жасады. Өзінің-дай формасын қолдану арқылы жасаған сөз суреттері, образды сөз суреттері сияқты тамаша сөз айшықтарын, сурет-картиналарды жасады.

*Нәпсі — төбет қабаған:
Жемтік көрсе тұра ма
Ырылдап танау жиырмай...
Күнәм жойқын, тәубем аз
Тіршіліктен не таптым.
Дүние — жемтік, мен — төбет
Соны бақпай не бақтым.
Ырылдасып әркіммен
Не қапқыздым, не қаптым.*

Үлкен қара төбет. Дәу жілікті аяғымен баса, құныға қомағайлана қажалақтап жатыр. Тістелеп жатып ырылдай танау жиырып, айбат көрсетеді. Мұнысы қызғаныштың ісі. Қызғантып жатқан өзіншіл қомағайлық. Қомағайлатып жатқан ашкөзді қанағатсыздық. Ауыл-ауылда мұндай қара төбет аз ба, бірі қазанға түскен етті көргеннен ошақ қасын, үй айналасын қори бағып жүрсе, бірі сол еттің иісін алыстан сезіп жортып келіп, ошақ басында әлгі итпен кездесіп, таласып жатады не қапқызады, не қабады...

Ақын өзінің өмірден түйгенін даналықпен қорытып қоймай, оны әрі тірі картина түріне келтіріп барып та жұртқа осылай ұсынады.

Халық қатал мейірімсіз кісіні «тас бауыр», «ішіне мұз қатқан» деп, «іші жылымайды» т. б. деп атайды, ал оның сыртқа көрсетер «рия тонын»—көз боярын, адам тартарын «сырты жылтыраған», «жылтырағаны сырты ғой» деп суреттейді. Ал Дулат осының бәрінен басқаша келіп:

*Ішің — аяз ақ қырау,
Сыртың — сұлу сарайсың!—*

дейді. Біле білсек, «Ішімен жау боп, сыртымен Кім сенер қылған құрметке» деп Абай көргенді Дулат та көрген. Дулаттың бұл адамы жақсылық атаулыға ішкі дүниесінде орын қалмаған, ізгілік, жақсылық деген сезімдерді «ақ қыраумен» мұздатып, қатырып тастаған. Бірақ ол әрі барынша амалкер: жаман ниеттілігін—«ақ қырау аязын» танытпау үшін сыртын бояп, әшекейлеп ұстайды. «Ішің аяз ақ қырау, сыртың сұлу сарайсың»!! Өте күрделі образ. Жазушыға мұндай образды жасау үшін лайық келер қаншама әрекетті табуына тура келер еді де, оны сол әрекетімен өмір сахнасынан шеберлікпен жүргізіп өтуі қажет болар еді. Әрине, осы әдіспен образ жасайтын ақындар да болады. Олар эпик ақындар. Ал ақын әрекетті б а я н д а у ш ы болмай, а й т у ш ы болған кезде ол, Дулат сияқты, бар салмақты *әрекеттің сөз суретін* жасауға, *сөз-образын* жасауға салады. Бұл машық кездейсоқ болмай, тұрақты тәсілге айналса, онда мұның өзі ол ақын шығармасының стильдік ерекшелігі боп табылмақ.

Міне, *сөз-образ жасау, сөз арқылы образ жасау* Дулат шығармасы тілінің алабөтен тұрған негізгі ерекшелігі. Ақын стиліне тән бұл құбылысты жан-жақты сөз ету келер күннің міндеті.

МӘДЕНИ МҰРА ЖӘНЕ ОНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ
МІНДЕТТЕРІ МЕН ӘДІСТЕРІ

Ғалымдар да жеке индивид ретінде әрбір жеке индивидте кездесетін психологиялық тосқауылдардан аздықөпті құры болмайды. Баяғыдан мәлім, «мына жер киелі» не «мына жерде шайтан бар» десе, адамдар ол жерден айналып өтеді және бұл жер жайлы қиыннан қиыстырылған неше алуан алып қашты әңгіме таратады, осы өздері ойлап тапқан лақаптарына сенеді де. Ал бір буын өткен соң бұл әңгімелер мұраға ауысқан себепті бұрынғылардың сөзі боп берік заңданады. Осы сияқты бір кезде Бұхар, Дулат, Шортанбай, Мұрат, Әубәкір, Нұржан, Ақансері т. б. көп ақын мұралары жайлы әуелде бір жақты мақтау пікірлер айтылып, кейін оған бір жақты терістеу пікірлері қарсы айтылып, қаттырақ айтылып, мақтаулар жазғырылды, жұрт енді көпке дейін бұл ақындарға туралап келмей қойды, маңайлап орағытып қана келіп, тиіп-қашты сөз етті. Соның өзінде айтыс кезіндегі әлгі ақындарға таңылған атақ қабаттасып жүретін болды. Жұрт осыған дағдыланды.

Шындап келгенде, қалың оқушы қауым ғана емес, қазақ филологтарының өзі де ол кезде осы ақындар мұрасымен жете танысып та үлгірген жоқ еді. Осы жай қазақ филологтарында қазірде да сақталып қалып отыр. Бізде бұл ақындар көп айтылса да жеткізе айтылған емес. Сол себепті біз бұл ақындар жайлы әңгімені көп білеміз, бірақ ақындардың өзін жете білмейміз.

Бұл өзі жеке адамдарға байланысты емес, қазақ филология ғылымының шын мәніндегі ғылым боп өзінің

өркендеу биігіне көтерілмеуіне байланысты. Бізде қазақ филологиясы, қазақ әдебиеті тарихы жайлы ғылымды бастар-бастамаста қатты бір қателесті де, содан өзінің анық арнасына түсе алмай келеді.

Ең бірінші кемшілік — өткендегі мәдени мұралар жайлы айтуымыз, насихаттай айтуымыз өте мардымсыз. Ал айту мен насихаттау аз болған соң, таңуымыз өте төмен. Бұлар жоқ жерде ғылымды бұл салада үлкен жұмыс жасап отыр деуге болмайды, оны осы салада биіктей өркендеп отыр деп тағы да айта алмайсың.

Осы орайда Дмитрий Лихачевтің жақында ғана шыққан «Заметки о русском» деген кітапшасының бастау сөзі еске түседі: ол өз кітабын: «Біздің түп-негізіміз, орыс мәдениетінің түп-негізі жайлы бізде өте көп жазылады, бірақ та қалың оқушы қауымға осы түп-негіздерді шын мәнінде жақсылап айтып беруде бізде өте аз жұмыс жасалды», — деп бастайды.

Бізше өлшегенде шынында да солай ма? Жоқ, олай емес. Бір ғана «Игорь туралы жыр» жайлы (көлемі 550 жолдық осы тамаша мұра жайлы) жазылған еңбектердің тізімінің өзі үлкен бір том. Орыс мәдениетінің түп-негіздерін өте көп жазғандықтан да бүгінгі буын осы әлем-тарихтың ішіне еркін кірген және олар сол мәдениет әлемінің ішінен өсіп шығады. Осылай бола тұрса да, Д. Лихачев «қалың оқушы қауымға осы түп-негіздерді шын мәнінде жақсылап айтып беруде бізде өте аз жұмыс жасалады», — дейді.

Ал бізде ше? Бізде шын мәнінде жақсылап айту, насихаттау ғана емес, шын мәніндегі зерттеу жұмыстардың өзі жоқ. Сол үшін де қалың оқушы қауым ғана емес, біздің көп қазақ филологтары, тарихшылары «Игорь туралы жырдан» үш ғасыр бұрын жазылған өте тамаша тарихи-әдеби шығарманы — «Күлтегін батыр туралы жырды» білмейді. ХІ ғасырда жазылған «Құтадғу білікті» білмейді. Ал бұл соңғы мұра көне шығыстық ақыл-ой қазынасының Соғдиан мен Чын-Машын аралығында бос жатқан территориясында туып, Сырдария мен Қашқар аралығын білімділіктің ошағына айналдырған теңдесі жоқ тамаша шығарма. Қазақ филологтарының қазіргі буыны осы тамаша мұраларды да білмей кетіп барады.

Көне дәуірдегі бұл мәдени мұралар ғана емес, кешегі күнгі XIX ғасырдағы қазақ поэзиясының ірі-ірі алыптарының мұраларын қазіргі қалың оқушы қауым хрестоматиялық жинақтардан ғана біледі, ал олардың өмірі жайлы өздері айтып қалдырған екі-үш жолдық деректерден басқа еш нәрсе жоқ. Осы күнге дейін бұл тамаша сөз ұсталарының, кейінгі ұрпаққа соншалық бай рухани азық қалдырған даналардың бірде-бірінің творчестволық өмірбаяны бізде жазылған емес. Өзге жұрт әдеби кейіпкер Барон Мюнхгаузеннің «Жарты бел атына» дейін ескерткіш орнатып жатқанда, бізде XVIII—XIX ғасырдың халық поэзиясы алыптарының бірде-бірінің туған я өлген жылы да аталмайды, ойша образдап барып жасалған творчестволық портреттері де жоқ.

Неге? Мұның бірден-бірі себебі қазақ филологиясы мәдени мұраларды марксистік диалектикалық әдіске негізделген жүйедегі зерттеу дәрежесіне дейін биіктеп көтеріле алмай отыр. Яғни ғылыми тұрғыдан келудің төмендігі біздің ол мұраларды терең білуімізге, жан-жақты тануымызға кедергі келтіріп отыр. Ғылыми негізде тереңдеп барып білуіміз жоқ жерде күдіктену, үрке қарау басым болады.

Қазақ филологтарына құбылыстарды марксизм классиктерінің диалектикалық метод тұрғысынан қалай қарай отырып түсіндіретінін терең меңгеру керек болады. Мұның өзі бізді, Н. К. Крупскаяның сөзімен айтқанда, көзқарастың табанды, бекем болуына, әр мәселеде ең негізгі, маңызды дегенді анықтап ала білуге үйретеді, *барлық мәселенің нақты қойылуы керектігіне, кең түрде қойылуы керектігіне, барлық жағынан да байланыста және қарым-қатынаста алынып қаралуы керектігіне*, үйретеді (Н. К. Крупская. Таңдамалы педагогикалық шығармалары. Алматы, 1973, 297-б.).

Өткен мұраға және оны жасаушыларға марксизм-ленинизм классиктері қай тұрғыдан келді, оларды қалай бағалады?

1. В. И. Ленин «*Әрбір* ұлттық мәдениетте демократиялық және социалистік мәдениеттің жетілмеген болса да *элементтері* бар, өйткені *әрбір* ұлтта еңбекші және қаналушы бұқара бар, оның өмір сүру жағдайлары демократиялық және социалистік идеологияны туғызбай қой-

майды. Бірақ сонымен қатар *әрбір* ұлтта буржуазиялық (ал көпшілігінде әлі де болса қаражүздік және клерикалдық) мәдениет те бар — қала берді бұл мәдениет «элементтер» түрінде ғана емес, үстем мәдениет түрінде болып отыр», «...біз *әрбір* ұлттық мәдениеттің *ішінен* тек оның демократиялық және оның социалистік элементтерін ғана аламыз, оларды алғанда тек қана және сөзсіз түрде *әрбір* ұлттың буржуазиялық мәдениетіне, буржуазиялық ұлтшылдығына қарама-қарсы аламыз»¹, — дейді.

Демек, *әрбір* ұлтта еңбекші бұқара бар, бұл еңбекші бұқараның өмір сүру жағдайы демократиялық идеологияны туғызбай қоймайды. Бұл — ұлттық мәдениетте демократиялық мәдениеттің элементі болып көрінеді. Сол сияқты *әрбір* ұлтта қаналушы бұқара бар, бұл қаналушы бұқараның өмір сүру жағдайы социалистік идеологияны туғызбай қоймайды. Бұл — ұлттық мәдениетте социалистік мәдениеттің элементі болып көрінеді. Енді *әрбір* ұлтта буржуазия (XVIII—XIX ғасырдағы қазақтың феодалдық-патриархалдық жағдайында феодалдық тап) бар, бұл таптың мәдениеті «элемент» түрінде емес, үстем мәдениет. Яғни ол — үстем таптың еңбекші бұқараны, қаналушы бұқараны езгіде ұстауына, олардың қарсылығын басып-жаншуына көмектесетін қызметкер түріндегі идеология.

Демек, демократиялық идеология еңбекші бұқараның мүддесін қорғаудан туатын идеология. Еңбекші халықтың өмір сүру жағдайын сөз ету, бұл — демократтық, ал бұл әдебиет — демократтық бағыттағы әдебиет, оның көтерген идеологиясы — демократтық идеология. Ал бұл идеологияның иелері — демократтар.

Демек, қазақтың XVIII—XIX ғасырдағы әдебиетіне де лениндік осы методология тұрғысынан келуіміз керек.

Бірінші мәселе: XVIII—XIX ғасыр ақындарының шығармалары, сол кездегі үстем тап, билеуші тап, қанаушы тап хан-сұлтандардың, би мен бектің бұқара халықты езгіде ұстауын насихаттап, әрі үстем таптың мүдделерін қорғап, дәріптеп, үстем тап мүддесін бұл қорғауы, дәріптеуі бұқара халықтың қарсылығын басуға көмектесіп, өзінің идеологиялық мазмұнымен, нақты практикалық

¹ Ленин В. И. Шығ. тол. жин., 24-т, 135-б.

қызметімен үстем таптың үстем әдебиеті сипатындағы шығармалар болды ма?

Екінші мәселе: XVIII—XIX ғасырда — ой-пікірдің үстемдік етуші тапқа тәуелділігі жағдайында қазақ ақындары қазақтың еңбекші бұқарасының, қаналушы бұқарасының тұрмысын суреттей алды ма? Немесе бұқара халықтың ақиқат тұрмысын суреттеуден де ілгері кетіп, олардың мүддесін қорғап, оларға ниеттес үн көтере алды ма? Немесе бұқара халыққа бұл ниеттестігі өзін солардың жағына біржола шығарып, үстем тапты осы қанаудағы жұрт көзімен көріп, сынап алды ма? Немесе бұл сыны төменгі таптың мүддесі тұрғысынан бір жақты болмай, жалпы халықтық сипатта болды ма?

XVIII — XIX ғасырдағы қазақ ақындары бірінші кезекте әуелі осы екі тұрғыдан келіп жіктелуі тиіс еді.

2. XVIII ғасырда Францияда Руссо бастаған ағартушылар болды. Бұл «XVIII ғасырдың ұлы ақыл иелері де өздерінен бұрын өткен ақыл иелерінің бәрі сияқты өз заманының өздеріне қойған шегінен асып кете алмады.

Бірақ феодалдық дворяндардың және [бүкіл былайғы қоғамның өкілі болып шыққан] буржуазияның арасындағы қарама-қарсылықпен қатар, қанаушылар мен қаналушылардың, арам тамақ байлар мен еңбекші кедейлердің арасында да жалпы қарама-қарсылық болды. Дәл осы жағдай буржуазия өкілдерінің пәлендей бір жеке таптың емес, бүкіл азап шегуші адам баласының өкілі болып шығуына мүмкіндік берді»².

Ал Англияда Сен-Симон, Оуэн, Фурье шықты. «Бұлардың үшеуіне де бірдей тән нәрсе — олар сол кездегі тарихи пайда болған пролетариаттың мүдделерін көксеушілер ретінде шыққан жоқ. Олар [ең алдымен] белгілі бір қоғамдық тапты азат етпекші болған жоқ, ағартушылар сияқты, [бірден] бүкіл адам баласын азат етпекші болды. Ағартушылар сияқты, олар да ақыл-оймен мәңгі әділдік заман орнатпақшы болды»³.

В. И. Ленин Россияда болған азаттық қозғалысы мен оның өкілдері әрі бұлар көтерген қоғамдық мәселелер жайлы былай дейді: «Россиядағы азаттық қозғалысы, орыс қоғамының сол қозғалысқа өз ізін қалдырған бас-

² *Энгельс Ф. Анти-Дюринг, 20-б.*

³ *Энгельс Ф. Анти-Дюринг, 21 — 22-б.*

ты-басты үш табына сәйкес, негізгі үш кезеңнен өтті: 1) дворяндық дәуір, шамасы 1825 жылдан 1861 жылға дейін; 2) әртектілік немесе буржуазиялық-демократиялық дәуір, шамасы 1861 жылдан 1895 жылға дейін; 3) пролетарлық дәуір, 1895 жылдан қазіргі уақытқа дейін.

Дворяндық дәуірдің аса көрнекті қайраткерлері декабристер мен Герцен болды. Ол кезде, крепостниктік право тұсында жұмысшы *табын* крепостной, правосыз, «төменгі» қара *сословиенің* жалпы бұқарасынан бөліп шығару мүмкін емес еді.

Декабристердің Герценді оятқаны сияқты, Герцен мен оның «Қолоколы» да *әртектілердің* оянуына жәрдемдесті: бұлар — дворяндарға емес, чиновниктерге, мешандарға, көпестерге, шаруаларға жататын либералдық және демократиялық буржуазияның білімді өкілдері еді»⁴.

Ал «Біз қай мұрадан бас тартамыз?» деген мақаласында: «40-жылдардан 60-жылдарға дейін біздің ағартушылар жазып жүрген кезде, қоғамдық мәселелердің *барлығы* крепостнойлық правомен және оның қалдықтарымен күресуге тірелгендігін ұмытпау керек. Қоғамдық-экономикалық жаңа қатынастар мен олардың қайшылықтары ол кезде әлі ұрық күйінде ғана еді. Сондықтан ол кезде буржуазияның идеологтарында ешқандай өз құлқынын көксеушілік болмаған еді; қайта Батыста да, Россияда да олар жалпы игілік орнайды деп шынымен сенген, шын жүрегімен соны тілеген, крепостниктік құрылыстан келіп шыққан құрылыстың қайшылықтарын шынында да көрмеген еді (бір есептен ол кезде көре де алмаған)»⁵, дейді. Ал бұл «ағартушылар өздерінің айрықша көңіл бөлерлік мәселе ретінде халықтың бірде-бір табын бөліп алып қараған жоқ, бұлар тек жалпы халық туралы ғана емес, тіпті керек десе жалпы ұлт туралы сөз қылды»⁶.

Біз бұл келтірулерден нені көреміз? Біріншіден, бұл озық ой иелері, Ф. Энгельстің сөзімен айтқанда, «өз заманының өздеріне қойған шегінен асып кете алмады». Екіншіден, ең басты нәрсе, бізге ең керегі Энгельс те, Ленин

⁴ Ленин В. И. Шығ. тол. жинағы. 25-т., 101—102-б.

⁵ Ленин В. И. Шығ. тол. жинағы. 2-т., 563—564-б.

⁶ Сонда, 586-б.

де Батыс пен Россиядағы бұл ағартушыларға Маркстің «адамзат өзінің алдына әрқашан: тек өзі шеше алатын міндеттерді ғана қояды, өйткені анықтап қарағанда әрқашан да міндеттің өзі тек оны шешуге қажетті материалдық жағдайлар болып отырған кезде ғана немесе, ең болмағанда, болып келе жатқан кезде ғана туады»,⁷— дегені тұрғысынан, өз заманы қоғамдық жағдайлары айтқыза алатын ой-пікірлері тұрғысынан келіп отыр. Ал бұл ағартушыларға олардың заманы жеткізбеген танымды, ой-пікірді айтпағанын міні ретінде теліп, айыптап отырған жоқ, тіпті өздерінің кезінде «тарихи пайда болған пролетариаттың мүддесін көксеушілер болмағанын да, «крепостник право тұсында жұмысшы табын крепостной, правосыз, «төменгі», қара *сословиенің* жалпы бұқарасынан бөліп шығарып» тани алмағанын да, «крепостниктік құрылыстан келіп шыққан құрылыстың қайшылықтарын шынында да көрмегендігін» де — осылардың бәрін де ағартушылардың көзқарасындағы қайшылығы деп бағалап отырған жоқ. Ең ақырында, өздерінің саяси экономика саласындағы барынша озық ғылыми қорытындылары тұрғысынан келіп те оларды жерлей ұрсып отырған жоқ.

Тағы бір барынша ескеретін нәрсе: бұл ағартушыларға келсек, бұлардың бәрі өз заманының әрі оған дейінгі ғылым табыстарын молынан игерген, өздері зор ғылым жасаған өте дара личностылар болды.

Ал қазақтың XVIII және XIX ғасырдың 2-жартысына дейінгі, тіпті 80-жылдарға дейінгі ақындары (тарихта аталып жүрген ақындары) бірі хат білмейтін, білімі жоқ, бірі хат білерлік қана сауаты бар, ал бар ой-топшылаулары зерделі көкірекпен өмірден түйгендері ғана болып келетін ақындар болса, енді бір тобы сауатты, ал «ғылыми мектебі» көне түркі тілінде, татар тілінде жазылған, бірақ қазақтың сол дәуірдегі қоғамдық жағдайын танып білуіне зәредей қызметі жоқ діни-қиссалар, ғашықтық жырлар ғана болған, ал барша ой-пікірлері қазақ халқының жазылмаған беті ашық кітабын — тұрмыс жағдайын дана кеуденің елегінен өткізуден ғана құрылған ақындар болды. Олар от басы, ошақ қасы жағдайы-

⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Таңдамалы шығармаларының үш томдығы. 1-т., 523-б.

на арналған үгіт-өсиет сөздерін де, ел ішінің, ел арасының дау-дамайына арналған бітім, жамау сөздерін де, халық басына салмағы түсіп отырған жағдайға арналған толғау-сарнау, болжау түріндегі сөздерін де осы сияқты жағдайлардың бұрын болып өткен сабақтарынан шығарып, өз көкіректері түйген ойдан шығарып айтты. Ал бұл ой-түйіндері қазақ халқының сол кездегі стихиялық түрде өтіп жатқан өміріне көп жағдайда ұқсас, стихиялық түрде құралып шыққан еді. Қысқасы, бұл ақындар дүние тану көзқарасы ғылыми жүйеде қалыптаспаған ақындар — ғылымға дейінгі дәуірдің ақындары болды.

Ал ғылымға келсек, К. Маркстің «Франциядағы 1848 жылдан 1850 жылға дейінгі тап күресі» еңбегіне жазған алғы сөзінде Ф. Энгельс: «Күнделікті тарихтың оқиғалары мен оқиғалар тізбегіне ой жүгірткенде экономикалық түпкі себептерге еш уақытта жете алмайсың... Қайсыбір дәуірдің экономикалық тарихының айқын суретін еш уақытта оқиғалардың өзімен бір мезгілде ала қоюға болмайды, оны тек кейін, материал жиналып, тексерілген соң барып алуға болады. Бұған қажетті көмекші құрал статистика ғой, ал ол қашан да кешігіп жүреді»⁸, — дей келіп, мұндай өте тар уақыттағы күнделікті тарихты қорыта баяндау жағдайының қандайында болса да болып қалуға тиіс қателердің бұлағынан құтылу өте қиын екенін айтады.

Қазақ ақындары — көбіне өз дәуірінде белгілі бір кезеңінің ғана ақындары болды. Олар дәл сол кезеңнің үстінде болып жатқан күнделікті тарихтың оқиғаларын ғана көрді, онда да мұның ең әсерлі, жат, жаңа тізбектерін ғана көрді, ал оның негізгі экономикалық түпкі себептерін, осы экономикалық түпкі себептерден келіп шығатын жаңа экономикалық нәтижелерін танып білуде дәрменсіз болды. Өйткені, біріншіден, экономика жайлы ғылым жасалып, оны тарихты баяндауға қызметке жеккен елдің ғылымының өзіне «қайсыбір дәуірдің экономикалық тарихының айқын суретін еш уақытта оқиғалардың өзімен бірге бір мезгілде ала қоюға болмайды».

⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Таңдамалы шығармаларының үш томдығы. 1-т., 189-б.

Екіншіден, күнделікті тарихи оқиғаларға экономикалық өзгерістер тұрғысынан келіп қарауға, әрі осы экономикалық өзгерістердің өзі тарихты ілгерілететін шешуші факторлардың (онда да «сыртқа шығудан бұрын ұзақ уақыт жасырын қимыл жасайтын» факторлардың) нәтижесі екенін білуіне ғылыми сауаты болмады.

3. В. И. Ленин «Әлеуметтік мәселенің қандайын болса да талдағанда марксистік теорияның қоятын сөзсіз талабы — оны белгілі бір тарихи шеңберде қою болады»⁹ дейді. Яғни бір ел жайлы болсын, ақын я қоғам қайраткері жайлы болсын, оларды белгілі бір тарихи заманның нақты шеңберінде алып, сол заманның өзге заманнан нақты өзгешелігі не, сол заманның шеңберінде алғанда белгілі бір ақынның өзге бір ақыннан (сол елдің өзіндегі я бір сырт ел ақынынан) нақты өзгешелігі не дегенді көрсету болады.

Демек, белгілі бір тарихи заманның тарихи шеңберінен сырт ақын жоқ.

Ақын — творчествоның адамы: тарихқа оның қашан туып, қай уақытқа дейін өмір сүру фактісі негізгі емес, шығарма берген кезеңі негізгі. Ақын тарихқа өзінің жаратқан осы шығармаларымен ғана кіреді*.

Мәселеге осы тұрғыдан келсек, Бұхар, Махамбет, Дулат ақындық құрған XVIII—XIX ғасырлар — Қазақстанның Россияға қосылу заманы. Демек, бұл тарихи заман қазақ халқының ішкі-сыртқы жағдайлары бірлікте алынып, дәлірегі Қазақстанның Россиямен қарым-қатынасы бірлікте алынып қаралатын заман. Ал бұл бірлікте алып қарау шарты жоғарғы ақындар үшін де сөзсіз керек.

Осы қарым-қатынастың сипаты тұрғысынан қарағанда бұл заман (XVIII—XIX ғасыр) бірнеше тарихи кезеңге бөлінеді:

Бірінші кезең — шамамен 1731 жыл мен 1822 жылдың (қазақ хандарының Россияға қарай бастауы мен «Сибирь қазақтары туралы Устав шыққан жылдың) арасы. Бұл аралық кезеңнің ең елеулі сипаты: (1) қазақ хандары патша өкіметіне протекторат жағдайында бол-

⁹ Ленин В. И. Шығ. тол. жинағы. 20-т., 413-б.

* Тіпті қазақтың ауызша поэзиясында ақынның аты емес, сөзі ғана кейінгіге жетіп отыру фактісі тағы бар.

ды; (2) Орал казак-орыс әскерлерінің Кіші жүз қазақтарына қарсы дүркін-дүркін тонаушылық жорықтары болып тұрды;¹⁰ (3) Линиялық бекіністер салынды да¹¹, Жайық пен Ертістен "ішке" өтуге тыйым салынды¹².

Екінші кезең — 1822 жыл мен 1860 жылдың арасы. Бұл кезең іштей екі дәуірге бөлінеді: бірінші дәуірде (1) 1822 жылғы «Устав» бойынша хан өкіметі жойылды;¹³ 1824—1844 жылдары Сибирь өкіметі орындары жаңа округтерді құрды; (2) жаңа бекіністер салынып, жаңа жерлер кесіп алынды; казак ауылдары қоныс аударды;¹⁴ (3) Орал және Сибирь казак-орыстары 1820—1840 жылдар арасында казак жеріне экспедиция түрінде жорықтар жасап тұрды¹⁵, кіші-гірім отрядтар жаз айларында «тәртіп сақтау», алым-салық жинау мақсатымен казак ауылдарына командировкаға жіберіліп тұрды. Екінші дәуірде (1) 1850 жылдары казак-орыс әскерлерін казак жеріне қоныс аударды; (2) казак жерінің Россияға қосылуы аяқталды¹⁶.

Үшінші кезең — 1861 жылы Россияда болған «шаруа реформасы» мен 1867—1868 жылдары Қазақстанда жүргізілген реформадан кейінгі дәуір. Бұл дәуірдің айрықша белгілері: (1) казак-орыстарды Қазақстанға қоныс аударудың күшеюі; (2) орыс шаруаларының Қазақстанға көшірілуі; казак ауылдарында егіншілік кәсіптің өсуі; казак бұқарасы мен орыс халқының өзара достық ынтымағы туа бастауы; (3) Қазақстанға капиталистік қатынастың ене бастауы; казак ауылдарында таптық жіктелістің күшеюі, рулық томаға тұйықтыққа негізделген салт-сананың өзгере түсуі;

¹⁰ Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1957, 1-т., 308-б.

¹¹ Сонда, 264-б.

¹² Сонда, 271-б.

¹³ Сонда, 324-б.

¹⁴ Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Алма-Ата, 1966, с. 216—218; Айтыс, 1-т., 77-б.

¹⁵ Бір-ақ мысал: «1853 жылы Перовскийдің Ақмешітке жорығы тұсында патша өкіметі шекті руынан 4000 түйе талап етті. Қазақтың 42000 басқа жуық малы айдалып алынды... Кузьминскийдің отрядының бірі 164 ауылға ойран салып, олардың барлық малын айдап әкетті, киіз үйлерін өртеді, адамдарын өлтірді, олардың ішінде әйел, бала, қарттар да кетті» (Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1957, 1-т., 367—368-б.)

¹⁶ Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1957, 1-т., 376-б.

Қазақстанға алдыңғы қатарлы орыс мәдениетінің ықпалы бола түсуі т. б.

Байқасақ, XIX ғасырдың өзі ірі-ірі үш кезеңге бөлінеді екен. Бірақ, амал не, бізде осы ғасырдың ақын-жыраулары сөз болғанда, оларды бір-ақ топтап алып, бір-ақ тұрғыдан кінә тағу, сынау салты бар. Қараңыз: «Шортанбай (1818—1881), Дулат (1802—1874), Мұрат (1843—1906), Базар (1839—1911), Әбубәкір (1858—1903) сияқты ақындар... қазақ аулына капитализмнің енуін олар «зар заманның» тууы деп білді¹⁷.

I

Бұлай XIX ғасырдың бірінші және екінші жартысындағы, тіпті XX ғасырдың басында өндіріп шығармалар жаратқан ақындарды — кереғар уақыт аясының әр тұсында жасаған ақындарды бір-ақ топтап, бір-ақ бағамен бағалау әрине қисынды емес еді. Белгілі бір тарихи заманның нақты бір шеңберінде алынбаған соң-ақ қазақ ақындары творчествосының олар өмір сүрген дәуірдегі қоғамдық жағдайларға қатысы мәселесінде бірінші кезекте әрі күрделі жансақтық жіберілмек.

Бұл өз алдына бір мәселе. Ал қазақтың бұл көне мәдени мұралары төңірегінде болған айтысқа да отыз жылдай уақыт болды. Тіпті қазақ филологиясы тарихында — оның алғашқы қалыптасу дәуірінде болған бұл жағдайлар Коммунистік партиямыздың документтерінде тиісті бағасын да алды.

Коммунистік партия әрбір ұлттық республикалардың мазмұны социалистік, түрі ұлттық мәдениетін жасауда, оны өткеннің бәрін терістеу арқылы емес, қайта өткен дәуір мәдениетіне деген нигилистік, жойымпаздық көзқарастармен күресе отырып, өткеннен қалған мұралардан социалистік және демократиялық элементтерді ала отырып, оларды мұралана отырып жасауда лениндік қағиданы үнемі басшылыққа алып келеді.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 1957 жылы «Қазақ халқының әдеби-поэзиялық және музыка мұрасын зерттеудің, сын тұрғысынан қарап пайымдаудың жайы және оны жақсарту шаралары туралы»

¹⁷ Ысмайылов Е. Қазақ ССР тарихы деген кітаптың XIX ғасырдағы қазақ әдебиетіне арналған бөлімді қараңыз: 1-т., 484-б.

қаулысы болды. Бұл қаулыда қазақ халқының бай рухани мұралары «Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейін ғана халықтың игілігіне айналды». «Алайда қазақ халқының өткендегі мәдениет мұрасының көп жақтары әлі де жиналмай және зерттелмей қалып отыр. Қазақ мәдениеті мен искусствосының көптеген аса көрнекті қайраткерлерінің шығармалары мен творчестволық өмірбаяны оқушылардың қалың топтары үшін мәлім болмай келеді», — деліне отырып, бұл бай мұраларды сөз еткен кезде жіберілген қателіктерге былай баға берілді: «Қазақстанның кейбір ғалымдары, жазушылары және басқа творчестволық қызметкерлері соңғы уақытқа дейін өткен кездегі мәдени мұраға баға беруде елеулі қателіктерге жол беріп, революцияға дейінгі барлық ақындар мен жыршылардың таптық және идеялық-саяси бағытының қандай болуына қарамастан, олардың творчествосын біржақты мадақтап келді немесе өткен кездегі мәдениеттің жетістіктерін қалай болса солай жамандап, жоққа шығарып келді», — делінген («Социалистік Қазақстан», 1957, 21 июль).

Ұлттық мәдениетке деген партиялық қамқорлықтың ұлы айғағын біз Л. И. Брежнев жолдастың «Тың» атты тамаша кітабынан тағы да көріп отырмыз.

Л. И. Брежнев жолдас «Тың» атты кітапта 50-жылдардың басында өткен мұралар төңірегінде Қазақстанда болған айтысқа тоқталған. Онда «Дегенмен, ең бастысы — творчестволық одақтардағы, интеллигенция арасындағы атмосфераның өзін жақсарту қажет болды»¹⁸, — деп, 50-жылдардың басында қоғамдық ғылым мен әдебиет еріксіз душар болған осы айтыс-тартыс сипатына соншалық әділдікпен баға берді. Сол сияқты «Кейбір демагогтар туғызған дау-жанжалдар жазушы Мұхтар Әуезов пен академик Қаныш Сәтбаев сынды аса көрнекті адамдарды республикадан кетіп қалуға мәжбүр еткен»¹⁹, деп, сол кездің айтысында сынды ғылымда марксистік теория қоятын талап тұрғысынан келіп барып айтпаған, тек субъективтік пікір жетегінде кеткен кісілерді «демагогтар» деп, ал олар мұрындық болған әрекеттерді «дау-жанжалдар» деп, барынша әділдікпен бағалап берді.

¹⁸ Брежнев Л. И. Тың. Алматы, 1978, 125-б.

¹⁹ Сонда, 126-б.

Бұл, әрине, қазақ ғылымы мен әдебиетінде бір кезде болған жағдайға байланысты уақыт өткен соң барып айтылған естелік түріндегі бағалау емес. Бұл — Коммунистік партиямыздың, сол кезде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші секретары болған Л. И. Брежневтің қазақ ғылымы мен әдебиеті ісіне дер кезінде қамқорлықпен араласуының, оның ұйымдарында таза творчестволық атмосфера тууына жақсы жағдай жасауының, ғылым мен әдебиеттің дұрыс жолда өрлеуіне партиялық бағыт берілуінің анық көрінісі. Бұл — 50-жылдардың басында қазақ халқының бай әдеби мұралары төңірегінде солақай сыншылар туғызған дау-жанжалға және олар мұрындық болған пікірлерге берілген баға, партиямыз беріп отырған баға. Біз мұны өткен дәуір мұраларын сөз ету барысында және бұл мұралар жайлы 50-жылдары айтылған пікірлерге орайластырып та, әркез басшылыққа алуға тиіспіз.

II

Көне әдеби мұраларды зерттеп білуде ескерілуі керек екінші мәселе мынау. Бізде Абайға дейінгі дәуірдегі қазақ әдебиеті қандай сипаттағы әдебиет болды, оның тарихи кезеңдері, бұл тарихи кезеңдердің өзіндік белгілері, өзара айырмашылығы және де ол әдебиетті жасаушылар кімдер болды деген мәселе де осы әдебиеттің жасалу, даму, қалыптасу жолын тұтас алып, хронологиялық жүйеде зерттелмей отыр. Мұның өзі Абайға дейінгі дәуірдегі әдеби тілдің тарихын зерттеуге, танып білуге едәуір қиындық келтіріп отыр. Әдебиетті танып білмей тұрып, әдеби тілді зерттеу, оның тарихын жасау, әрине, мүмкін нәрсе емес.

Осы орайда біз екі мәселені пікір келесіне салмақпыз: бірі — Абайға дейінгі дәуірдегі қазақ поэзиясына (әдебиетіне) қысқаша сипаттама; екіншісі — Абайға дейінгі дәуірдегі поэзия (әдебиет) тіліне шолу жасау.

Қорытынды мақалада бұл екі мәселе жайлы пікір алысу ретінде сөз қозғамақпыз.

Шындығына келсек, Абайға дейінгі әдебиет — қазақ халқының көшпелі дәуіріне тән әдебиет. Қазақтың көшпелі тұрмысы жағдайлары жазудың қолданылу өрісінің кеңеюіне әкелетін қажетті алғы шарттардың тууына

мүмкіндік бермеді де, өндірістік қатынасы, әлеуметтік құрылысы, басқару жүйесі өте қарапайым қоғамға жазу қажетті актив құралға айналмады. Жазу еңбектің бөлінісі түріндегі құралға айналмады. Сондықтан да жазуға тікелей байланысты бір салада — жазуды әдебиет жасауда құралға айналдыру өмірге, практикаға енбеді. Қазақтың әдебиеті байырғы рулық қоғамдағы сияқты ауызша туған әдебиет болып қала берді; ал қазақтың көшпелі жағдайында жазу дүкені, мектеп-медресе, т. б. болмағандықтан, ақыл-ой тәжірибелерінің қорытылып жазуға түсуі, ғылымға айналуы, сөйтіп дүние таным қазынасының материалдық форма табуы, осылардың негізінде жұрттың білім алуы сияқты практикалық шаралар мен оның нәтижелері тумалы. Яғни бұл салада да еңбек бөлінісі дамымады. Сондықтан да қазақтың ауызша әдебиетін жасаушылар жазудан қаншалықты алыс тұрса, ғылым-білімнен де соншалықты алыс тұрды. Сондықтан олардың санасы, ой-өрісі өмірді тануда негізінен қауымдағы жеке адамдар арасындағы шектеулі байланыстарды, өте қарапайым қатынастарды пайымдау дәрежесінен көп ұзап кетпеді. Олар тек табиғи дарын иелері ғана болды. Олар өздерінің өмір тәжірибелері мен табиғи таланттарына ғана қарыздар, өздері өсіп шыққан бесігі — «мектеп-медресесі» ауызша сөз дүкеніне ғана қарыздар болды.

Қазақ әдебиеті тарихын жасау үшін, әсіресе қазақтың ауызша поэзиясын жасаған сөз ұсталарын, олардың творчествосын бағалау үшін бұл мәселені ескермеу есте мүмкін емес.

Сөз жоқ, бұл мәселенің салмағын, маңызын ойша шамалап білу тіпті де мүмкін емес. Бұл үшін бір заманда осындай ауызша әдебиеті болған, бірақ тарихтың кейінгі дамуы барысында қажетті қоғамдық алғы шарттардың тууы негізінде өмірге келген жазба әдебиетке ие болған халықтарды, онда да бұл жаңа әдебиетке өте ертеде-ақ ие болған халықтарды еске алу сөзсіз керек. Осындай салыстырусыз, аналогиясыз қазақтың ауызша әдебиетіне бұл күнде қойылып жүрген талаптардың қаншалықты дәрежеде заңды-заңсыздығын анық шамалай алмаймыз.

Әдебиет, ғылым-білім дегенде, бұған ие болған халықтар қандай-қандай революциялық өзгерістер негі-

зінде не болыпты дегенде, Ф. Энгельстің мына сөзі өте дәл жауап, әрі тұтас күйінде тарихтың өзі. Ол «Табиғат диалектикасының» «Кіріспесінде» «ғылыми, жүйелі, жан-жақты дамуға жеткізген бірден-бір зерттеу болып табылатын табиғат жөніндегі қазіргі зерттеу»— бүкіл жаңа тарих сияқты өзінің жыл сапауын XV ғасырдың екінші жартысынан бастайтынын айта келіп, былай дейді: «Италияда, Францияда, Германияда жаңа, осы заманғы тұңғыш әдебиет пайда болды. Англия мен Испания содан кейін көп ұзамай өз әдебиеттерінің классикалық заманын бастан кешірді. Бұрынғы *ordis terrarum** жақтаулары қиратылды, анығында жер жүзі енді ғана ашылып, ең бергі кездегі дүние жүзілік сауда үшін және қолөнерінің мануфактураға өтуі үшін негіз салынды, ал мануфактура, өз ретінде, қазіргі кездегі ірі өнеркәсіптің бастама пункті болды. Шіркеудің рухани диктатурасы күйретілді; герман халықтарының көпшілігі оны тіке лақтырып тастап, протестантизмді қабылдады, ал роман халықтарында арабтардан ауысқан және жаңадан ашылған грек философиясын қорек еткен, шат көңілді еркін ой барған сайын терең тамыр жая бастады, ал мұның өзі XVIII ғасырдағы материализмді әзірледі.

Мұның өзі адамзат бұған дейін бастан кешірген барлық төңкерістердің ішінде аса ұлы прогресті төңкеріс болды, күшті ой өрісі, құштарлығы мен сипаты, сан қырлылығы мен ғалымдығы жағынан алыптарды керек еткен және сондай алыптарды туғызған заман болды. ...Ол кезде алысқа сапар шекпеген, төрт-бес тілде сөйлемеген, творчествоның бірнеше саласында жарқырап көзге түспеген бірде-бір ірі адам болған жоқ дерлік еді. Леонардо да Винчи ұлы суретші болып қойған жоқ, сонымен қатар ұлы математик, механик және инженер болды, физиканың сан алуан салаларында табылған маңызды жаңалықтар соның арқасы. Альбрехт-Дюрер суретші, гравер, мүсінші, архитектор болды, оның үстіне өзінде кейбір идеялары бар фортификация жүйесін ойлап тапты... Макиавелли мемлекет қайраткері, тарихшы, ақын болды, оның үстіне жаңа замандағы ауызға алуға лайықты бірінші әскери жазушы болды. Лютер шіркеудің ғана емес, сонымен қатар неміс тілінің де

* — сөзбе-сөз алғанда: жер шеңбері; ертедегі римдіктер дүниені, жерді осылай атаған.— *Ред.*

Авгий ат қораларын тазартты, қазіргі кездегі неміс прозасын жасады және XVI ғасырдың «Марсельезасы» болған, жеңіске деген сенімге бөленген хорлардың сөзі мен әнін жазып шығарды. Ол замандағы ерлер кісінің өрісін тарылтатын, сыңаржақтық туғызатын, олардың ізбасарларының бойынан ықпалы бізге сондай жиі байқалып жүрген еңбек бөлінісінің құлдары әлі бола қойған жоқ-ты. Бірақ оларға ерекше тән бір қасиет сол, олардың бәрі дерлік өз заманындағы мүдделердің қалың ортасында тұратын, практикалық күреске етене араласатын, белгілі бір партияның жағына шығып, біреулері сөзі мен қаламын, біреулері семсерін, енді біреулері осылардың бәрін де қару етіп күресетін. Оларды кесек тұлғалы адамдар ететін сипат дарыны мен қуаты міне осында»²⁰.

Сөйтіп, «феодал дворяндардың қуатын күйретіп», «шын мәнінде ұлттарға негізделген ірі монархияларды құрып», «қолөнері мануфактураға өтіп», «жаңа, осы заманғы тұңғыш әдебиет пайда болып», ғылым мен искусство жасалып, XV ғасырда өзінің «Ұлы заманын» бастаған Европа өзінің бұл жаңа әдебиеті заманына қарай сонау XI — XII ғасырларда-ақ жол салған болатын.

Міне, Европа халықтары сонау XI — XII ғасырда-ақ артқа тастап кеткен ауызша әдебиетті қазақ халқы XV — XVIII ғасырларда, тіпті XIX ғасырдың бірінші жартысында да актив түрде жаратып, бірден-бір қоғамдық сана құралы ретінде тұтынды*.

Әрине, бұған өзіндік тарихи себептер болды. Қазақ халқының тарихи тағдыры оны өзге түркі халықтарынан бөлек жолға түсірді: монғол шапқыншылығынан кейін Қазақстан жерінде жаңа көшпелі тайпалардың, рулар-

²⁰ *Маркс К., Энгельс Ф.* Таңдамалы шығармаларының үш томдығы. 3-т., 40—42-б.

* Әрине, кейін қазақ халқын құрауға ұйтқы болған тайпалардың түркі аталған арғы аталарында VIII—XII ғасырда дәл еуропалық үлгідегі бастау әдебиетке өте жақын жазба әдебиет болды. Тіпті бергі XIV ғасырда да ескі түркі тіл үлгісінде бірлі-жарым көркем шығармалар жасалды, хандар арасында ресми үлгіде хат жазу дәстүрі сақталды; хан ордасында XVI—XVII ғасырдың өзінде хан шежірелерін жазу салты болды. Бірақ қазақ әдебиеті деген әдебиет бұлардың негізінде және солардың жалғасы ретінде туып, дамыған әдебиет емес, сондықтан бұл жазба мұралар өзінің бастау, даму және аяқталу дәуірі бар өз алдына бөлек әдебиет.

дың бірлестігі құрылды, сөйтіп кейін қазақ халықтығын құрауға ұйытқы болған бұл тайпалардың көпшілігі бақташылық-көшпенділік тұрмысқа біржолата ыңғайланды; рулық құрылысы сақталып қалды; еңбек бөлінісі дамымады; билеу жүйесі ру құрылысы жүйесіне сәйкес болды; хандық билік ордасы киіз үйде болып, «аттың жалы, түйенің қомында» көшіп жүрді. Сөйтіп бақташылық пен көшпенділік тұрмыстың бірден-бір белгілеуші формасы болды. Бұл ру-тайпалар байырғы жазба әдебиеттен біржола қол үзді.

Міне, қазақ халықтығы бақташы-көшпенді тұрмыста болған осы рулар негізінде келіп шықты да, оларда барды әрі жоқтықты мұраланды: жоқтығы — жазба әдебиеті де, бары — ауызша әдебиеті болды.

Көшпелі тұрмыс жазудың қолданылу өрісінің кеңеюіне бастап әкелетін қажетті алғышарттардың тууына мүмкіндік бермеді де, жазуды тұтынған халықтарда жасалған *әдебиеттің қызметін* көшпелі қазақ халқында байырғы дәстүрмен *ауызша әдебиет* атқарды. Бірақ әлеуметтік-саяси жағдайларының күрделене түсуі, жеке рулардың конфедерациялануы, хандық өкімет күшейіп, билік шеңберін кеңейтуі т. б. бұл қоғамның бірден-бір тұтыну құралы *ауызша әдебиеттің қоғамдық қызметі аясын кеңейтті*. Жұмсалу өрісі кеңу негізінде барып оның әр түрлі жанрлары келіп шықты.

Ал осы ауызша әдебиетті жасаушы ақындар кімдер еді, олардың шыққан ордасы қайсы, қауымға қатынасы қай дәрежеде болды?

Қазақтың ауызша әдебиетін жасаған бұл ақындарды өз дәуірінің әлеуметтік-саяси жағдайларынан, рулық және патриархалдық-феодалдық институттарынан, шыққан ортасынан, әлеуметтік тегінен бөліп алып қарауға әсте болмайды.

Бұл ақындар рулық құрылыстан шыққандықтан, әуелде ру аясында «ру ақындары», «ру қолы ақындары» немесе «сарбаз-ақын» болды. Бұлар ру батырлары мен ру басылардың, ру қолының жорықтарын жырға айналдырды, рудың мүддесі тұрғысынан жырлар шығарды*.

* XI ғасырдағы түркі руларының осындай ру ақындары, сарбаз-ақындары шығарған жырларды біз «XV—XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі» (1976) деген кітапта келтіргенбіз.

Олардың біразы батыр-ақындар да болды. Бұл батыр-ақындар өзінің дұшпанына сес көрсетер, айбар білдірер сөзін жыр үлгісінде айтты немесе батырлар монологын сарбаз-ақындар солардың атынан шығарды. Бұл дәуірде өз атынан да, өзгелер атынан да монолог жырлар шығару салт болды. Кейінгі дәуірдегі сөздері там-тұм жеткен Қазтуған, Доспамбет, Ақтамберді осы батыр-ақындар тобына жатады. Қалай дегенде де *ақындық* бұлардың *кәсібі болған жоқ*.

Рудың бұл батыр-ақындары, би-ақындары ішінде өз руы шеңберінен шығып, хан қасында болып, сарайда — үлкен келеде жыр айтар дәрежеге дейін көтерілгендері де болды. Олардың кейбіреулері хан қолын басқарып жүріп те, немесе хан келесіндегі кеңеске араласа жүріп те жырлар шығарды, тіпті бұлардың қайсыбірі, кейін әр түрлі жағдайлармен хан қасында, ордада біржола қалып қойып, анық сарай ақынына айналды. Бұлардың алғашқы тобы, яғни әлі өз руынан қол үзбеген, оған арқа сүйеп, соның атынан сөз ұстайтын би-ақындар, батыр-ақындар бірде ханды мадақтап, хан қасынан табылса, бірде өз руын арқа тұтып, егесте, дауда өзі ханға сес көрсете сөз айтты. Ал соңғы тобы, яғни жасы келіп, сөзімен, кеңесімен ханға біржола арқа сүйеп қалған ақындар, ханға тәуелсіз батыр-ақындай емес, майысқақ келді.

Міне, осылардың алғашқы тобына батыр-ақын, би-ақын Жиёмбет жатса, соңғы тобына Шалгез жатады. Бірақ Жиёмбетте ақындық негізгі кәсібі болған жоқ. Ал ақындықты толық кәсіп ету Шалгезде де болмаса керек. Шалгезде өлең-жырды өнер тұту салты болған. Бірақ қалай дегенде де XV—XVIII ғасырдың бұл қайраткерлері шын мәніндегі әдебиетті (поэзияны) — жалпы халықтық мүдде талабынан, дәуір талабынан туған әдебиетті жасаушылар болған жоқ. Әдебиеттің шын мәніндегі өкілдері де болған жоқ. Бұлар өз руының басшылары болғандықтан, яғни батыр-ақын, би-ақын болғандықтан (жекешіл ақын болғандықтан), өз мүдделері тұрғысынан ғана, ең демократияшыл болғанда өз руы мүддесі тұрғысынан ғана сөз айтты.

Әрине, байырғы тайпа абыздарының, яғни Қорқыттардың ұрпағы Асан қайғы, Сыпыра, Бұхар сияқты шын

мәніндегі *жыраулар* да болды. Олар өздерін мадақтап жырлар туғызған жоқ, өз ерліктерін жырға қосқан жоқ. Ал ру мүддесінен олар жоғары тұрды. Бұл жыраулар, «Қорқыт ата» ескерткішінде «оғуз ұлұсының» бүтіндігі жайлы жыр шертетін Қорқыт сияқты, тұтас халықтың амандығын, хандықтың бірлігін толғады, болашаққа көз тігіп, болжау, аяң сөздер айтты, ұлы ескертулер жасады. Олар ханның қошеметшісі де, өзін ханға бұлдаушы да болған жоқ. Олар хан ордасының ұлы кеңесшісі, сәуегей ақылшысы болды. Өз заманының, жалпы халықтың мүддесі тұрғысынан толғаулар айтқан осы жыраулар халық поэзиясын (әдебиетін) жасаушылар да болды.

Бұхармен байырғы жыраулық мектеп аяқталды да, XVIII ғасырдың аяғы XIX ғасырдың басында қазақта *ақындық* нағыз *кәсіпке айналған дәстүр* өріс алды.

Әрине, бұл дәстүрдің ақындары да бірнеше топқа бөлінді: олардың бір тобы хан қасынан табылып, ханның идеологы болған Байтоқ, Нысанбай т. б. сарай ақындары еді, екінші топ ақын «қайда бай мақтаншаққа барған тандап, мақтау өлең айтыпты әркімге арнап» деген топқа жататын бірсыпыра *айтыс ақындары* еді. Ақындық салттың ең көнесі де осы айтыс ақындары. Бұл айтыс ақындары ақындықты кәсіп еткен себепті ел үстінен, өзге тұтас қауымның есебінен, мақтаушы ақын болған соң, әсіресе ел жуандарының есебінен күн көрді. Және бұлардың көбі-ақ *рудың ақындары* болды. Бұлардың күн көріс кәсібі оларды бір жағы тәуелділік жағдайға да келтіріп отырды; егер «тіршілік заттарынан құраласқан қалам демесе» олар осы күйінде қалуға да тиіс болды.

Сөйтіп күн көрістегі осы тәуелділік ол ақындардың күллі творчествосына ықпал етіп отырды, ол ғана емес, үстемдік те етті. Ақындар айтысының ең жоғарғы формасы үстем тап өкілдерінің бас қосқан жиыны, өздері қызықтайтын сахнасы іспетті еді. Солардың рухани өндіріс құралы еді, сондықтан ол сахнаның ақындары бірде мына ел жуанын жақтап, бірде ана байды, биді жақтап жатса да, ол «өз биіне», «өз жақсысына» қарсы тағы бір сондай ел жуанын даттап

жатса да, қалай дегенде үстем тапқа бағынышты болды. Олар да ру ақыны болғандықтан, рудан, жеке бір рудың «намысынан» жоғары көтеріле алмады, ал ру шонжарларына тәуелді болғандықтан, солардың идеологы да болды.

Әрине, айтыс ақындарының бәрі бірдей «феодалдық, рушылық құрылыстың көлемінде «айтыс» өлеңдерін сол күнгі үстем тап тілегіне, қанаушылық таптық мүддесіне жұмсаған байшыл ақындар»²¹ тобында болған жоқ. Біз мұны ХІХ ғасырдың екінші жартысында болған «Құлмамбет пен Жамбыл», «Құлмамбет пен Майкөт» айтысынан көреміз. «Құлмамбеттің көтерген туы — өз руы Албандікі» болып, «феодалдық-рушылдықты дәріптеп», өзінің «тапқан санасы бойынша ру мақтанышында бірінші бәйге байлыққа тиіс жол» деп, айтыста «Албанның көптігі мен байлығын айтса», ал Жамбыл берекелі елді, ел тұтқасы ерді айтады. Егер Құлмамбет жердің құнарсызын, елдің кедейлігін, егін салу, отырықшы болу кәсібін мінеп айтса, Майкөт «халықтың еңбекшіл, кәсіпшіл тіршілігіне бесік болған өлке, ырыс өлке» дейді²².

Сөз жоқ, бұл айтыс ақындары кереметтей «ірі, ақпатөкпе ақындар», «от аузында айтқыш ақындар» болды. Өздері жөнге, жолға сыйғызған ой-пікірін, табан астында ауыздан қаға, жарыстыра айта алатын сөз ұсталары болды. Қазақ фольклорында айтыс жанрын туғызған да, дамытып қалыптастырған да осы ақындар еді. Сол үшін де қазақ сөз өнері тарихында бұлардың алатын орны ерекше.

Ал қазақтың осындай мол айтыс ақындары бар ортадан олардан бөлекше жолмен Махамбет шықты. Ол, біріншіден:

Біздің жайды сұрасаң,
Ерте көшіп, кеш қонған
Санаулы сәнді орданың бірі едік,—

деп өзі айтқандай, тұрмыстан кенде болмаған, екіншіден, Беріш руының ауызға жастай ілінген батыр азаматы,

²¹ Әуезов М. Әр жылдар ойлары, 324-б.

²² Сонда, 332—333-б.

үшіншіден, ол аз уақыт болса да «хан жігіті», «ханға қарашы» («Мен бір қаңғып жүрген қарашы») боп, ордада тұрды. Ордада кезінде:

Алдияр тақсыр, ханымыз,
Исатай батыр кеткелі
Кеміді біздің сәніміз,
Тілімізді алсаң, тақсыр-ай,
Шайтанның мойнын жұлдырып,
Ордана қайтып алыңыз,—

деп, ханнан бітімшілік сұрап, тілек те артар жағдайда болды. Бірақ табиғатынан батыр-ақын кезеңі келгенде ертедегі Жиембет, Ақтамберділер сияқты хан-сұлтанға өктем сөзін іріктей айта алар ерекше қасиетімен көрініп отырған. Бұл — көтеріліске дейінгі Махамбет.

Осы ХІХ ғасырдың бірінші жартысында Бұхар да емес, Махамбет те емес, көп айтыс ақындары да емес, өзіндік күн көріс кәсібі бар, оқи, жаза білетін аздаған сауатты ақындар тобы болды. Бұлар «үйші», «ерші», «күмісші», «етікші», «қасықшы» т. б. ұсақ кәсіппен айналысты, тіпті «молда-ақын», «қожа-ақындар» шықты. Күн көрісі, кәсібі бар бұл ақындар қауымға біршама тәуелсіз жағдайда болды. Ал «молда-ақын», «қожа-ақындар» әрі айтыс ақындар салтын құрды, әрі «қиссашыл, дастаншыл ақындар» да боп, жаңа әдеби жанр туғызды, әрі қисса-дастандарын бұлға өткізіп, өз кезінің «қалам ақысын» да солар бастады.

ХІХ ғасырда бұл ақындық мектеп ілгерілеп дамыды. Сол мектептің ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы алғашқы өкілі Дулат болды.

Дулат қоғамның төменгі табының өкілі. Бірақ сол кездің салты бойынша, Бұхардың Абылай қасында, Орынбайдың Рүстем т. б. төрелер қабатында жүруі сияқты, Дулат та Барақ төренің төңірегінде болған. Барақ сұлтан оны «Жарасқұлшам» деп атаған [Дулат Сыбанның Жарасқұл деген атасынан].

Міне, ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы ақындық ортадан — Орынбай, Түбек бастаған *айтыс ақындары* мен Байтоқ, Нысанбай бастаған *ескішіл сарай ақындары* және өзге де көп-көп *кәсіпшіл ақындар* ортасынан ала бөтен етіп, Махамбет пен Дулатты жеке-дара шығарған қай құдірет? Мұның мәні неде? Бір тарихи кезеңде жа-

сай тұрып, бір әлеуметтік-саяси жағдай ортасында бола тұрып, Байтоқ пен Махамбеттің екі түрлі бағыттағы ақын болуының, осы ортадан бір мезгілде шыға тұрып, Нысанбайдың бір бөлек, Жанак, Орынбай, Түбектердің бір бөлек, ал Дулаттың үшінші бір бөлек категориядағы ақын болуының мәні неде?

«Өз тұсындағы әдебиет тағдыры туралы ойлай келіп, 1825 жылы Стендаль былай деп жазған еді: «Мольер біздің тұсымызда туған болса, комедия жазғаннан гөрі депутат болғанды қалар еді деп те ойлаймын. Әр заманның өзіне тән данышпандары болады. Олар кейде өзін көрсетпей-ақ өмірден өтіп кетіп жатады (IX — X ғасырларда туғандардың сондай күйге ұшырағандары бар). Әр дәуір білім атаулының белгілі бір саласына ғана ден қояды: өмір сонда ғана тұр деп есептейді. Петрарка заманында ежелгі манускриптерді тауып жариялаумен болған. Ал біздің тұсымызда басқа татымды ештеңе болмаған соң айналысып жүрген жалғыз кәсібіміз әдебиет еді, саясат оны да тонап жатыр»²³.

Осы айтылғандай, ақынның творчествосы үшін өз дәуірі әлеуметтік-саяси жағдайларының шешуші фактор болатыны сөзсіз. Егер Махамбет XVII — XVIII ғасырда туса, Жиенбет пен Ақтамбердінің бірі болар еді, көтеріліске дейін де ол Жиенбеттерге көп ұқсас еді. Бірақ, ол әсте де Бұхар болмас еді. Оны Жиенбетше болудан да, өзінің салтанатты өмірін көкसेген Ақтамбердіше болудан да құтқарып қалған өз кезінің әлеуметтік-саяси жағдайлары болды және ең бастысы, одан сырт, бейтарап тұрмай, қайта оның қалың ортасында жүруі негізгі фактор еді. Ал мұның үстіне екінші фактор — Махамбеттің басқа емес, табиғатынан батыр-ақын болуы. Ақындық табиғи болмысы мен шаруалар көтерілісі оны күрескер ақын дәрежесіне дейін биіктетіп қана қойған жоқ, күрескер ақын етіп қайта жасап шықты да.

Ал Дулаттың өзге ақын болмай, айталық, «арық түйесіне» мініп алып, XIX ғасырдың 40-жылдары генерал Вишневскийдің экспедициясына ере жүріп, Барақтың барымта соғысын мадақтаған Орынбай, Түбек болмай, оны «қой ұрлыққа мақтанған, кептірмей тоқым аттанған» деп, сынаушы Дулат болуының сыры неде?

²³ Бушмин А. Наука о литературе. М., 1980, с. 204.

Неге Дулат, Кененің қанды жорығын жырға айналдырған Нысанбай сияқты, Барақ сұлтанның жапсарлас жатқан руларға жасаған барымта соғысына арнап жыр шығармай, Еспембет сияқты елге қорған ер образын қиялдап табады? Дулат, үстем тап өкілдеріне мақтау өлең шығарушылар сияқты, оларға неге табынбаған? Махамбеттей көтерілісті бастап жүрген жоқ, артында қалың қолы бар батыр-ақын да емес. Үстем тап өкілдеріне арлы сыншының ашулы да өткір зілдей ауыр сөзін өзін «Жарасқұлшам» деп кем тұтқан Барақ сұлтандарға Дулат қалай айта алды?

Қазақ халқының патриархалдық-рулық құрылысы негізінде, еңбек бөлінісі дамымаған бақташы-көшпелі тұрмысы негізінде қалыптасқан салт-сана бойынша ру іші «қайшылығы жоқ бүтін» сияқты көрінді. Мұның өзі қоғамдық-тарихи сананың дамуына, таптық-бұқаралық сипаты бар ой-пікірдің туып, дамуына кедергі жасады. Сондықтан да өз кезінің саяси-идеологиялық құралы қызметін атқаратын *рухани өндіріс* айқын жіктеліп шықпады. Ал ру ақындары осы рулық салт-сананың құндағында жатты да, оған сын көзімен қарайтын дәрежеге дейін көтеріле алмады. Олар өз руының байлығын, көптігін, малы көп байларын, екінші руды егесте мұқатар батырдың «қазан бұзар, үй тентек» мінезін, мырзасын, бәйбішесін, құлынын, желісін, сабасын, қазанын, бай сандығында жатқан жамбысын — бәрі-бәрін мақтады, мақтан тұтты. Қарсысын мұқату үшін «шалбарым бес теріден сең-сең балақ» деп те мақтаныш етті олар. «Несібе-тарысын ел үстінен теріп жүргенін» де мақтан етті бұл ақындар.

Дулат кәсіптің, еңбектің адамы болғандықтан, рудың ішкі өміріне осы еңбек адамының көзімен қарай алды: екіншіден, ақындық сезімталдықпен, ақыл-парасатының молдылығымен, адамшылық борыш талабы бойға дарытқан турашылдығымен, әділетшілдігімен, ақындық құдіреті дарытқан ұлғайып, әсерлеп, өзге формаға түсіріп барып бейнелейтін көркемдік танымымен, бұқарашыл ниеті өзге мазмұн беретін жоғарғы санасымен бұл ортаға өзге көзбен қарай алды. Дулаттың бойында бар осы екі сала қасиеті оны өз ортасының шындығын дәл көруге, ру мүшелерін, қауым топтарын әлеуметтік тегі жағынан жіктеп, бөліп қарауға әкелді: «Бай кедейге бірдей

боп, Шаңараққа салығы», «Малсыздарды таптадың, малдыларды жақтадың», «Момынды алдың қырына», «парахор, баспақ би», «ел бүлдіргіш бек», «ел сілкінген ісінен аға сұлтан, қазы», т. б.

Дулаттың осы ақындық ерекшелігі қазақ жұртының байырғы тұрмыс-жағдайында болса, оны жай ғана ақиқатшыл, сыншыл ақын дәрежесінде қалдырған болар еді. Бірақ патшалықтың қазақ даласындағы отаршылдық саясатты күшейтуі, бұқара халықтың қаналуы, зорлық көруі, жерден күшпен қуылуы тұсында және осы зорлыққа қазақ хан-сұлтандарының, би мен бектерінің қолдаушы боп шыға келуін көрген кезде, Дулаттың бойында бар осы ақындық сыншылдығы, әділетшілігі — «ел жақсылары» жайында өзі келген қатесіз түсінігі, пайымы барынша белсенді әрекетке келіп, өзінің жаңа қырын көрсетті. А. В. Луначарскийдің әрбір дәуір өзінің әлеуметтік-мәдени сипатына байланысты қайсыбір таланттарды әрекетке келтіреді немесе оларды әрекетсіз қалдырып отырады: ол дәуір өзінің ішкі мәнін білдіру үшін барынша қажет болып отырған таланттарды биологиялық клавиатурасының клавиштеріне соғып, олар үшін не қолайлы болады, немесе дұшпандықта болады²⁴, — дегендей болды.

Егер Жанак, Түбек, Орынбай т. б. айтыс ақындары — ру құрылысының көлемінде ғана «айтыс» өлеңдеріне қатысып, рудың би мен бегіне қошемет өлеңдер шығарып дағдыланған ақындары машығында жоқ мына жаңа дәуірдің өздеріне «жат сипатына» араласа алмай қалса, керісінше, бұл жаңа дәуір сипаты «ру ақыны» болмаған, дүние танымы, ой-өрісі, азаматтығы бұл тар шеңберден жоғары тұрған Дулат талантының *өзіне керек* клавиштерін соғып жіберді.

Демек, Дулат творчествосының өз дәуірі түрткі болуы негізінен келіп шыққан сипаты сол дәуірдің өз сипатымен, ақындық таланттың ішкі өрісімен астасу негізінен келіп шыққан заңды сипат. Сондықтан Дулаттың осы саяси-әлеуметтік мәселеге қай тұрғыдан келіп түсініктеме бергені, қай тұрғыда қатынаста болғаны бір бөлек мәселе де, ал осы *өз дәуірінің саяси-әлеуметтік*

²⁴ Бушмин А. Наука о литературе, с. 205.

сипатын қазақ поэзиясында қоғамдық сана формасына айналдыруы екінші мәселе.

Әрине, Дулат творчествосының өзіндік бұл ерекше сипатын тану үшін де тарихи тұрғыдан келу керек болады.

Қазақ поэзиясының арғы тарихын қысқаша шолсақ, бұл поэзияда халықтың өз кезіндегі саяси-әлеуметтік мәселелерінің күн тәртібіне қойылу-қойылмауына қарап, халықтық әрекеттің, қозғалыстың, халық тағдыры келіп тірелетін тарихи оқиғалардың тақырып болу-болмауына қарап, бұл поэзияның қай кезде қандай сипатта болғанын анық көріп қана қоймаймыз, белгілі ақын-жыраулардың қайсысы қай деңгейде болғанын да анық көреміз.

Осы тұрғыдан келгенде, өзіне дейінгі жекешіл батыр-ақындардай емес, қазақ халқының бір хандық мемлекетке бірігуі проблемасын көтеріп, Бұхар өзіне дейінгілерде жоқ жаңа сипатымен көрінсе, бұхара халықтың хан-сұлтандарға, ірі феодалдарға қарсылығын тақырып етіп, «теңдікті малды бермеуді», «теңдіксіз малға көнбеуді» ұран етіп, Махамбет өзіне дейінгілерде жоқ жаңа сипатымен көрінді. Және осы екі ақынға тән бұл екі сала проблема қазақ поэзиясы үшін прогресс болды, ол қазақ поэзиясын бір-бір адым ілгерілетті де.

Ал Дулат өз творчествосында ХІХ ғасырдың бірінші жартысында тұтас қазақ халқының өмір таразысына түскен тарихи тағдыры жайлы сөз қозғап, қазақ халқының үстем тап тарапынан қаналуын, хан-сұлтан, би мен бектің езу, тонау сияқты озбырлығын, патшалықтың бұқара халықты жерден айыру сияқты т. б. зорлығын сөз етіп, өзіне дейінгі және өз замандастары творчествосында жоқ жаңа тақырыпты көтеріп, жаңа сипатымен көрінді. Дулат өзі көтерген осындай қоғамдық-саяси проблемаларымен қазақ поэзиясына жаңа өріс ашты.

Қазақ поэзиясы тарихында ХVІІІ ғасырдағы Бұхар, ХІХ ғасырдың 30—40 жылдардағы Махамбет, осы ғасырдың 30—50 жылдарындағы Дулат өздерінің қазақ поэзиясында сіңірген еңбегімен, қайраткерлігімен бағалануы керек болса, ең әуелгі осы жаңалықтарының сипатымен бағалануы керек болады.

Академик А. Бушмин әдебиет үшін прогресс болып танылатын бұл жаңа нәрсе туралы: «Жаңа дегеніміз —

бұрын жасалғандардан гөрі жақсы жасалған ғана емес, жаңа дегеніміз — ең бастысы — бұрынғыларда жоқтың бірінші жасалуы»²⁵, — дейді.

Міне, мәселеге осылайша келу — нағыз ғылыми тұрғыдан келу болмақ.

Бірақ жаңа дегенде Бұхар да, Махамбет те қазақ поэзиясын өлеңнің жанры, түрі және өлеңнің ішкі құрылымы жағынан көп жетілдіре алған жоқ. Бұл екі сөз ұстаы да қазақ поэзиясындағы байырғы толғау жыр үлгісі аясында қалып қойды. Ал қазақ поэзиясын жанр, түр, стиль жағынан жетілдіру міндеті Дулаттың үлесіне тиді.

Осы орайда көп жайдан бөліп, Дулаттың бір-бірімен астаып жатқан екі ерекше сапа-қасиетін атап өткен мақұл.

Дулат — ақын туралы, ақын сөзі туралы қазақ әдебиетінде бірінші айтып, ақындыққа, өлең-жырға зор талап қойған, сол талабы тұғырынан өзі де табылып, шығармаларын да осы талап тұғырына дейін көтерген бірінші ақын.

Ақынды өз дәуіріндегі әлеуметтік тартыстың белсенді қайраткері деп бағалаған, ал оның сөзін осы тартыстың мәні зор құралы деп білген Дулат бұл жайда өзі де екі өлең жаратты. Бір өлең — «Сөзім бар да, көзім жоқ». Әрине, бұл өлең үлкен ақындық программадан барып анық жоспарлы түрде жасалып шықпағанмен, мұнда «мақтау өлең» иелерін қатты қағытып өткен, осы жайда көңілінде бұрын түйіп жүрген ойларының ұшы қылаң берген.

Сөзім бар да, көзім жоқ,
Көзім жоқ деп жатпадым
Би мен бекті жақтадым,
Бай, мырзаны мақтадым,
Бәйбішенің мойнына
Жырдан алқа таққаным.

Біреудің отын үрледім,
Өз отымды жақпадым.
Сонда дағы оңбадым,
Көн шалбар түспей бұтымнан,
Қыс болса тапшы қызылдан,
Жаз болса шола жұтымнан.

²⁵ Бушмин А. Наука о литературе, с. 220.

Күнәм — жойқын, тәубем — аз
Тіршіліктен не таптым,
Дүние — жемтік, мен — төбет
Соны бақпай не бақтым,
Ырылдасып әркіммен
Не қапқыздым, не қаптым.

Мақтау өлең иесі атынан айтылған осы өлеңде Дулаттың өз тұстастары *айтыс ақындарына* тән мінез сондайлық айқын көрінген. Бұл өзі қазақтың айтыс ақындарының айтыс үстіндегі үйреншікті машығын — бір байды мақтап, сондай бір байды даттап айтатын салтын, телімге, сыйға өзара таласын, бірін-бірі жамандап «мінеуін» терістеу еді, соның өзінде көлдепең сыншының жай сыны емес, өзінің ақындық платформасын белгілеген ақынның қатал сыны бар терістеу еді.

Тағы бір өлең — «Тегімді менің сұрасаң» деген өлең. Бұл өлеңде Дулат — әуелі ортасына тән өлең-жыр дүкенінің, сөз майханасының ақыны, «торқалы топыр тойдың», «топ бас қосқан ойынның» ақыны. Бірақ бұл ақын «қасқа мен жайсаңның» мақтаушы ақыны емес, *толғаушы* ақыны, «кеудесіне толған қайғысы» бар, сол қайғы зорайғанда, ұлғайғанда өзін осы «тынық жырымен жуып» жұбатып отырады. Ал толғанғанда, жыр төккенде не айтады? «Қайғысыз сараң малды», «еріншек есек жарды», «халыққа сыйымы жоқ парахор, баспақ биді», «ел бүлдіргіш бекті» «улы тілмен улатады». Керісінше, бұл топқа қарама-қарсы жақта «сел боп аққан жасқа етегі көл боп толған», көкірегіне «беріш боп шер байланған қайғылы» көп бар, осы қайғылы көптің «ойына сана беріп, «бойына қуат беріп», «жырымен уатады». «Қайғылыны уатады». Осыдан соң барып Дулат ақын — өзі жайлы айтарын топтай түйеді:

Сусағанды сулатып,
Шаршағанды қунатып,
Кезегенді тура атып,
Жырыммен елді жетелеп,
Мойыс жерден төтелеп
Ағылайын ақпандай,—

деп түйдектей айтып тоқтайды.

Мұнда ақын — жақсы сөзге, ақыл сөзге, тәтті жырға сусаған көптің шөлін қандырушы, көкей кесті арманына,

көңіліндегі күпті ойына, тұқыртып тұйыққа тіреген сұрауына жауап беріп, көкірек көзін ашушы; ақын — бейнеттен шаршаған қалың көптің көңіліне жырымен қуат беріп, сергітуші, өмірге құштарлығын арттырушы; ал халық ішінде ел мүддесінен, көп тілегінен шет жайлап, қиыс тартар, ел тілегі мен өз мүддесі қабыспайтын, қайта сол момын көпке қаскөйлігі, жаулығы мол жат, дұшпан жандар бар, ақын соларды өткір тілімен туралап, кезеп атушы; ақын — ел ақыны, сол үшін де оның жыры елдің арманы, үміті. Ол ақын сол арманға, үмітке *«жырымен елді жетелейді»*. Бұл өзі заманы жайлы ел ойына, халық көңіліне толғау салатын, ал ол ел тұйыққа тірелсе, ақылшы болатын биік сананың сөзі. Бұл өзі түптеп келгенде қазақ поэзиясының жаңа сапаға ауысуының, жаңа бағыт алуының белгісі де еді.

Өзінің алдындағы Бұхар мен Махамбеттей емес, *ақын жайлы, ақынның сөзі жайлы* бірінші айтушы болған Дулат көркемдік-эстетикалық, әлеуметтік-саяси таным мен көзқараста көп жаңа пайымдаулар жасап, өзінің алдында өткендерге қарағанда бір адым ілгері кетті және мұны ол қазақ поэзиясының жанр жағынан, өлеңнің ішкі құрылымы жағынан жаңартып, жетілдіріп барып тағы қайталады.

Бірақ Дулат белгілі дәрежеде сауаты бар ақын болғанмен, өлеңді жазып та шығарғанмен, қазақ поэзиясында *жазу құралының* үстемдік, жетекшілік ролін орнықтырарлық дәрежеде тыңғылықты қызмет ете алған жоқ. Дулатта ақын еңбегінде *жазу* мен *қалам* сияқты егіз құралдың қызметінен гөрі өлең-сөзді ойша құрып, ауызша туғызу негізгі машық болды. Сөйтіп Дулатта *ақындық еңбек бөлінісінде* өзіне дейінгі ақындарға қарағанда нышан түріндегі ілгерілеу біршама болғанмен, *ақындық еңбек құралын* біршама өзгерту түріндегі еңбек бөлінісі болған жоқ.

Әрине, жазуды білу, жаза білу — кәсіптің жаңа түрін туғызды. Бірақ ел ішінде мұның қызметін керексізудің бола қоймауы жазудың дамуына қандай кедергі жасаса, жазу негізінде жаңадан жасалған сөз үлгісінің туып, дамуына да сондай кедергі жасады. Яғни жазу өнерінің жеке бір индивидтің тіршілік құралына, өнер құралына айналу үшін де ол құралдың қызметіне жә-

не жемісіне қажетсінетін ортаның, тұтынушы ортаның болуы сөзсіз керек.

Дулат кезінде қазақ ортасында жазуға зәруліктің бола қоймағаны сияқты жазба үлгідегі сөзге қажетсіну де көп бола қоймады. Әдебиетте *жазу* сияқты жаңа *жұмыс құралын* іске қосудың қажеттігі бола қоймады. Сөйтін *жазу* сібектің бөлінісі түріндегі құралға айналмады. Сол үшін де бұл сахара төрінде жаңа кәсіп нелерінің — жазумен айналысатын топтың жіктеліп шығуы болмады. Дулат өзінде бар өнерді керексінер ортасы болмаған соң, өнерсөзде — әдебиетте жазуды еркін қолдана алмаған ақын ретінде осы топтың ішіне кірмек.

Дулат ауызша әдебиеттің бесігінен шыққандықтан, ескі дәстүрге бой алдыра берді, өз ортасына көп бейімделе берді, бұл ортасына жат құралды — жазуды өзінің тұрақты, айнымас серігіне айналдырудан тартына берді.

Бізге белгілі, ақындық мектебі негізінен шығыстың ұлы ақындары мен орыстың классикалық әдебиеті болған Абайдың өзі қазақ ортасында бұрын жоқ поэзияны жасай отырып, *«тыңдаушымды ұғымсыз қылып тәңірім бергенді»* деп, өз сөзін *оқушыға емес, тыңдаушыға арнап* отырғанын анық сезінсе, тіпті кейде өзін жазушы емес, айтушы ретінде сезінеді: *«Сөз айттым «әзірет әлі», «айдаһарсыз»; «Айтып, айтып өтті қарт, көнбеді жұрт не лажы»* т. б.

Дулат болса, өзін толық түрінде айтушы есептеген ақын. Ал оның өлеңдерінің жазба түрде тууын қажетсінебеу, өлеңнің жазба үлгісін қажетсінебеу, ақынның *жазба өнімді жасауда шеберленуіне* де кедергі болды. Сондықтан да ақынның көп шығармасы ауызша туып отырды. Бірақ Дулаттың сауаттылығы бұл ауызша туған өлеңдері құрылысына өзінің зор ықпалын тигізген. Жазуға түсірген кезде редакциялау, өңдеу анық болып отырған.

Бұл дағы Дулаттың өзінің алдында өткендерге қарағанда қазақ поэзиясындағы жаңалығы болды.

Мұнысымен Дулат поэзиясы — өзіне дейінгі ауызша поэзияны өзінен кейінгі ұлы классик Абай поэзиясымен, толық мәніндегі жазба поэзиясымен жалғастыратын аралық буын сияқты, екі түрлі поэзияның бірінен біріне ұласып кетуінің аралық қоспа жігі сияқты өзіндік ерекше сипаты бар поэзия болып табылмақ. Сөйтіп Дулат поэ-

зиясы — бұл екі түрлі поэзияның бірі (алғашқысы) өзін «жоғалтып», екіншісі (соңғысы) өзін бастап кететін жерді, яғни соңғының жасалу нүктесіндегі түп қалпын өзінде сақтап қалумен зор тарихтық, ғылымдық әрі теориялық мәні бар поэзия.

Бұл жағынан Дулат поэзиясы қазақ поэзиясы тарихы үшін ланцетникке көп ұқсас: ланцетник — әрі омыртқалыққа көшудің революциялық бастамасы, әрі осыдан бірнеше миллион жыл бұрын болып өткен сол бастау революциясының қазіргі тірі тарихи фактісі. Дулат поэзиясы мәнін — оның өзінің алдына өткендердің мұраларынан артықша жаңалығын, қазақ поэзиясы тарихында алатын орнын осындай салыстырулар арқылы ғана анық білуге болар. Сонда: Дулат поэзиясы, оның жанры, өлең түрі, стилі, тілі қазіргі қазақ поэзиясының, әсіресе оның өлең түрі мен стилінің даму тарихын білудің, оның эволюциясын білудің, ең алғашқы «ұрық даму кезеңін» білудің кілті. Ақын поэзиясы осысымен де зор ғылымдық мәні бар тарихи құбылыс.

Енді Абайға дейінгі жердегі *әдеби тіл* жайына келейік. Шындыққа тіктеп қарасақ, бұл дәуір әдеби тілі де жүйеленіп, дәуірге бөлініп барып зерттелген емес*. Бұл әдеби тілдің өзіндік сипаты, ерекшелігі ғылыми тұрғыдан анықталған жоқ. Сондықтан да XIX ғасырдың екінші жартысынан арғы жерде әдеби тіл болды ма, жоқ па? — деген сұрақ жиі қойылады да, оған тиянақты жауапты бере алмай келеміз.

Өйткені жалпы филологияда әдеби тіл категориясы жайлы қалыптасқан пікірлер бар. Оларды ықшамдап айтсақ мынадай: «Сөйлеу тіліне, ауызекі тілге қарама-қарсы тұрған жазбаның тілі, кітаби тіл — әдеби тіл»; «Әдеби тіл жалпы халықтық тілдің азды-көпті дәрежеде жазба түрде орнықтырған нормаға не өңделген формасы»; «Әдеби тіл — тарихи категория. Оның пайда болуы мемлекеттің және цивилизацияның өте маңызды жетістігі боп табылатын жазбаның болуымен шарттас»; «Әдеби тіл — тіл зергерлерінің «қырлап мәнерлеуінен» өткен жалпы халық тілі»; «Әдеби тіл жазбамен ғана бай-

* Тек Қазақ әдеби тілінің тарихы (авторлары Балақаев М., Сыздықова Р., Жанпейісов Е.) деген оқулықта ғана өте қысқа түрде сөз болған.

ланысты емес, ол жазбаға дейін де болуы мүмкін» т. б.

Әдеби тілді жазумен байланыстырып барып қарайтын пікірлер тұрғысынан келсек, онда жазба әдебиеті ХІХ ғасырдың соңғы ширегіне дейін болмаған қазақ халқында арғы кезеңде әдеби тіл тумаған боп шығады. Және осындай пікір де бар. Ал тіпті әдеби тілді әдебиеттің әр алуан жанрларының, стильдік тармақтардың молығып жасалуымен байланыстыратын кісілер қазақ әдеби тілі ХХ ғасырдың басында туып қалыптасты деп қарайды.

Әрине, қазақ филологиясында Абайға дейін де әдеби тіл болды дейтін пікірлер бар. Олар «халықтың бай ауыз әдебиетімен байланысты дамыған жалпы халықтық әдеби тіл», «халықтың ауыз әдеби тілі» деп жалпы түрде айтылатын пікірлер. Бірақ бұл пікірлер «бай ауыз әдебиеті» дегенде ескерілетін дүние қайсы, немен шектелуі керек, ал «халықтың ауыз әдеби тілі» деген сөз қазақтың ауызша туған күллі сөз мұрасы тіліне тән бе, әлде оның белгілі жанрларының тілі ме?— дегенді әсте айырып қараған емес.

Себебі қазақ тіл білімінде өзге халықтардың тіл білімі «фольклор» деп қарайтын сөз үлгілері мен осы сөздің қазақ филологиясында қолданылатын баламасы «ауыз әдебиеті» деген ұғымның сәйкес келетіні я сәйкес келмейтіні жайлы мәселе күн тәртібіне қойылған емес. Тек соңғы кезде Р. Сыздықова ғана өз мақалаларында жалпы ауыз әдебиетінен (фольклордан) қазақ ақын-жырауларын жіктеп бөліп, оларды «әдебиет» деп, онда да «ауызша әдебиеті» деп, ал бұлардың тілін «жазбаға дейінгі ауызша әдеби тіл» деп айырып атап жүр. Және бұл пікір қазақтың ауыз әдебиеті табиғатын әрі әдебиетші, әрі тілші ретінде анық дәл танудан туған.

Біз «ХV—ХІХ ғасырлардағы қазақ поэзиясы тілі» деген кітапта «Абайдан бұрынғы дәуір әдеби тілі — поэзия тілі»,²⁶— деп «поэзия тілі» деген сөзді «әдеби тілдің» баламасы ретінде қолдандық. Неге? Бұл үшін ең әуелі «Қазақтың Абайға дейінгі әдебиеті» деген ұғым аясына не кірді және «әдеби тіл» деген ұғым бұл дәуір сөз үлгілерінің қай жанрына қатысты? — деген сұраққа жауап берілсе керек.

²⁶ *Өмірәлиев К.* ХV—ХІХ ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі, 4-б.

Әдеби тілді жазбамен ғана байланыстыру бар халықтар үшін шартты емес. Және «ауыз әдебиетімен байланысты жалпы халықтық әдеби тіл» деп жалпылай айта салу да нақты пікір емес. Сол сияқты *әдеби тіл* дегенді «жазба әдебиет не ауыз әдебиеті» деп айырмай, «әдебиет» деген сөздің жалаң өзімен ғана бірлікте алып барып қарау керек. Өйткені әлеуметтік-экономикалық жағдайларына, тұрмыс қалпына, салт-дәстүріне т. б. шарттылықтарға қарай әр халықтың әдебиеті әр түрлі тәсіл-формада туады: бірақ ешбір халық өзінің ауызша әдебиетін жасамай тұрып, ол дәуірден өтпей тұрып бірден жазба әдебиетін жасаған емес.

Жұртқа белгілі, жалпы филология ғылымында *әдеби тілді* жазумен байланыстырып барып қана тану роман тілдеріндегі *жазба сөз тарихын* зерттеу негізінде қалыптасты.

Жинақтап айтқанда: біріншіден, орта ғасырда Еуропада жазба тіл «бөтен тіл» латын тілі болды да, бұл елдерде жазба әдебиет ең алғаш латын тілінде жасалды. Орта ғасырдағы және Ояну дәуіріндегі барлық ғылыми шығармалар латынша жазылды. Батыс Еуропа елдерінде ана тілі қарым-қатынаста және ішінара көркем әдебиетте жұмсалды, ал латын тілі жоғарғы ойды (ғылым, дипломатия, юриспруденция, шіркеу, белгілі жанрдағы көркем әдебиеттер т. б.) айтудың құралы деп саналды. Екіншіден, роман тілдерінде жазба әдебиет туған кезде бұл тілдер өз ішінде шекарасы өте айқын диалектілерге бөлінді ²⁷.

Бұлардан шығатын қорытынды: француз т. б. халықтарда жеке-жеке диалектілерге бөліну соншалық күшті кезде, әлі біртұтас жалпы халықтық ортақ сөйлеу тілі нормасы жасалып болмаған кезде «бөтен тіл» латын тілінде я бір диалекті негізінде әдебиет жасалды, әдеби тіл жасалды, яғни бұл елдерде әдеби тіл нормасы халықтық ортақ сөйлеу тілі нормасы жасалғанға дейінгі жерде, одан көп бұрын қалыптаса бастады. Және де өз кезінің қоғамдық-әлеуметтік мәселелерінің бәрі де осы жазба әдебиетте көрінді.

²⁷ Будагов Р. А. Литературный язык и языковые стили. М., 1967, с. 312—332.

Ал орыс әдебиеті мен әдеби тілі тарихына келсек, біріншіден, орыс халқының жазбаға дейінгі дәуірде жасалған әдеби текстері сақталған емес, екіншіден, Ертедегі Киев Русі христиандықты қабылдады да, X—XII ғасырларда бұл «христиандық пен шіркеудің орыс мәдениетінің дамуында ролі болды». «Шіркеудің ұнамсыз жақтарына көз жұмбайлық жасамай, ал оның пайдалы жақтарын әсерлемей көрсеткенде шіркеудің орыс халқы үшін прогрессивті мәні болды. Ол орыс халқының X—XII ғасырлардағы мәдениетін берді»²⁸. Ол шіркеулік славян әдебиетін, әдеби тілін жасады. Бұл дәуірде шіркеулік жазба негізінде туған шіркеулік славян әдеби тілімен арақатынасы бар ежелгі орыс әдеби тілі де қатар жасалды. Бұл екі әдебиеттің де негізгі тақырыбы шіркеу мен князьдік мемлекеттің мүддесіне, билеуші таптың мүддесіне негізделген, солардың өмірі жайлы тақырыптар болды. Ежелгі Русьтың рулық-тайпалық одағы дәуіріне тән ауызша туып қалыптасқан билік-ережелерінің қызметі, бұл билік-ережелердің ауызша үлгісі болған поэтикалық творчествосы қызметі, т. б. — бәрі де осы екі әдебиеттің үлесіне тиді. Сөйтіп, бұл дәуірде орыстың байырғы ауызша поэзиясы өзінің қауымдық, саяси-әлеуметтік шаралардың құралы болған қызметін тоқтатты, ал оның бұл қызметін жазба әдебиет иемденді. Сөйтіп «уақыттар өте келе халық поэзиясы өзінің [байырғы] мәнін жоғалта бастады, әлсізденді, санрау тарта бастады. Ал кітаби әдебиет болса, барынша кең етек алып, өз анықтамаларымен халық өмірінің барлық салаларына барынша кіре бастады»²⁹.

Бұл мәселенің қазақ филологиясындағы жайына келейік. Біріншіден, бізде *қазақ әдеби тілі* жайлы ғылым жасалған жоқ. Сондықтан да бізде ең алдымен «қазақ әдебиеті» деген тарихи категория қазақ Сөз өнерін құрайтын шығармалардың қандай-қандай түрін қамтитынын, ал «қазақ әдеби тілі» деген категорияның қазақ Сөз өнерінің қандай-қандай түрлерінің тіліне қатысты екенін дәлді айтуға мүмкіндік болмай отыр. Екіншіден, әдеби тіл тарихи категория болса, онда бұлар қазақ хал-

²⁸ Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка (X—середина XVIII века). М., 1975, с. 22.

²⁹ Добролюбов Н. А. Собр. соч.: В 3-х т. М., 1959, т. 1, с. 297.

қында қай дәуірден бастап болды? Қазақ әдеби тілі өзінің бастау арнасын қандай сөз үлгілерінің тілінен алған? Қазақ әдеби тілі қандай тарихи даму жолынан өтті, өткен дәуірдің қай кезеңінде қандай сипатта, қандай сөз жанрында көрінді?— деген жайларды шешу қиындыққа түсіп отыр.

Сөз жоқ, бұл проблемаларды шешуге ешқандай болжамның құдіреті жетпейді және әдеби тіл жайлы өзге халық ғылымында қалыптасқан ғылыми концепциялардың тұрғысынан келіп те бұл проблемаларды шеше қою қиын. Ол ол ма, өзге бір әдеби тілдің өзіндік сипатынан шығарып барып жасалған ғылыми танымдар моделін қабылдап, қазақ әдеби тілін осы модельге салып барып пікір айтуға тіпті де болмайды.

Қазақ әдеби тілі мәселесін қарастырғанда бірінші кезекте ескерілетін нәрсе — *әдеби тіл* мен *әдебиеттің* бірлігі мәселесі. Бұл екеуі де тарихи категориялар, онда да өзара бірлікте алынып барып ұғынылатын категориялар.

Қазақ халқының ең арғы тарихына бармайынша, осы тарих көші бойында әр кезде туып отырған әдебиетіне бармайынша, бұл әдебиеттің әр дәуірдегі қызметін, қоғамдағы ролін танып білмейінше, бұл әдебиеттің халықтың *мәдени жетістігі, қоғамдық сананың көрінісі, әлеуметтік күрес-тартыстардың құралы* т. б. толып жатқан мәнін ескермейінше қазақ әдеби тілін танып білу мүмкін емес.

Қазақ әдеби тілі тарихы қазақ әдебиеті тарихын сөз ету арқылы ғана сөз етілмек. Яғни қазақ әдеби тілі тарихы қазақ әдебиеті тарихының өзгеше үлгіде баяндалуы ғана.

Әдеби тіл дегенді «жазба әдебиет» не «ауыз әдебиеті» деп айырмай, «әдебиет» деген сөздің жалаң өзімен ғана бірлікте алып барып қарау керек.

Әдеби тіл — кең мағынада алғанда ауызекі сөйлеу тіліне қарама-қарсы тұрған, өзіндік жүйе-желісі, тақырыбы, формасы бар және өзіндік айту тәсілдері мен үлгілері, сөз өрнектері бар бір бүтін творчестволық туындының тілі; әдеби тіл — жеке бір индивидтің ақиқат жайды өз көңілінше ой қорытындысынан, пікір түйіндеуінен өткізіп барып, өзгеше бір үлгі-формада беру тілі.

Ал бұл тіл ауызша жасала ма, я жазбаша жасала ма? — ол шарт емес.

Скульптураны, суретті, музыканы құрап тұрған материалдар және бұл материалдардың көркемдік форма табуы қандай болса, сөз искусствосын (өнерсөзді) құрап тұрған тіл-материалдары және бұл материалдардың көркемдік форма табуы да сондай: нақты бір мүсіннің, суреттің, музыкалық шығарманың тұтас мәнін құрайтын көркемдегіш «бөлшектерін» бірінен-бірін айырып қарау қандай мағынасыз болса, нақты бір өнерсөздің тұтас мәнін құрайтын тілдік-жанрлық тәсілдерді бірінен-бірін айырып қарау да сондай мағынасыз болмақ.

Белгілі бір өнерсөздің негізгі материалы сөз болғанымен, ол өздігінен сол өнерсөзді жасамайды, бұл сөз-материал белгілі бір амал-тәсілдермен біріктіріліп, үлгілерге түсіріледі. Осы үлгі аясына түсіруге қатысқан амал-тәсілдер негізінде ғана шикі сөз-материал өзінше бір көркемдік формалар табады, тілге — көркем тілге айналады. Былайша айтқанда, әдеби тіл дегеніміз әдебиеттің өзі. Олай болса, «әдеби тілді зерттеу бұл сөздің кең мағынасында алғанда, әдебиетті зерттеумен тығыз байланысты»³⁰.

Әрине, әдебиет деген категорияны құрайтын сөз үлгілері жанр жағынан бірнеше топқа бөлінеді және олар әр дәуірде әр түрлі жолмен туады: оны халықтар жазбаға дейінгі жерде ауызша жаратты да, жазу жасалған кезде жазбаша түрде жаратты.

Ауызша туған сөз үлгісінің де, жазбаша туған сөз үлгісінің де сөз-материалын қиюластырудың, әрлеп түрлендірудің мүмкіндік шегі бар: ол шек — олардың жанры. Әрбір жанр қоғамдық қажетсіну тапқан қызметінің, керектігінің билігі аясында ауызша да, жазбаша да туа береді. Ал ауызша туған дүниеде сөз-материалды қиюластыру, әрлеу сол жанрдың мүмкіндігі шегіне дейін толық жеткізілмеуі мүмкін, ал жазбаның артықшылығы сол: ол осы мүмкіндік шек аясында сөз-материалды әрлеп қиюластыруды іс үстінде жеріне жеткізе аяқтап

³⁰ Виноградов В. В. Проблемы литературных языков и закономерности их образования и развития. М., 1967, с. 100.

шығуға қабілетті. Бірақ осы шектен асуға оның да құдіреті жоқ.

Ауызша сөз дүкенінде бірнеше әдеби жанрлардың жасалуы, бар болуы — олардың өз табиғаты тапқан формасында туып, сол форманың ішінде жетіліп шығуының дәлелі. Бұл әдеби жанрлар олардың осы жанрлық ерекшелігі тапқан сөз-материалдардың белгілі амал-тәсілдері арқылы қиюласуының, әрленуінің, формаға түсуінің, дәстүрге айналуының негізінде барып қана қалыптасқан.

Әрине, ауызша сөз дүкені (ауызша поэзия) бұл әр түрлі әдеби жанрларды өздігінен қалай болса солай жарата берген емес және бар халықта бұл жанрлардың бәрі бірдей әр кезде де болған жоқ. Бұлардың бірінің белгілі бір дәуірде бір халықта болып, екінші халықта болмауы сол жанрды жақсартуда бір халықтың қабілеті болып, екінші халықтың қабілетсіздік етуінде де емес. Мұның өзі, біріншіден, сол жанрдың қоғамдық қызметін халықтың нақты бір дәуірде керексінуі мен керексінбеуіне байланысты; екіншіден, ауызша сөз дүкенінде туған ол жанрдың қоғамдық қызметін жазбаша сөз дүкенінде туған өзге бір жанрдың иемденуіне байланысты. Бұл жерде әдебиеттің қоғамдық бір қызметін екі түрлі әдебиеттегі бөлек-бөлек екі жанр атқарып қана отыр.

Сондықтан да бірінші кезекте ескерілетін, есепке алатын нәрсе — қазақтың ауызша әдебиеті қандай жанрларды жаратты, ол жанрлар қандай қоғамдық қызмет атқарды, осы қызметі жұмсалған ортасы (әдеби ортасы) қайсы? — міне, осылар болмақ.

Әңгіме нақты бір дәуірдегі сөз үлгілерінің жалаң сыртқы формасында, қандай тәсілмен жаратылуында емес, әңгіме сол сөз үлгілерінің тууына негіз болған қоғамдық қажеттіктердің сипатында жатыр, осы қоғамдық қажеттіктерді өтеудегі әлгі сөз үлгілерінің атқарған қызметінің сипатында жатыр. Адамдардың белгілі бір дәуірдегі ой-санасының, түсініктерінің, идеяларының т. б. жиынтық көрінісі, онда да форма түріндегі жиынтық көрінісі болып табылатын әдебиетті белгілейтін нәрсе оларды жарату тәсілінің қандайлығы емес, адамдардың «материалдық тіршілік процестерінің қажетті жемісі», «материалдық іс әрекетінің тікелей туындысы

болып табылатын» осы рухани дүниелердің пайда болу мәнінде және адамдардың қажеттіктері талап етуі тапқан тұтыну құралы түріндегі қызметінде және өзінің осы тұтыну құралы түріндегі қызметі үшін тыңдаушы орта табуында.

Көркем сөз де адамдардың өзге тұтыну құралдарын жарату сияқты тек қажеттіктің жемісі ғана емес, адамдардың көп уақыттар бойындағы іс-тәжірибесі мен дағдыларының да жемісі. Айталық, тұтыну заттары өзінің керек орнына қарай туған, бірақ жұмсалу процесінің ұзақ уақыты бойында оны адамдар форма жағынан жетілдіріп отырды. Себебі құралдың бұл формасын *әрекет процесінің* өзі тапты. Сол сияқты бұл әрекет процесі үстінде адамдардың қол шеберлігі (дағдысы) жетіліп қана қойған жоқ, әрі құралдың өзін жетілдіру сияқты *творчестволық шеберлігі* де туып қалыптасты.

Дәл осы сияқты керек орынға қарай көркем сөз туды, ал адамдар пайдалану процесінің ұзақ уақыты бойында оны форма жағынан жетілдірді әрі оны тыңдаушы орта пайда болды. Ал бұл формаға тыңдаушы орта екінші жағынан дағдыланды. Сөйтіп ұзақ уақыт бойында бұл форма өз кезегінде сол тыңдаушы орта үшін дәстүрлі нәрсеге айналды.

Сөйтіп, заттың өз формасы, өзінің жасалу формасы олардың қалпы болғаны сияқты, белгілі бір сөз үлгісінің де әлгі шартты формасы екінші кезекте нормаға, үлгіге айналды. Сөз жоқ, бұл форма, үлгі оның сырт көрінісіне ғана тән емес, бүкіл болмысына тән.

Бұлардан мынадай қорытынды шықпақ: көркем сөздер өзінің пайда болу мәніне, қызметіне, тыңдаушы ортасына қарай өзіндік әр алуан формаға, үлгі-нормаға ие. Сол сияқты бұлардың бәрінде дәстүрлік бар. Ал бұл дәстүрлік өз кезегінде әлгі формалардың жөнсіз өзгеруіне жол бермейді. Демек, бұларда белгілі дәрежеде тұрақтылық бар. Дәуірден дәуірге мұраға айнымай ауысып отыруының сыры да осында жатыр.

Міне, жазбаша туған және ауызша туған сөз үлгілерін, олардың тілін осы тұрғыдан келіп тану керек.

Әуелде әрбір жанр өзінше тілдік-жүйелік үлгіде туды, жанрлардың ара-жігі айқын болды. Бірақ ауызша әдебиет өзінің туындыларын үнемі осылай бөлек-бөлек күйінде

ғана жаратып отырса, онда ол дамымаған қалпында қалған болар еді.

Ауызша әдебиет өз жанрларын тоғыстыру арқылы ғана дами алады. Айталық, қазақтың өте байырғы жоқтау жырлары мен ерлік-монолог жырлары келе батырлық жырларға айналды³¹.

Ал өз кезегінде ертегі эпостар мен батырлық жырлар тоғысып отырды. Немесе ауызша әдебиетте белгілі бір дәуірде монолог жыр туғызу машық болды. Ал батырлар жырын жаратқан кезде бұл машық-тәсіл геройлардың монологын, диалог-монологын жасауда қызмет етті, сөйтіп бір кезде жеке, өз алдына бөлек туған монолог жыр кейін эпос сияқты үлкен жанрды жасаудың бір амал-тәсіліне айналды. Немесе өте ертеде қауымның заң ережелері мақал сөздер өзгеше формада туды. Ал кейін бұл байырғы мақал сөз формасы дидактикалық жырларда күрделеніп барып, жаңа бір форманың — поэзияның бір жыр түрінің жасалуына негіз болды. Керісінше, дидактикалық жыр-толғау түрі дамыған кезде байырғы бұл мақал сөз формасы осы дидактикалық толғау сөздің композициялық-синтаксистік құрылысының негізгі элементіне айналды т. б.

Қазақтың ауызша әдебиеті өзінің қоғамдық қызметін өтеу барысында көп жанрлы сөз үлгілерін жаратты. Олар: 1. Әр түрлі ертегілер, ертегі-эпостар, батырлар жыры, ғашықтық-ерлік жырлар; 2. Тұрмыс-салт жырлары (сыңсу, беташар, қоштасу, бәдік т. б.), қыз бен жігіт айтысы; 3. Аңыз әңгімелер, тарихи әңгімелер, тарихи жыр-дастандар; 4. Жоқтау, естірту-көңіл айту жырлары; 5. Мақал сөз, шешендік сөз, тақпақ сөз; 6. Қазақ ақындарының айтыс өлеңдері, айтыс жырлары; 7. Қазақтың ақын жыраулары жаратқан дидактикалық жырлар, толғау жыр, терме-тақпақ жыр, арнау жыр (сес көрсету сөзі, айбат көрсету сөзі, өсиет сөз, мақтау сөз т. б.), сарнау жыр т. б.

Демек, ертегілер, ертегі-эпостар, аңыз әңгімелер болмаса, өзге сөз үлгілерінің баршасы өлең-жыр үлгісінде. Ал бұл өлең-жырлардың өзді-өзіне қас «сөздік материалдарды ұйымдастыру принциптері» (М. Әуезов) болды, бір-біріне ауыстырып қолдануға келмейтін, әрбір өлең

³¹ Әуезов М. Уақыт және әдебиет, 35-б.

жыр түріне тән жеке-жеке сөздік образдары т. б. болды.

Абайға дейінгі жердегі ауызша әдебиет және әдеби тіл қайсы?

Халықтың өз кезіндегі саяси-әлеуметтік жағдайларын тақырып еткен, өз кезіндегі қоғамдық ой-сананың көрінісі болған әдеби туындылар *ауызша әдебиетті* құрады да, олардың тілі *ауызша әдебиет тілі* болды.

Сондықтан да қазақ әдеби тілін сөз еткенде, жазба я ауызша дегенді жалаң меже етпей, белгілі бір дәуірдегі әдебиеттің қоғамдық қызметін — саяси-әлеуметтік жағдайларды, халықтың нақты тарихын т. б. сөз ету, сөз етпеуін негізге алу керек. Әрбір жеке құбылысты оның өзінің тууына негіз болған мәнінен бөліп алып, оған қатыссыз тану қандай мағынасыздық болса, белгілі бір сөз үлгісінің тілін сол сөз үлгісінің тууына негіз болған мәнінен бөліп алып тану да сондай мағынасыздық болмақ. Осы тұрғыдан келгенде, қазақтың ауызша әдебиетін құрайтын жанрлар — *дидактикалық жырлар, толғау жырлар, ерлік-жорық жырлары, тарихи жырлар, шешендік сөздер*. Ал бұл сөз үлгілерінің белгілі шығарушылары бар немесе — олар «пәленшенің сөзі», «түгеншенің айтқаны» деген ақиқаттамасымен бір жырауға я ақынға телініп жүреді. Міне, осы сөз үлгілері — ертегілер, тұрмыс-салт жырлары т. б. сияқты фольклор шығармаларынан бөлек сөз үлгілері — жазбасы дамыған өзге елдердегі «әдебиет» деген терминмен аталатын сөз мәдениетінің орнындағы «қазақ әдебиеті» деген әдебиет. Қазақтың бұл ауызша әдебиеті түгелімен жыр түрінде немесе өлең өлшеміндегі сөздер түрінде болғандықтан, бір атпен «қазақ поэзиясы» деп аталады.

Міне басқа емес, дәл осы поэзия (әдебиет) барлық кезде де қазақ халқының саяси-әлеуметтік өмірінің айнасы болды: тайпалар бірлестігі дәуірі мен хандық мемлекет құрған дәуіріне дейінгі екі аралықта өкіметке тән әкімшілік шара түріндегі үкім-биліктер, жарғы-жарлықтар т. б. баршасы поэзия үлгісінде жасалып отырды. Ежелгі гректердегі сияқты заң, үкім шығаратын ұйым болған *Билер келесі* басынан аяғына дейін өлең формасындағы, поэзия үлгісіндегі тақпақ сөз айтысы түрінде өтетін болған. Ал бұл тақпақ сөз тұспалдап, астарлап, жұмбақтап айтатын тәсілге құрылып отырады. Мұны бы-

лайғы көпшілік жұрт андай, ұға бермейді. Әрі өз қарсыласын осындай оқыстан ұтқыр шығып, қиыннан қисындаған уәжді сөзбен жеңу тартысқан екі жақтың негізгі мұраты болған. Сонау VIII ғасыр жазба ескерткішінде:

Жұқа калың болса,
Жіктейтұғын алып-ты:
Жіңішке жуан болса,
Үзетұғын алып-ты³²

деп келетін Тонукуқ шешеннің тақпақ сөзінен бері қарай «Еңлік-Кебек» пьесасындағы:

Сапты аяққа ас құйып,
Сабынан қарауыл қарап,—

деп келетін билер сөзіне дейін мың жылдан артық үзіліссіз дәстүрі бар бұл шешендік сөз, тақпақ өлең *Сөз өнерінің* (әдебиеттің) ерекше жанры түрінде туып қалыптасты.

Қазақ халқының қоғамдық тіршілігінің, саяси-әлеуметтік жағдайларының айнасы болған екінші бір әдеби жанр — толғау, терме-толғау өлеңдер. Арысы Асан қайғы, Сыпыра жырау, берісі XVIII ғасырдағы Бұхар, XIX ғасырдағы бір жағы Дулат сияқты бұл байырғы дәстүрді жаңарта дамытушы жазба поэзия өкілдері — бәрінің шығармаларының негізі осы толғау өлеңде жатыр. Олар ғана емес, басы XIX ғасыр, ал аяғы XX ғасырға ұласып жатқан Майлы қожа, Базар, Нұржан бастаған ақындар да осы толғау өлең ішінен өсіп шықты.

Сонау XIV ғасырдағы Асан қайғыдан XIX ғасырға дейінгі жоғарғы ақын, жыраулар тұтас күйінде, үзіліссіз сипатта өмір жайлы, адамдар жайлы, заман жайлы, адамдардың тіршілік майданында ақыл-парасаттылық көрсетуі, ізгілік-мейір тұғырынан табылуы немесе жамандық-қаскөйлік жұртында болуы, «ар сатуы», «ел сатуы», «қулық саууы» — яғни адам қауымына өмір жағдайы таңған жақсылық, жамандық істері мен мінездері жайлы ой топшылауларын, ой толғауларын айтты.

Бұл ақындар Сөздері — қазақ халқының әр дәуіріне тән қоғамдық сана көрінісі болса, ал олардың өлең-жыр үлгілері осы қоғамдық сананы жүзеге шығарушы форма болды. Қысқасы, қазақ халқының өмір тәжірибесі, та-

³²Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, с. 62.

рихқа бағасы, өксікті өкініші, мұң-шері, келер күнге болжамы, арманы, үміті — бәрі айтылған әдебиет болды. Мұның сыртында тарих ғылымының, философия, педагогика ғылымының, яғни жазбасы еркін бел алып дамымаған, мектебі, ғылыми мекемесі жоқ елде өмірдің өз қажеттігі туғызған әрі сол қажеттікті өтеген ғылымның қазақ тұрмысы жайындағы жасалған өзгеше формасы болды.

Бұл ауызша әдебиеттің тіліне, біріншіден, халық тілі негіз болды: үнемі айтылу (ауыздан-ауызға көшу) жағдайында болғандықтан, бұл әдебиет өзінің бұрын-соңды туған шығармалары тілін халық тілінің өзгерісі ыңғайымен жол-жөнекей редакциялап отырды. «Көне» жырлардың жаңа боп тұратыны да содан. Екіншіден, қазақтың ауызша әдебиеті негізінен XV—XVII ғасырларда туып, дамыды да, осы үш ғасыр бойында өзінің барша сөздік-поэтикалық тәсіл-формаларын тұрақтандырып үлгірді. Бұл байырғы сөздік-поэтикалық тәсілдер қазақ халқының қоныс жағдайына қарай XVIII—XIX ғасырларда бір-бірінен алшақтап кеткен кезінде де олардың ауызша әдебиетіне бірдей негіз болды. Үшіншіден, бұл ауызша әдебиеттің сөз етер арнаулы тақырыптары болды: заман жайлы, ерлік жорықтарды, халықтың мұң-шерін, жақсылық пен жамандықты, үлгі мен үлгісіздікті т. б. сөз қылды. Ал бұл ұғымдық категориялардың сөз түріндегі көрінісі халық тілінде өте ертеде-ақ жалпылық сипат алып үлгірген болатын. Сондықтан да қазақ жерінің қай шетінде тумасын бұл тақырыптардағы өлең-жырлар тілінде мағыналық айырмашылығы бар сөздер кездесе бермейді. Мұның сыртында адамдар әрекеті мен тұрмыстық заттардың микро саласы бұл өлең-жырлардың тіліне оралып отырмайтындықтан, халықтың жергілікті ғана аяда қолданылатын тіліне тән ерекше белгілері оларда көрініс бере қоймайды. Міне, осы себептерге байланысты қазақтың ауызша әдебиеті тілі жергілікті мәні бар диалектик белгілерден әрқашан да жоғары тұрды.

Абайға дейінгі жердегі осы ауызша әдебиеттің тілі, яғни әдеби тіл дегеннің объектісі не болмақ? Әдеби тіл сияқты категория нелерден тұрады? Әсіресе ол әдебиет бірыңғай поэзия түрінде боп келгенде бұл поэзияның тілін құрайтын нәрсе нелер?

Сөз жоқ, бұл тіл — кең мағынада ұғынылуы тиіс. Ол поэзияны жасайтын тілдік-көркемдегіш тәсілдердің, мазмұн мен форманың күллі жиынтығы ретінде қаралуы керек. Ал мұны жан-жақты, бүкіл болмысымен таныту — қазақ филологиясының алдында тұрған өте зәру міндет болмақ. Біз болсақ осы өте күрделі құбылысты бір саладан ғана келіп сөз еттік. XIX ғасырдың екінші жартысына дейінгі жердегі поэзияны және поэзия тілін зерттеуге аздаған болса да септігі тисе, біздің міндеттің өтелгені.

**Көне мұраның түгендеушісі ғана болмайық,
түстеп танушысы да болайық**

«Өсиетнама ның» авторы кім? Дулат творчествосына мол орын берілген бұл монографияда осыған дейін «Өсиетнама» жайлы бір ауыз сөз айтылмай, енді келіп кітаптың ең соңында бұл күдікті сұрақ неге қойылып отыр?

«Өсиетнама» осыдан жүз жыл бұрын 1880 жылы Қазан қаласында басылды. Ал қазақ филологтары арасында бұл кітап 30—40 жылдан бері Дулат жыраудың өлеңдер жинағы деп танылып келеді. Сонда бұл қалай?

Жұртқа белгілі, қазақтың ауызша әдебиеті өкілдерінің мұралары бізге ауыздан ауызға өтіп барып жеткен. Онда да сөз иелері бұл өмірден әлдеқашан өтіп кеткен соң, тіпті айтушыларының өзі екі-үш буынға ауысып барып, ХІХ ғасырдың ақыры мен ХХ ғасырдың басында ғана хатқа түскен. Ал бұл сөздердің қайсыбіріне бергі айтушылар молырақ із қалдырған.

Амал не, қазақ филологтары бұл мұраларды кезінде қалай жазылып қалса, о баста кімге таңылса, сол күйінде қабылдады. Сөйтті де ол мұраны Дулатқа я Махамбетке т. б. ақынға теліген күйінде ғылымға алып келді. Ешқандай текстологиялық зерттеу жасамай, «өлеңнің мазмұны», «ақынның бұл өлеңдегі көзқарасы» т. б. деген тұрғыда талдау жасады. Осыдан да болар, текстология күні бүгінге дейін қазақ филологиясында арнаулы ғылым саласы болып енбей отыр. Ал текстологиялық зерттеудің жоқтығы көне мұраларды танып-білуде біраз жағдайда өте қымбатқа түсіп отыр. Соның

бірі — «Өсиетнаманы» Дулаттың шығармасы деп тану.

Бірінші рет 1959 жылы «Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияда» Дулат едәуір сөз болды. Осы конференцияда Х. Сүйіншәлиев Дулат ақын мұрасы жайлы баяндама жасады. Сонда ол: «Дулат өлеңдері революцияға дейін бір рет қана баспа бетін көрген. Ақын өлеңдерінің алғашқы жинағы «Өсиетнама» деген атпен 1880 жылы Қазанда басылды»¹, — деп, «Өсиетнаманы» Дулат жырау мұрасы ретінде алғаш танушылардың бірі болды. Ал кейін «XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары» (1960) деген жинақта «Өсиетнама» үзінді-үзінді түрінде бірінші рет басылды.

«Өсиетнама» неліктен Дулат шығармасы деп танылды?

«Өсиетнаманың» ең соңында мынадай бір ауыз өлең бар:

Әуелі бастап йазупты
Бабатай ұғлы Дулат-ай.
Сонан көрүп көчүрді
Сенл ұлы М [ә] ул [е] к [е] й [?]

Қазақ филологиясында бергі кезде бұл кітаптың сөзін, тексін мұқият зерттеген кісі болған жоқ. Жоғарғы бір ауыз сөз сын көзімен қаралмай, сол қалпында, шындық күйінде қабылдана салды.

Жырау мұрасын көбірек сөз қылған Х. Сүйіншәлиев былай дейді: «Дулат қазақтың көп жеріне мәлім ақын. Бізге жеткен өлеңдерінде кездесетін ұғымдарға қарағанда, Дулат ескіше оқыған, сауатты ақынға ұқсайды. Ол өз өлеңдерін үлкейе келе қолжазба кітап етіп жазып жүрген болса керек. Сондықтан ол:

Және көп сөз бар еді,
Тәмәм болды кітабым,—

дейді өзінің «Өсиетнама» деген өлеңінің бір жерінде. Бұл жай айтылған сөз емес. Бұған қоса — «құран кітаптарды оқыдым, молдаға жүгіндім» деген сияқты ұғым-

¹ Сүйіншәлиев Х. Дулат ақын мұрасынан.— Әдеби мұра және оны зерттеу. Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы, 1961, 194-б.

дарды көп қолданады. Өзі сол діни кітаптардың сөзін уағыз етіп, оны білмеген молдасымақтарды сынайды»².

Ал Дулатқа әдебиеттану ғылымында ең соңғы әділ де дәл баға берген марқұм Ы. Дүйсенбаев та «Өсиетнаманы» Дулатқа теліген жұрттың дүрмегіне еріп кетті. Ол: «Дулат жыраудың шығармалары көзі тірісінде ел арасына мол тарағанмен, көпке дейін қағаз бетіне түспей келген. Оның тұңғыш жинағын қиссашыл ақын Мәулекей Юмашеков 1880 жылы «Өсиетнама» деген атпен Қазан қаласында бастырып шығарған»,³— дейді.

«Өсиетнаманы» Дулаттікі деп, ал басқа емес, дәл осы шығармаға орайластырып барып, жұрт Дулат атына қандай пікірлер айтты? Біз мұны кейінге қалдыра тұрып, сөзді «Өсиетнаманың» өзінен бастайық.

«Өсиетнаманы» қиссашыл ақын Мәулекей деген біреу бастырған. Бұл кісі — жинақтың басы мен аяғына қазақ ақындарының сөзін келтіріп, арасына өзінің өлеңсымақтарын тықпалап кіргізген біреу. Ал қазақ ақындарының сөзін сол күйінде бермей, бұзып, өңін кетіріп отырады.

«Өсиетнамада» бас-аяғы 845 жол өлең бар⁴. Жинақ үш бөлімнен тұрады. Тағы 12 жол беташар сөз бен 35 жол соңғы сөз бар. Бұлар жинақты бастырушының өз сөзі, өлеңі.

[I. Беташар сөз]

Алда йардем бермесе,
Қашмақ онан қиын-ды.
Үмітім бар худадан,
Сақлайма деп бәледен.
Ақыр заман болғанда
Залым туған анадан.
Мұны жазған Мәулекей
Тастаманыз дұғадан.

Адамларның баласы,
Бу дүниядан қаласы.
Көкірегінде санасы,
Тар лақатқа кіресі.

² Сонда, 194-б.

³ Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. Алматы, 1970, 28-б.

⁴ Біз бұл мақаланы Өсиетнаманың текстологиясы деген зерттеу жұмыстан Дулатқа қатысты жерін ықшамдап алып отырмыз.

Жинақтың бірінші бөлімі 297 жол өлең. Оның 16 шумағы

Ата-ананың ғақылы
Қазылған қара йолмен тең,
Аға-інің көп болса,
Ұлы шерік қолмен тең, —

деген ұйқас түрінде келеді де, ал 59 шумағы

Йаманлар сөйлей білмейді,
Жөніне тыныш йүрмейді,
Ұлығының алдында
Ажалы йеткен аңмен тең.

Қай бір йахшы хош болса,
Халық сөзүн бұзмайды.
Оның өзі, жігітлер,
Қара басы ханмен тең, —

деп келіп, ішкі ұйқасы көп сақталмайтын, әр шумақтың соңғы жолы әрі ұйқас құрайтын (аңмен — ханмен), әрі сөз қайталап келетін (тең—тең) үлгіге құрылған.

Жинақтың екінші бөлімі 260 жол не 65 шумақ. Ол:

Бу заманғы адамның
Көкірегінде қонақ жоқ.
Әуре демей не дейін
Дүние солай болған соң.

Екі қолүн қушырып,
Үлкенге қызмет қылады.
Әдепті демей не дейміз
Йашынан ақыл білген соң, —

деп келіп, ішкі ұйқасы көп сақталмайтын, ал әр шумақтың соңғы жолы әрі ұйқас құрайтын (болған — білген), әрі сөз қайталап келетін (соң — соң) үлгіге құрылған.

Жинақтың үшінші бөлімі — 64 шумақ немесе 260 жол өлең. Біз оқушы назарын бірінші кезекте осы үшінші бөлімдегі өлеңдерге аударайық. Бұл өлеңдерді шығарушы қиссашыл ақын төрт тармақты шумаққа құрып отырады. Өлең о баста осы үлгіде туған ба, әлде құрастырушы кісі осылай өзгертіп берген бе? Мұны білу үшін атын атамай, өзгебір текпен салыстырайық:

Сөзің басы бисмилла
 Мұсылманның жарығы.
 Төрт аяқлы хайуан
 Дәулетің сенің болған соң.

Бағасы кеткен жігіттің
 Бетінен алар зайыбы.
 Бір алладан басқаның
 Көп-ті қылған ғайыбы.

Әуелгі байлар жоқ болды,
 Сондай жоқтар тоқ болды.
 Жөн білмеген жамандар
 Ел билеген чоқ болды.

Көтере алмас би екен,
 Асқан үлкен кер болды,
 Ниетіне қазақтың
 Құрылып қойған тор болды.⁵

Сөздің басы бісмыла
 Мұсылманның тарығы.
 Төрт аяқты жануар
 Бу дүнненің жарығы.
 Әдебі кеткен жігіттің
 Бетінен алар зайыбы.
 Бір тәңірден өзгенің
 Көп тұр қылған айыбы.

Әуелгі зорлар қор болды,
 Сондағы қорлар зор болды.
 Әуелгі байлар жоқ болды,
 Сондағы жоқтар тоқ болды.
 Жөн білмейтін жамандар
 Ел билейтін бек болды.
 Көтере алмай бектігін,
 Ұласқан үлкен кек болды.
 Ниетіне қазақтың
 Тым-ақ тәуір еп болды.

Текстен анық көрініп тұр: бұл екі үзінді бір өлең. Шұбыртпалы ұйқаспен келіп, бірнеше тармақтан соң өзге бір ұйқасты тирада қайта басталып отыратын толғау жырды «Өсиетнаманы» құрастырушы төрт тармақты шумаққа бөліп, ықшамдап берген.

Жұртқа белгілі, В. В. Радлов XIX ғасырдың 60-жылдары қазақ даласында болып, қазақ әдебиеті үлгілерін жинап бастырған. Сол кітапта «Зар заман» деген ұзақ толғау бар. Ол толғау жоғарыда біз келтірген үзіндімен басталады⁶. Ал Я. Лютшь Түркістан өлкесі қазақтарының әдебиет нұсқаларын жинап, 1883 жылы Ташкентте бастырған. Сол кітапта «Зар заман» деп аталатын өлеңдер тобында «Сөзімнің басы бісмілла» деп басталатын толғау бар. Бұл толғау да біз келтірген үзіндіден басталады⁷. Ол ғана емес, 1888 жылы Қазан қаласында «Қисса Шортанбай — Шортанбайдың «Бала зары» деген кітап шықты. Онда да осы өлең бар. Ал С. Сейфуллин 1931 жылы «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» деген жинақ шығарды. Онда да осы өлең бар. Автор бұл өлеңге

⁵ Өсиетнама. Қазан, 1880, 11-б. [Кейінгі мысалдарды осы жинақтан алып отыратындықтан, бұдан былай сілтеме бермейміз].

⁶ Радлов В. В. Образцы..., ч. 3, с. 714—724.

⁷ Лютшь Я. Киргизская хрестоматия. Ташкент, 1883, с. 232—249.

«Шортанбай ақын өлеңдері» деп ат қойған⁸. Сол сияқты Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорында «Шортанбай ақынның шығармалары» деген атпен 780-папка сақтаулы. Онда да осы өлең бар. Сонда бұл қалай?...

Дулаттың шығармалары жинағы делініп жүрген «Өсиетнамадағы» бұл өлең Радлов пен Лютшьте, Сейфуллин мен «Бала зарында» әрі 780-нөмірлі қолжазбада бар Шортанбай толғауының азды-көпті өзгерген түрі ғана. Яғни «Өсиетнаманың» үшінші бөлімі немесе 260 жол өлең Шортанбай ақынның мұрасы.

В. В. Радлов пен Я. Лютшь жариялаған «Зар заман» атты шығарма Шортанбай толғауының түп нұсқасы. Бұл екі нұсқа 1-жолдан 331—332-жолға («Көзін ойып барады Күнде тесіп төбесін») дейін бірдей боп келеді. Радловта 308-жолдан бастап «Мынау заман қай заман» деген толғаудың 54 жолы ғана берілген. Лютшьте бұл толғау түгел бар. Шамасы, Радловқа бұл толғауды айтқан кісі Шортанбайдың дуанға арнаған қатты сынынан именіп, өлеңді қысқа қайырған болуы мүмкін.

Ал «Өсиетнамада» Шортанбайдың бұл «Зар заман» атты толғауы Радлов нұсқасы ізімен келіп аяқталады. Тіпті толғауды «Зар заман» деп те атайды.

В. В. Радловта

Ұл силамас атасын.
Арам сідік болған соң,
Атасы бермес батасын.
Қазы, болсун хан қойды
Қайда бір некесіз туған
шатасын.

Өзі қылған өкінбес,
Күнінде сонан татасын.
Сол заманның кезінде
Қыз силамас шешесін,
Ер жеттім деп шаштасып,
Салыстырып дүниесін.
Старшына қойып,
пысықсыған немесін.
Көзін ойып барады,
Күнде тесіп төбесін.

«Өсиетнамада»

Ұл силамас атасын,
Атасы бермес батасын.
Старшын, болыс қойыпты
Қайдағы асыл задасын.

Өзі қылған өкінбес,
Күнінде сонан татасын.
Сіз біл деген бала жоқ,
Келіні боктар анасын.
Сіздер деген келін жоқ,
Өз пиғылыңнан табасын.

Енді айтар сөзім жоқ,
«Зар заманның» аяғы.

⁸ Сейфуллин С. Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары. Алматы, 1931, 93—98-б.

Мәулекей Шортанбайдың «Зар заман» толғауын осылай бұза өзгертіп аяқтайды да, кітапты өзінше қорытындылайды. Ол:

«Зар заманның» аяғы.
Енді айтар сөзім жоқ,
Сөзім қалар, өзім жоқ,
Замана кетті манағы.

Мен айтамын бу сөзні,
Амалум бар ма, шарам жоқ.
Қайсы бірін айтайын,
Сөзім тамам болған жоқ.

Өсиетні мен айтдум,
Әркім оқып көрсеңіз.
Үмід бар сізлерден,
Дуға қылып қойсаңыз.

Рахым етіп бізлерге,
Баршамызға құдайым.
Иман берсін сізлерге,
Амал қылма дидарын.

Ужмақ деген жерінде
Несіп етсе копиуп,
Олтурурсун төрінде,

Иәне көп сөз бар еді,
Тамам болды кітабым.
Тамам момын кінасын
Жарылқасын құдайым.

Бу өсиетні тұтыңыз,
Ияхшы қылып күтіңіз.
Әр уақытта оқытып,
Құлағыңны тұтыңыз.

Ай жігітлер, азмассыз,
Менім тілім алсаңыз.
Құдай сақлар бәледен,
Қайыр зекет берсеңіз.

Әуел бастап йазупты
Бабатай ұғлы Дулат-ай.
Сонан көрүп көчүрді
Сеил ұлы М[ә]ул[е]к[е]й
тамам, тамам

Міне, жинақтың үшінші бөлімінің жалпы желісі осы. Енді бұл толғаудың бастау сөзіне қайта оралайық. Біз

жоғарыда «Өсиетнамадан» төрт шумақ келтіріп, оны С. Сейфуллин кітабында бар Шортанбай сөзімен салыстырды. Ақын сөзін жинақты құрастырушының қаншалықты бұзғанын осы төрт шумақтың өзі-ақ айтып тұр. Бірақ біздің қазіргі мақсатымыз бұл сияқты бұзуды, өзгертуді көрсету емес. Мұндай сөз зерттеуді Шортанбай мұрасына құра отырып айтылса керек. Ал біздің қазіргі мақсатымыз Дулаттікі делініп келген сөздің Дулаттікі еместігін, Шортанбай ақынның сөзі екенін дәлелдеп шығу. Әрине, ол үшін толғаудың тексін түгел салыстырып жатудың тіпті де қажеті жоқ. Біз тек «Өсиетнама» тексін Шортанбай толғауының оқушы кәнігі болған үзінділерімен ғана салыстырып, сөзді қазірше қысқа қайырамыз.

I. «Өсиетнама»

Заман ақыр болғанда
Алуан, алуан жан шықты,
Қайыры жоқ бай шықты.
Самауыр мен чай шықты.

Сауып ішер сүті жоқ
Ақша деген мал шықты.
Мінүп йүрер күші жоқ
Тарантас деген ат шықты.

Ат жекмесең йүрмейді,
Үңірейіп тұрады
Иарлы, кедей, йок, йітік
Қайтіп күнін көреді (12-б.)

II. «Өсиетнама»

Қыш көбейді жаз аз боп,
Мал таусылды мал аз боп.
Іні ағаға қарамай,
Атаға бала араз боп.

Кете ме деп бұлымыз,
Құри ма деп жүйеміз,
Замана тартып барады,
Сол себептен жылаймыз (12-б.)

III. «Өсиетнама»

Ағаш атты тізгіндеп,
Арба міндік күймелі
Көш қонысты билейді
Қышдан шыққан түйелі.

В. В. Радлов нұсқасы

Мынау ақыр заманда
Алуан, алуан жан шықты,
Арам, араз хан шықты,
Қайыры жоқ бай шықты,
Сауып ішер сүті жоқ
Мініп көрер күші жоқ,
Ақша деген мал шықты
Кедей қайтіп күн көрер деп
Сол себептен қорқамын (715-б.)

[Жарлы, кедей, жоқ, жітік
Қайтіп күнін көрер деп,
Сол себептен қорқамын].
(Сейфуллин нұсқасы.—93-б.)

С. Сейфуллин нұсқасы

Қыс көбейді жаз аз боп,
Бай таусылды мал аз боп,
Ағаны іні көрмеді,
Атаға бала араз боп.
Сөйте ме деп ұлымыз,
Кете ме деп пұлымыз,
Тар заман болар деп,
Сол себептен қорқамын (93-б.)

«Бала зары»

Ағаш атны тізгіндеп,
Шананы міндік күймелі.
Көш қонуды биледі
Қомы да сиған түйелі.

Ақылыңды алып тұр
Сары кымыз биелі.
Бізге йазған іс болса,
Бет ауызуң күйелі (15-б.).

IV. «Өсиетнама»

Абақты тұр қасыңда
Қазулы тұрған көрүңдей.
Заманымыз бұзылды
Қияметтің түріндей.
Ойлағаны жамандық
Жарадан шыққан іріндей,
Иаманлығы соларның
Өзлеріне білінбей (15-б.).

V. «Өсиетнама»

Бір пара жанды малды қып,
Бір пара жанды малсыз қып,
Бір пара жаңды дінді қып,
Бір пара жанды дінсіз қып,

.....

Әуелде жан йаратты (14-б.).

VI. «Өсиетнама»

Шариатын білсүн деп,
Мұсылманға қаратты.
Сопы Аллаяр кітаптан
Сұрап көрүң сорумды.
Кітап сөзін тұтмасаң,
Тәңірім ісі қиынды.
Он екі қат чалғұны
Қияда сұңқар таратты (15-б.).

Ақылыңды алып тұр
Саумалы бар биелі.
Біз айтқандай не қалды,
Қай ақыл бар жүйелі.
Әзелде йазған іс болса,
Несіне мұның күйелі (14-б.).

C. Сейфуллин нұсқасы

Кінәзді көрдің піріндей,
Тілмашты көрдің биіндей,
Дуанды көрдің үйіндей.
Абақты тұр қасыңда
Қазылып қойған көріндей,
Байлар зорлық қылады,
Мал көзіне көрінбей.
Билер жейді параны
Сактап қойған сүріндей.
Ойлағаны жамандық
Жарадан шыққан іріндей.
Заман түрі бұзылды
Текеметтің түріндей (94-б.).

«Киргизская хрестоматия»

Бір пара жанды бай қып,
Бір пара жанды жарлы қып,
Бір пара жанды жыңды қып,
Бір пара жанды мінді қып,

.....

Ширнеуде жазған жан
таратты (235-б.).

«Бала зары»

Кітап пенен құраннан
Мақұлиқатты жаратты.
Софы Аллаяр кітаптан
Сұрап тұрсам осыларды,
А тәңірім, қымбатты.
Он екі құйрұқ, қырк чалғы
Қияда сұңқар таранды (14-б.).

Сопы Алдыяр кітаптан
Сұрап тұрсам сөзімді
Тәңірімнің ісі қымбат-ты
(Радлов нұсқасы —717-б.)

Әрине, мұндай сәйкестікті қуаласақ, онда 260 жол өленді түгел салыстырып шығар едік. [Және бұл бөлімде осы 260 жол өлеңнен бөлек тағы да 35 жол өлең бар. Бұлар да жинақты шығарушының өз сөзі...]

Енді «Өсиетнаманың» екінші және үшінші бөлімдеріне келейік. Біріншіден, бұл екі бөлімдегі өлеңдер қазақ жырауларының байырғы толғау-жырларына тән дәстүрлі ұйқас түрінен бөлек ұйқасқа құрылған: 74 шумақ бір ғана тең сөзінің қайталап келіп отыруымен тұтас бір өлең боп тұрса, 65 шумақ бір ғана соң сөзінің әр шумақ соңында қайталап келіп отыруымен біртұтас өлең боп шыққан.

Әдетте мұндай ұйқасты өлеңдердің шумақтары арасында композициялық байланыс болмайды, ал мағыналық байланыс, ой желісіндегі сабақтастық өте солғын болады. Бұлар бір желіге тізілген, бірақ бөлек-бөлек ой сабақтарынан тұрады. Мұның үстіне нақыл түрінде келетін осы шумақтар орнын ауыстырып қайта құруға да келе береді, әрі бір, бірнеше шумағын өлеңнің әр тұсынан үзіп алса, олардың орны білінбейді. Керісінше, сондай үлгілес шумақтарды қосып қойса, артық боп тұрмайды және мұндай жамаулардың ізін байқау тіпті қиын.

Қазақ поэзиясында мұндай ұйқас түрінде ұзақ өлең жасау жыраулар машығында болмаған. Мұның өзі кітапшыл, қиссашыл ақындарға тән кейін қалыптасқан тәсіл болуы.

«Өсиетнаманың» осы бірінші бөлімі Шал ақындікі деген өлеңдерді ойға оралтады. Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорында 814-папкада Шал ақынның өлеңдері сақтаулы. Сонда біраз нақыл өлеңдер бар. Осы өлеңдер «XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары» (1960), «Үш ғасыр жырлайды» (1965), «Алдаспан» (1971), «XV—XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы» (1982) деген жинақтарда басылып келеді. Салыстырып көрелік.

«Өсиетнама»

Шал ақын өлеңі

Ата-ананың ақылы
Қазылған қара жолмен тең.

Иаманнан көрген қорлығың
Көксіңе біткен чермен тең.

Молладан сабақ алсаңыз,
Алуан, шекер, балмен тең.

Атадан мирас ақылың
Түзік айтқан мақұлың
Ләзім болған іспен тең.

Жаманнан көрген қорлығың
Көкірекке біткен шермен тең.

Молладан сабақ алсаңыз,
Алуан шекер балмен тең.

Саясы жоқ байтерек
Саздағы батқан талмен тең.

Қайғы ойлаған йаманға
Алды тұйық жармен тең.

Кейбір жаман болады,
Жңылған топты көрмейді.
Аның өзі, жаранлар,
Бұғып өскен тазбен тең.

Уайымшыл адамның
Кең дүниесі тармен тең.

Жетесі жаман бозбала
Тоқсандағы шалмен тең.

Ияхшыларның ақылы
Гауһар шаммен тең.

Иаманға айтқан ақылың
Ағып кеткен селмен тең.

Қарсы келсе кәрілік
Жайып қойған тормен тең.

Ияхшы қатып алсаңыз,
Ептілігін білдірер,
Ерінің құтын өлтүрүр,
Маңдайға біткен сормен тең *.

Аға-інің көп болса,
Ұлы шерік қолмен тең.

Бір қалған соң ерімес,
Қаңтарда қатқан мұзбен тең.

Жарлы да болса кей кісі
Жабырқауды білмейді,
Кіші ғайыбын көрмейді,
Қара бұлан нармен тең.

Саясы жоқ байтерек
Сазға біткен талмен тең.

Қайғы ойлаған жігіттің
Кең дүниесі тармен тең.

Жаман туса балаңыз,
Бұғып өскен тазбен тең.

Уайымшыл адамның
Алды тұйық жармен тең.

Жетесі жаман бозбала
Тоқсандағы шалмен тең.

Жақсының айтқан ақылы
Қазулы сара жолмен тең.

Жаманға айтқан ақылың
Ағып кеткен селмен тең.

Жақындап келсе кәрілік
Жайып қойған көрмен тең.

Жақсы қатып алсаңыз,
Жақсылығын білдірер,
Ерін жөнге көндірер.
Аның осы, бозбала,
Жұмақтан шыққан хормен тең.
Алғаның жаман жолықса,
Жамандығын білдірер,
Ер қадірін кетірер,
Оның өзі, бозбала,
Маңдайға біткен сормен тең.

Ағайының көп болса,
Ұлық бір шеру қолмен тең.

Бір қалған соң көңілің
Қаңтарда қатқан мұзбен тең.

Уайымсыз жігіттер
Қара бұлан нармен тең.

* Әсиетнаманы баспадан шығарушы Шал өлеңі делінген екі шумақты қосып жіберген. Сөйтіп алдыңғы екі жолға кейінгі екі жол қайшы келіп тұр.

Әрине, бұл арада біз осы өлеңдерді я Шалға, я Шортанбайға, не Дулатқа енші етіп бөліп беруден аулақпыз. Біз тек «Өсиетнамаға» енген осы жолдардың өзге де «иесі» бар екенін айтпақпыз. Бір ғажабы сол, біз сөз етіп отырған үлгілес өлеңдер Дулаттың өз аузынан жазып алған Байділда қарттың қолжазбасында жоқ.

Текстология мәселесі «бар», «жоқ» деген дәлелмен шешілмейді. Біз мұндай өте жарамсыз принциптен мүлде аулақпыз. Мұндайда әр ақынның стихиясына айналған тақырыбы, берік қалыптасқан көзқарасы, таным-түсінігі, ақындық ойлау тәсілі, идеялық-эстетикалық нысанынан келіп туған бейнелеу, суреттеу тәсілі, машықты сөздері, сөз тіркестері, өлеңдеріне тән ырғақ желісі, өлеңнің өзіне ғана тән композициялық-синтаксистік құрылысы, ұйқас жасаудағы машықты тәсілдері — бәрі-бәрі есепке алынуы керек. Анық текстологиялық салыстыру осылар болмақ.

Біз бұл мақалада осы сипаттас күрделі салыстырудан әдейі тартынып, «Өсиетнамадан» Дулат жырауды арасалап алатын мысал-фактілермен ғана шектелеміз.

Бірінші. «Өсиетнаманың» осы бөлімінде барынша көңіл аударатын сөздер бар.

Көп йаманның ішінде
Бір йахшысы болмаса,
Байқап тұрсам, **ағалар,**
Серкесі жоқ қоймен тең...

Халықлы болса қыз бала,
Анасын тышлап жүреді.
Анұң өзі, **жеңгетай,**
Қыз да болса ұлмен тең.
Бейабұр болса қатын-қыз,
Ол қызлардан безүнүз.
Анұң өзі, **апатай,**
Бәйге де болған тоймен тең.

«Апатай», «жеңгетай», «ағалар» деп, соларға қарата айтып, өзі сол «апа-жеңгелерінен» кіші болып сөйлеп отырған бала-ақын кім?

Екінші. Осы бөлімде ақынның түсінігі, көзқарасы анық көрініп тұратын шумақтар бар.

Йарлыларның баласы
Ақылы, есі болмаса,

Қорбиып тұрған бір байғұс,
Өлу жүнлі таймен тең.

Бәйбішенің йахшысы
Аузынан май ағады,
Қарап тұрсаң сабазға,
Былқылдаған маймен тең.

Ауылында бай болса,
Ішкені қымыз, чай болса,
Йахшылық көрсен, жаранлар,
Бұлттан чыққан күнмен тең.

Жетімнің қамын жеп айтқан «Ақтан жас» сияқты атақты өлеңді туғызған Дулатқа бұл жолдарды телісек, өмірге құштарлық рухына толы, адамшылық қасиет ұрығын егетін зор пафоспен туған сол бір өлеңге осы өлеңсымақтарды қатарластырып қойып, екеуінің де авторы Дулат десек, «аузынан майы аққан бәйбішеге» тамсанған, «ішкені қымыз-шай» байды «бұлттан шыққан күнге» теңеген ақынды Дулат десек, онда таным қайсы? Көру қайсы?

Ал «Өсиетнамада» жоғарғы үш шумақтың алғашқы төрт жолын аша түсетін мынадай өлең бар:

Елде болған йаманны
Йаман демей не дейміз,
Жиылған топқа бармаса,
Ерінүп үйде қалған соң.

Йаманлықны қойсашы,
Аямай-ақ йаманның
Қанын төксе, болмай ма,
Өзі йаман болған соң.

Біріншіден, «жаман» туралы түсінік өте болымсыз: екінің бірінен түсінігі төмен. Екіншіден, ол «жаманға» амал қайсы? «Аямай-ақ жаманның қанын төксе болмай ма». «Өсиетнама» өз «жаманының» қанын төге салмақ, одан сөйтіп құтыла салмақ. Дулаттың ақындық программасына осылар жанаса ма?

Біле білсек, Дулатта таптың өкілдері ғана бар: Дулаттың жаманы да, жауызы да үстем таптың елді сатқан, қанаған әкімдері мен пысықтары. Дулатта «жамандық» деген ұғымның мәні айқын: жамандық — елмен ниеті бір емес, бұқарадан, қазақ халқынан мүддесі бөлек қаскөй ортаның серігі, солардың мәні.

Үшінші. «Өсиетнаманың» алғашқы екі бөлімінде ақындық тіл, көркем таным жоқ. Дала тіршілігі мен қазақ тұрмыс сәулесін түсірген қазақ поэзиясындағы ұлы дәстүрдің ізі жоқ.

Жапанға біткен жапырақ
Жамылсаң топар ма екенсің?
Жазғы шыққан бүлдірген
Сұғынсаң тояр ма екенсің?
Күрек тісін қасқайтып
Сұлуды сүйер ме екенсің?
Бадана көз, тоғыз тор
Сауыт кнер ме екенсің?
Білтеліні тұтатып,
Түтінін үзбей оқ атып,
Жау қашырар ма екенсің?
Тұлпар атты жаратып,
Құйрық-жалын таратып,
Бежін ерді ерлетіп,
Жорыққа жортып терлетіп,
Сырты қырлы, жүзі алмас,
Салған дағы жоғалмас,
Сапы асынар ма екенсің?—

деп келетін дулаттық тілдің — «шашудай боп шашылған меруеттей асыл сөздің» көлеңкесі де жоқ.

Енді ең басты мәселеге келейік. Ырымға дулаттық белгі жоқ бұл «Өсиетнама» Дулаттың мәніне қалай айналды?

Жұртқа белгілі, Дулат жырау жайлы ең соңғы әділ және өте дәл пікір айтқан ғалым Ы. Дүйсенбаев болды. Бірақ «Өсиетнама» тұсында бұл үлкен ғалым да жансақ басты. Ол Мәулекейдің «Алладан сұрап иманды» деп басталатын 16 жол кіріспе сөзін Дулаттың сөзі деп есептеді де, бірінші бөлімді «Алладан сұрап иманды» деп атады. Сөйтіп ә дегенде-ақ текстің ішіне анық кірмегенін көрсетіп алды. Осы «тең», «соң» сөзді ұйқаспен келетін нақыл үлгілес өлеңдер тізбегін мағынасы жағынан аша келіп, Дулат «өмірдегі құбылыстарды айтқан ескілік пен ислам діні қағидалары шеңберінен шыға алмайды»⁹,— деп баға берді. Ал автор жинақтың үшінші бөліміндегі толғауларға — жоғарыда біз Шортанбай өлеңдері деп келтірген үзінділерге тоқтап, былай дейді:

⁹ Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры, 32-б.

«Өзінің қысқасынан қайырған топшылауларында жырау замана құбылыстарын баққанда қайсыбір жат көріністерге күдіктене қарап, түңілген түрін білдіреді... Бірде Дулат замана шындығын бұлжытпай береді:

Заман ақыр болғанда
Алуан-алуан жан шықты,
Қайыры жоқ бай шықты,
Самауыр мен шай шықты,
Сауып ішер сүті жоқ,
Ақша деген мал шықты.
Мініп жүрер күші жоқ,
Тарантас деген ат шықты.
Ат жекпесең жүрмейді,
Үңірейіп тұрады...

Мал бағып өскен көшпелі елдің адамына алғашқы кезде самауыр да, шай да, тарантас та, әсіресе ақшаның ерсі көрінуі таңырқарлық нәрсе емес ¹⁰».

Осыдан соң Ы. Дүйсенбаев былай дейді: «Бір пара жанды малды ғып» және «Сегіз серке терісі» деп аталатын шағын толғауларында да Дулат жырау сол заман жайын, ел-жұрттың азып-тозғанын, мағшар күнінің жақындап қалғанын айтып, бұрынғы өлеңдеріндегі көз-қарасын тереңдете түсіп, соған қорытынды жасағандай болады. Ақынның бұл екі шығармасындағы тағы өзгешелік: діншілдік сарыны басымырақ келеді. Мысалы:

Бір пара жанды малды ғып,
Бір пара жанды малсыз ғып,
Бір пара жанды дінсіз ғып,
Бір пара жанды дінді ғып,
Бір пара жанды ғалым ғып,
Бір пара жанды залым ғып.
Әуелде жан жаратты,
Мұсылманды бір бөлек
Өз-өзіне қаратты
Кәпірлерді бір бөлек...

Бұл жерде ақын діни ұғымның байыбына онша бармай, қадағалап тексермей сол қалпында көшіріп, бірден-бір шындық ретінде ұсынады... Осы толғаудың бір жерінде Софы Аллаярдың есімі аталуы да тегін емес, шамасы Дулат жырау мұсылманша хат танытын көзі ашық адам болуы ықтимал» ¹¹.

¹⁰ Сонда, 32—33-б.

¹¹ Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры, 33—34-б.

Дулат творчествосымен көптен айналысып келе жатқан және жырау жайында инеті әбден дұрыс әдебиетшінің бірі — Х. Сүйіншәлиев. Бұл ғалым жақында шыққан кітабында былай дейді: «Дулат ескіше оқыған, сауатты ақын болған. Ол: «құран кітаптарды оқыдым, молдаға жүгіндім» деп, бекерге айтпаған. Тіпті ақын өз өлеңдерін жинақтап жазып та жүргенге ұқсайды.

Және көп сөз бар еді,
Тәмам болды кітабым,—

деп аяқтайды өзінің «Өсиетнама» деген өлеңдер жинағын»¹².

Автор бұл жерде «Өсиетнаманы» шығарушы Мәулекейдің өз атынан айтқан соңғы сөзін Дулаттың сөзі деп қабылдап, оқушыны барынша адастырған.

Х. Сүйіншәлиев «Өсиетнаманы» Дулаттың тамаша шығармаларының жинағы етіп көрсеткен. Екі-үш факті келтірейік:

Бірінші. «Ақын шығармаларынан орын алатын маңызды мәселенің бірі — оқу, өнер-білім. Дулат та басқа ақындар сияқты нағандыққа, әдепсіздікке қарсы шығып, қазақ қоғамындағы адамгершілікке жат қылықтардың өріс алу себебі осы нағандық індетінің салдары деп түсінген. Сондықтан оқып білім алған адамдардың қоғам өмірінен алатын орындары өзгеше деп бағаланған. Адам бойындағы даналық пен жақсылық — бәрі тәрбиенің, оқудың нәтижесі. Елді оқыған, тәрбиелі, білімді адам басқарса зұлымдық пен озбырлық дегендерге жол берілмес еді — деп түйген»¹³.

Бұл сөзге сенсек, Дулат — ағартушы ақын.

Екінші. «Адамның жаратылысында да бірегейліктің жоқтығын, әр адам өзіне ғана тән қасиет, қабілеттерімен ерекшеленетінін, осыдан оның бірі дана, бірі залым боп өмірден алған бағытына қарай қалыптасатынын тап басып таниды.

Бір пара жан ғалым боп,
Бір пара жан залым боп,
Әуелде адам тарапты»¹⁴.

¹² Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиеті. XVIII—XIX ғ. ғ. Алматы, 1981, 63-б.

¹³ Сонда, 73-б.

¹⁴ Сонда, 74-б.

Біз бұл жерде екі автордың бір текке бір-біріне қарама-қарсы екі пікір айтқанын да, Х. Сүйіншәлиевтің өлең тексін өзінің ойына бағындырып, бұзып беруін де сөз етіп жатпаймыз. Біз бұл өлеңнің Шортанбай өлеңдері делінген жинақтардағы толық тексін ғана келтіреміз:

Бір пара жанды малды қып,
Бір пара жанды малсыз қып,
Бір пара жанды дінсіз қып,
Бір пара жанды дінді қып,
Бір пара жанды ғалым қып,
Бір пара жанды залым қып,
Шерне үшін жанды жаратты
Мұсылманды бір бөлек
Кәпірлерді бір бөлек
Өз дініне қаратты.
«Әуел ақыр құранда»
Алты мың алты жүз
Алпыс алты аятты.
Кітап пенен құраннан
Мақұлықты жаратты.
«Жиырма тоғыз ғаріптен
Араб, парсы тілінен
Әр тарапқа таратты»
Шариятын білсін деп,
Мұсылманға қаратты.
Сопы Алдыяр кітаптан
Сұрап тұрсам сұрауды
Тәңірдің ісі қымбат-ты:
«Аюға берген мықнатты»
Бас бермеймін дегеннің
Жалғзын жардан құлатты:
Мал бермеймін дегеннің
Етіне шекпен кидіріп,
Иініне қоржын ілдіріп,
Ақ таяғын ат қылып,
Ағайынын жат қылып,
Елден тамақ сұратты¹⁵.

Шортанбай бұл толғауында «бәрі тәңірінің қолындағы іс», «әзелде жазған іс», «пенденің қарсылығы болмау керек» деген дін қағидасын—тағдырға құл болуға көнуді ақындық тілмен жақсы таратып айтып қана отыр.

Сөз жоқ, оқушы бізге: «Қазақ әдебиеті тарихы жайлы

¹⁵ Қазақ ССР ҒА Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қоры.—папка № 780. Шортанбай ақынның шығармалары. Ескерту: Осы үзіндідегі тырнақшаға алынған жолдар өзге нұсқалардан алынып қосылды.

зерттеулерде Шортанбай сонау 30-жылдардан бері сөз болып келеді. Оның толғаулары оқулықтар мен хрестоматияларға да көп кіргізілген, солардың ішінде жоғарғы үзінділер жоқ па? Шортанбай шығармаларын зерттеушілер «Өсиетнамаға» енген оның толғауларын неге көрмеген? Ал Дулат шығармаларын зерттеушілер «Өсиетнаманы» талдай отырып, сондағы өлең жолдарының Шортанбай өлеңдеріне ұқсап кететін жерлерін неге байқамаған? — деуі сөзсіз.

Жұртқа белгілі, 1959 жылы болған «Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияда» С. Талжанов Шортанбай шығармалары жайлы, ал Х. Сүйіншәлиев Дулат ақын мұралары туралы баяндама жасады. Баяндамашы Шортанбай жайлы пікірін оның В. В. Радлов пен Я. Лютшь жинағына кірген өлеңдеріне және 780-папкадағы өлеңдеріне құрып, жақсы айтып шықты. Бірақ «Өсиетнамаға» назар аудармады. Көне мұраға, біраз үзілістен кейін жаңадан бара бастаған ол кезеңнің зерттеушілері үшін бұлай болу заңды да еді. Бірақ С. Талжанов осы баяндамасында Радлов нұсқасынан мына тексті келтірді:

Жандарал болды ұлығын,
Майыр болды сыйларын,
Айырылмастай дерт болды
Нашарға қылған зорлығың.
Князьді көрдің піріндей,
Тілмашты көрдің биіндей,
Дуанды көрдің үйіндей,
Абақты тұр көріндей.
Байлар ұрлық қылады,
Көзіне малы көрінбей.
Билер пара жейді екен,
Сақтап қойған сүріндей.
Заманның түрі бұзылды
Текеметтің түріндей.
Ойлағаны жамандық
Жарадан шыққан іріндей¹⁶.

Шортанбайдың бұл өлеңі С. Сейфуллиннің «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» деген кітабында толық берілген. Бірақ «Өсиетнамада» бұл толғаудың 8 жолы ғана бар:

¹⁶ Талжанов С. Шортанбай Қанайұлы.— Кітапта: Әдеби мұра және оны зерттеу. Алматы, 1961, 185-б.

Абақты түр қасында
Қазулы тұрған көріндей.
Заманымыз бұзылды
Қияметтің түріндей.
Ойлағаны жамандық
Жарадап аққан іріңдей.
Иманлығы соларның
Өзлеріне білінбей (15-б.)...

Кітапты шығарған кісі Шортанбай өлеңдерін өзгерту, бұзу сияқты қиянатын бұл өлеңде де ұмытпаған.

Біз қазақ филологтары үшін көп салтта жоқ бұл сияқты ұзақтан-ұзақ текстологиялық салыстыруларды осымен аяқтап, оқушы назарын мынаған аударамыз.

Мәулекей деген бір қиссашыл молда-ақынға сеніп, «Өсиетнаманы» Дулат жырауға қалай таңа салдық? «Өсиетнамадағы» Шортанбай өлеңдерін неге көрмедік? «Өсиетнама» мен Шал өлеңдері арасындағы жақындық жайлы неге бірауыз пікіріміз жоқ? Бір зерттеушінің пікіріне екінші зерттеуші неге назар аудармайды?

Бізде тілшілер көне әдеби мұраны стиль, тіл жағынан зерттеуге бара қоймады, ал әдебиетшілер болса бұл мұраны мазмұндап баяндаудан, ақынның көзқарасы т. б. сөз етуден көп аса қойған жоқ. Шындығына келсек, Махамбетті Бұхардан бөліп тұрған әрі жақындататын, Дулатты Махамбеттен өзгешелейтін әрі бір тоға ұқсататын стильдік-тілдік ерекшеліктері бар. Міне «Өсиетнаманы» Дулаттікі деген жұрт бұларды бір рет те назарға алған емес. Тіпті осы тұрғыдан келіп дулаттық ерекшелікті тану, көрсету керек деп те білген жоқ. Сол сияқты «Өсиетнама» мен Дулаттың шығармалары тілдік ерекшеліктері жағынан салыстырылып барып зерттелмеді. Бізде татар баспасының қоспасы жиі айтылады. Бірақ баспа әсері мен сол кездегі жазу дәстүрінің ара-жігі де ашылған жоқ. Ал қоспа болса қандай тілдік белгілердің аясында болды? Өлең өлшемі қоспаның қандай түрлеріне ғана жол береді?— міне, бұларға да жауап берілмеді.

«Өсиетнаманы» зерттегенде оны Дулат шығармаларына қарсы қойып, салыстыра отырып, фон есебінде зерттегенде ғана бұл жинақтың қайшылығы, ерсі тұстары анық ашылмақ. Тіпті Шортанбай толғауларының

да қаншалықты бұзып берілгенін осы әдіспен анықтауға болар еді.

Амал не, осындай текстологиялық салыстыру, фон ету болмаған соң, тіпті бадырайып көрініп тұрған тақырып бөлектігі де, бағыт, сарын өзгешелігі де, тұтас өлеңнің өзге бір ақындікі екендігі де Дулат оппоненттеріне байқалмай қалды: олар Дулатқа бара отырып, қатар тұрған Шортанбайға қарай алмады, ал Шортанбайды сөз еткенде оның алдында ғана өткен Дулатты еске алған жоқ. Бірақ «Бұхар, Дулат, Шортанбай, Махамбет» деп тізіп, топтап атаудан ешкім де тартынған емес.

Қорыта айтқанда, «Өсиетнаманы» тани алмауға не кінәлі?

Бұған Дулатты өзінше, Шортанбайды, Шалды т.б ақынды өзді-өзінше бір-бірімен байланыстырмай сөз стусияқты зерттеудің метафизикалық әдісі кінәлі. Метафизикалық ойлау әдісі зерттелетін заттың түріне қарай өз шегінде азды-көпті керек болатынын айта келіп, Ф. Энгельс былай дейді: «Ол ерте ме, кеш пе сондай бір шекке жетеді, ол шектен асқаннан кейін сыңаржақты, тар өрісті, абстрақтылы әдіс болып қалады, сөйтіп шешіп болмайтын қайшылықтарға кездесіп шырматылады, өйткені ол жеке заттарды көріп, олардың өзара байланысын көрмейді, олардың бар болуын көріп, олардың тууын және құруын көрмейді, олардың тыныш қалпынан келіп, олардың қозғалысын ұмытады, талды көріп, тоғайды көрмейді»¹⁷.

Міне, осы сияқты «Өсиетнаманың» өзін жеке алып қарастырған кісілер ондағы жеке өлең жолдарын көрді де, оның ішінде Шортанбайдың тұтас шығармасы бар екенін, өздері Дулатқа теліп сөз еткен жеке жолдар сол тұтас шығарманың жеке бөлшектері екенін көрмеді.

Сөз жоқ, мұндай өте ұнамсыз жағдайларға қалмау үшін ойлау әдісінде, зерттеу әдісінде өзгеріс болуға тиіс. Мұнсыз жоғарыдағыдай кемшіліктерге ұрыну былай тұрсын, ғылымда ілгерілеу болмайды. Ал ойлаудың барлық процестері мен барлық әдісі диалектикалық ойлау әдісіне құрылғанда ғана біз өзіміз зерттеп отырған салада күрделі табыстарға жете аламыз.

¹⁷ Энгельс Ф. Анти-Дюринг, 25-б.

Ал қазақ филологиясында бұған дейінгі жерде істелуге тиіс міндеттер не болмақ? Ол міндеттер — ауыздан-ауызға көшіп барып жеткен, ал қайсыбіріне жолай жамаулар жамала отырып, редакцияланып, тіпті қайта жасалып барып жеткен, ал қайсыбірінің әуелгі шығарушылары ұмытылып, бірнеше кісіге қатар телініп, тіпті ақындарға ғана емес, уақытқа да «телқоңыр» ортақ болып барып жеткен ауызша поэзия үлгілерін дұрыс тану, олардың табиғатына тән ерекшеліктерді айыра білу, ғылыми жүйеде текстологиялық зерттеулер жүргізу сияқты міндеттер болмақ.

«Мұнсыз біз зерттеу жұмысымызды жалған объектіге негіздеп, ғылымға зор кесел келтіреміз, былайғы оқырман қауымға жалған негізге құрылған пікірлер ұсынып, көп шатастыруға себепші боламыз»¹⁸. Махамбет сөзін Шалғездікі, Шалғез сөзін Махамбеттікі деген ауызша куәлікке сенетін, Шортанбай өлеңін Дулат өлеңі деп ұйғарған шала молда әлдебіреуге илана салатын, ортақ мотивті, вариантты сөз үлгісін «пәленше айтты»-мен бір зерттеуші Шалға, бір жинаушы Ақтанбердіге, енді бір ғалым Махамбетке *бере салатын* әдістен — көне мұраны әр ақынға «шөп тастап бөлудің» бұл сияқты жабайы әдісінен арылуымыз керек.

Мұның сыртында XV—XIX ғасыр арасында туған сөз біткеннің бәрін әйтеуір бір кісілерге теліп барып қарастыру сияқты әдеттен де арылуымыз керек. Қазақ әдебиетінің (поэзиясының) тарихын таза жеке кісілерге, солардың мұрасына, авторлы сөз үлгілеріне ғана «құрып» барып жасаймыз деген пікірден де қашық болуымыз керек.

Біз XV—XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті деген әдебиеттің ауызша жасалған әдебиет екенін әсте естен шығармағанымыз мақұл.

Ауызша туған сөздердің шығарушылары ұмытылмайтын түрлерімен қатар, о бастағы авторы ұмытылып я көп кісіге қатар телініп жүретін түрлері де бар. Мұның өзі әлгі сөздердің жанрына барып тірелетін ерекшелік. [Біз мұны «XV—XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі» деген кітаптың «XV—XVIII ғасырдағы қазақ поэзиясы-

¹⁸ Өмірәлиев Қ. XV—XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. 1976, 103-б.

ның авторсыз үлгілерінің стильдік, тілдік ерекшеліктері» (103—139-беттер) деген тарауында кең сөз еткенбіз]. Сондықтан қазақ әдебиетінің XV—XIX ғасырларға тән тарихы авторын сақтаған және авторы сақталмаған сөз үлгілеріне қатар құрылып барып қана жасалмақ. Бұл әдебиеттің өзіндік осы ерекшелігі ескерілмеген жерде біз көп нәрседе қате пайымдауға ұрынудан арыла алмаймыз.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3
Бірінші тарау	
Қазақ поэзиясының жанры мен стилін комплексті түрде зерттеу	17
Екінші тарау	
Қазақ жыраулары — көшпелі халықтың жазба әдебиетке дейінгі поэзиясының өкілдері	32
Үшінші тарау	
XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ поэзиясына сипаттама	54
1. XIX ғасырдың 30—40 жылдарына дейінгі қазақ поэзиясының өлең түрлері	54
2. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы ауызша поэзия және оның жанры мен стильдік сипаты	69
3. Қазақ поэзиясында «мен-ақын» жасаған туындылардың жанры мен стилі	76
Төртінші тарау	
Дулат өлеңдерінің композициялық құрылысы	82
1. Өлең композициясын талдаудың жанр мен стильге қатысы	82
2. Дулаттың өлең түрлерін табуы	88
3. Дулат өлеңдері тексінің композициялық-синтаксистік жіктелісі	102

Бесінші тарау

Дулат өлеңдеріндегі сөз-образдар	153
1. Әлеуметтік топ өкілдерін кейіптеуде қолданған сөз образдар	154
2. Дулат өлеңдеріндегі әр текті сөз-образдар	167

Алтыншы тарау

Мәдени мұра және оны зерттеудің міндеттері мен әдістері	174
---	-----

Қосымша

Көне мұраның түгендеушісі ғана болмайық, түстеп танушысы да болайық.	216
--	-----

Кулмат Омиралиев

**ЖАНРЫ И СТИЛЬ КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ
(первая половина XIX в.)**

(На казахском языке)

Утверждено к печати Ученым советом Института языкознания
Академии наук Казахской ССР

Рецензенты: член-корреспондент АН КазССР *Сыздыкова Р.*,
кандидат филологических наук *Жубанов Е.*

Зав. редакцией *М. Рашев*

Редактор *К. Шалкаров*

Худ. редактор *А. Б. Мальцев*

Оформление художника *Д. И. Фейгина*

Техн. редактор *В. К. Горячкина*

Корректоры *С. О. Каймулдина, Р. Ш. Аманбекова*

ИБ № 1607

Сдано в набор 1.06.82. Подписано в печать 18.01.83. УГ10006.
Формат 84×108^{1/32}. Бум. тип. № 1. Литературная гарнитура.
Высокая печать. Усл. п. л. 12,6. Уч. изд. л. 13,6. Тираж 1100.
Заказ 118. Цена 2 р. 30 к.

Издательство «Наука» Казахской ССР

Типография издательства «Наука» Казахской ССР

Адрес издательства и типографии: 480021, г. Алма-Ата, Шевченко, 28.

